युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे वक्तृश्रेष्ठा, मला महात्म्या नलाचें चरित्र सविस्तर ऐकण्याची इच्छा आहे; तेव्हां तें आपण कथन करा.

अध्याय त्रेपन्नावा.

—:०:—

नलचरिताचा उपक्रम.
हंसाचें दूतकर्म.

बृहदश्व ह्मणालाः—पूर्वी उत्कृष्ट प्रकारच्या गुणांनीं संपन्न, सौंदर्यशाली आणि अश्वविद्येमध्यें पंडित असणारा असा वीरसेनपुत्र नलनामक बलाढ्य राजा होऊन गेला. तो राजा इंद्राप्रमाणें सर्वही राजांस वंद्य होऊन राहिलेला असून तेजाच्या योगानें सूर्याप्रमाणें असल्यामुळें सर्वांच्याही अगदीं वर होता. तसेंच तो निषदेशाचा अधिपति ब्राह्मणप्रिय, शूर, वेदवेत्ता, फांसे खेळण्याची आवड असलेला, सत्यवादी, संमाननीय, अक्षौहिणी सैन्याचा अधिपति, उदार, जितेंद्रिय, सर्वही स्त्रीपुरुषांस प्रिय, प्रजेचें संरक्षण करणारा, उत्कृष्ट प्रकारचा योद्धा व जणू प्रत्यक्ष मनुच असा होता. त्याचप्रमाणें विदर्भ देशामध्येंही भयंकर पराक्रमी, शूर व सर्वसद्गुणसंपन्न असा भीमनामक राजा होता. त्याला संतति नव्हती. त्यानें संतति व्हावी म्हणून अत्यंत एकाग्रपणें पुष्कळ प्रयत्न केले,तथापि त्याला संतति झाली नाहीं. हे भरतवंशजा, पुढें एकदा त्याच्याकडे दमननामक ब्रह्मर्षि आला. तेव्हां, हे राजेंद्रा, संततीची इच्छा असलेल्या धर्मवेत्त्या भीमराजानें आपल्या पत्नीच्या साहाय्यानें बहुमान करून त्या महातेजस्वी दमनमुनीस संतुष्ट केलें असतां त्या विशालकीर्ति दमनमुनींनीं "उत्तम प्रकारचे तीन पुत्र आणि उत्कृष्ट प्रकारची एक कन्या अशी संतति होईल." असा तो राजा व त्याची स्त्री ह्यांना वर दिला. पुढें भीमराजाला दमयंती नांवाची एक कन्या व दम, दान्त आणि अत्यंत तेजस्वी दमन ह्या नांवांचे सर्वगुणसंपन्न, उग्र व भयंकर पराक्रमी असे तीन पुत्र झाले. त्यांपैकीं सौंदर्यसंपन्न अशा दमयंतीची—शरीराचा आकार, तेज, कीर्ति, शोभा आणि उत्कृष्ट दैवशालिता ह्यांविषयीं लोकांत प्रख्याति झाली. पुढें ती वयांत आल्यानंतर, उत्कृष्ट प्रकारचे अलंकार धारण केलेल्या शंभर दासी आणि शंभर सख्या ज्याप्रमाणें इंद्राणीची सेवा करितात त्याप्रमाणें तिची सेवा करीत होत्या. त्या सखीजनांमध्यें सर्व प्रकारच्या अलंकारांनीं विभूषित असलेली व जिच्या शरीरास कोणत्याही प्रकारें नांव ठेवितां यावयाचें नाहीं अशी ती भीमकन्या दमयंती विजेसारखी चमकत होती. ती विशाललोचना अत्यंत रूपसंपन्न असल्यामुळें लक्ष्मीसारखी दिसत होती. तशा प्रकारची स्वरूपवती स्त्री देवांमध्यें, यक्षांमध्यें, मनुष्यांमध्यें अथवा इतरही दैत्यादि जातींमध्यें कोणाच्या कोठेंही पहाण्यांत अथवा ऐकण्यांत देखील नाहीं. त्या सौंदर्यसंपन्न बालेच्या योगानें देवांच्या देखील अंतःकरणास आल्हाद होत असे. इकडे नरश्रेष्ठ नल देखील स्वरूपानें साक्षात् मदनासारखा व म्हणूनच भूमितलावरील लोकांत अप्रतिम असा होता. तिच्या जवळचे लोक तिजपाशीं नलराजाची व नलराजाच्या जवळचे लोक वारंवार दमयंतीची प्रशंसा करीत असत. ह्यामुळें सदोदित परस्परांचे गुण कानीं पडत असल्यामुळें त्या उभयतांनाही परस्परांविषयींची अप्रकट इच्छा झाली; व पुढें, हे कुंतीपुत्रा, ती अंतःकरणामध्यें राहून वाढूं लागली. तेव्हां कोणे एके समयीं अंतःकरणाला कामवासनेचा निग्रह करणें शक्य न झाल्यामुळें नलराजा अंतःपुरच्या जवळच एका उपवनामध्यें एकांतांत जाऊन बसला

नल राजानें हंस धरिला.

असतां त्या ठिकाणीं सुवर्णमय शरीर असल्यामुळें सुशोभित दिसणारे हंस त्याच्या दृष्टीस पडले. तेव्हां वनांत संचार करणाऱ्या त्या पक्ष्यांपैकीं एकास त्यानें धरिलें. त्या वेळीं तो पक्षी नलास म्हणाला कीं, 'हे राजा, तूं मला मारूं नको. मी तुझें अभीष्ट कार्य करीन. हे निषधाधिपते, मी दमयंतीपाशीं तुजविषयींची गोष्ट अशा रीतीनें काढीन कीं, ज्या योगानें ती तुजवांचून इतर पुरुष मुळींच मान्य करणार नाहीं!' हंसानें असें भाषण करितांच राजानें त्यास सोडून दिलें. नंतर ते हंस तेथून उडून गेले व विदर्भदेशास जाऊन पोंहोंचले. त्या ठिकाणीं विदर्भाच्या राजधानींत गेल्यानंतर ते पक्षिसमुदाय दमयंतीच्या अग्रभागीं जाऊन उतरले व तिच्या दृष्टीस पडले. त्यांचें स्वरूप आश्चर्यकारक असल्यामुळें त्यांस पाहतांच सखींच्या समुदायांनीं वेष्टित असलेली दमयंती आनंदित झाली व वेगानें त्यांस धरण्याचा प्रयत्न करूं लागली. तेव्हां ते हंस त्या प्रमदवनामध्यें चोहोंकडे पळूं लागले. ह्यामुळें दमयंती आणि तिच्या सखी ह्या सर्व कन्यांपैकीं प्रत्येकजण एका एका हंसाच्या मागून धावूं लागली. त्यांपैकीं दमयंती ज्या हंसाच्या जवळ धावून गेली होती तो हंस मनुष्यवाणीनें तिला म्हणाला, "दमयंती, निषधदेशामध्यें नल ह्मणून एक राजा आहे. तो स्वरूपानें केवल अश्विनीकुमारांसारखा असून मनुष्यास त्याची बरोबरी करितां यावयाची नाहीं असा आहे. सौंदर्याच्या बाजूनें पाहिलें तर तो केवल मूर्तिमंत मदनासारखा आहे. तेव्हां, हे सुंदरि, तूं जर त्याची भार्या झालीस तर तुझ्या ह्या जन्माचें आणि स्वरूपाचें साफल्य होईल. आह्मीं खरोखर पुष्कळ देव, गंधर्व, मनुष्य, सर्प आणि राक्षस पाहिलेले आहेत; पण अशा प्रकारचा पुरुष आजपर्यंत आमच्या दृष्टीस पडलेला नाहीं. दमयंति, तूंही स्त्रियांमध्यें केवल रत्न आहेस आणि नलही पुरुषांमध्यें श्रेष्ठ आहे. तेव्हां, तुजसारख्या उत्कृष्ट स्त्रीचा नलासारख्या उत्कृष्ट पुरुषाशीं समागम घडला तर फार ठीक होईल." राजा युधिष्ठिरा, हंसानें असें भाषण करितांच त्याला दमयंती ह्मणाली कीं, 'तूं नलराजाला देखील हेंच जाऊन सांग.' हे राजा, नंतर त्या हंसानें त्या विदर्भराजाच्या कन्येस 'ठीक आहे' असें ह्मटलें व पुनः निषधदेशास येऊन तो सर्वही वृत्तांत नलराजास सांगितला.

अध्याय चौपन्नावा.

—:०:—

दमयंतीच्या स्वयंवराचा उपक्रम.

बृहदश्व ह्मणाला:—हे भरतवंशजा, हंसाचें तें नलाविषयींचें भाषण ऐकल्यापासून त्या दमयंतीस मुळींच स्वस्थता नाहींशी झाली. ती एकसारखी नलाविषयींचा विचार करूं लागली व त्याच्या प्राप्तीचा कांहीं मार्ग न सुचल्यामुळें दीनवाणी होऊन गेली. तिच्या तोंडावरील कांति नाहींशी झाली व शरीर कृश होऊन गेलें. ती एकसारखे सुस्कारे टाकीत असे व वर दृष्टि लावून सारखे विचार करीत बसे; ह्यामुळें एखाद्या वेड्यासारखी दिसूं लागली. तिचें शरीर एका क्षणांत पांढरें फटफटीत होऊन गेलें. निजणें, बसणें अथवा सुखोपभोग घेणें हें तिला मुळींच रुचेनासें झालें. तिला रात्रंदिवस झोंप येईनाशी झाली. ती वरचेवर हाय हाय करून रडूं लागली. ती अशा प्रकारें अस्वस्थ झाली असून तिच्या शरीराचीही अशी स्थिति झाली आहे हें पाहून तिच्या सख्यांनीं तिच्या चर्येवरून अंतःकरणांतील भाव ओळखिला. नंतर दमयंतीच्या त्या सखीसमुदायानें विदर्भराजाकडें जाऊन ती

१ अंतःपुरांतील स्त्रियांकरितां केलेली बाग.

अस्वस्थ झाल्याचें वृत्त त्या राजास कळविलें. राजा भीम ह्यानें दमयंतीच्या सखीच्या तोंडून तो वृत्तांत ऐकिला,तेव्हां आपल्या कन्येविषयीं आपलें जें अत्यंत मोठें कर्तव्य तें त्याच्या लक्षांत आलें. ' ही माझी कन्या सांप्रत बरीच अस्वस्थ झाल्यासारखी कां बरें दिसत आहे ? ' असा विचार करतांच मुलगी तरुण झाली आहे हेंच त्याचें कारण असावें, असें लक्षांत येऊन त्या राजानें दमयंतीचें स्वयंवर करण्याचें मनांत आणिलें; आणि, हे प्रभो युधिष्ठिरा, " हे वीरहो, ह्या स्वयंवरास आपण या. " असें त्या राजानें लागलीच राजेलोकांस निमंत्रण केलें. " दमयंतीचें स्वयंवर " हें ऐकतांच भीमराजाच्या आज्ञेवरून सर्वही राजे भीमाच्या येथें आले. त्यांच्या हत्तींची गर्जना, अश्वांचें खेंकाळणें आणि रथांचा गडगडाट ह्यांनीं सर्व पृथ्वी भरून जाऊं लागली.त्यांच्या बरोबर चित्रविचित्र माला व अलंकार धारण केल्यामुळें अत्यंत सुशोभित व ह्मणूनच प्रेक्षणीय असें पुष्कळ सैन्य होतें. ते महात्मे भूपति त्या ठिकाणीं येतांच महाबाहु भीमराजानें त्यांचा यथायोग्य सत्कार केला व तेही मानपान घेत त्या ठिकाणीं राहिले.

नारद व पर्वत ह्यांचें इंद्रलोकीं गमन.

राजा, त्याच वेळीं दोन देवर्षिश्रेष्ठ महात्मे फिरत फिरत ह्या भूतलावरून इंद्रलोकास गेले.हे महात्मे ह्मणजे नारद आणि पर्वत हे होत. महाज्ञानी, पराकाष्ठेचे नियमनिष्ठ व अत्यंत पूज्य असे ते उभयतां इंद्राच्या मंदिरास गेले असतां प्रभु इंद्रानें त्यांचें पूजन करून त्यांचें पूर्णपणें कुशल असल्याचें व सर्वत्र आरोग्य असल्याचें विचारिलें. तेव्हां नारद म्हणाले:-हे ऐश्वर्यसंपन्ना देवा, आह्मां उभयतांचें सर्वही गोष्टींमध्यें क्षेम आहे. तसेंच, हे प्रभो इंद्रा, सर्व जगांतील राजेही सुखरूप आहेत.

बृहदश्व ह्मणाले:--नारदाचें हें भाषण ऐकून बल आणि वृत्रनामक दैत्यांचा नाश करणारा इंद्र त्यांस विचारूं लागला कीं, ' संग्राममध्यें पराङ्मुख न होतां यावज्जीव युद्ध करणारे जे धर्मवेत्ते भूपति समय प्राप्त झाला असतां शस्त्रांच्या योगानें मरण पावतात त्यांना हा लोक अक्षय्य मिळतो व येथें मजप्रमाणेंच त्यांचेही मनोरथ पूर्ण होतात. पण ते शूर क्षत्रिय सांप्रत कोठें बरें आहेत ? ते माझे प्रिय असतांही सांप्रत येथें येत आहेत असें मला दिसत नाहीं. ' असें इंद्रानें भाषण करितांच नारद त्याला उत्तर देऊं लागले.

नारद म्हणाले:—इंद्रा, आजकाल ह्या ठिकाणीं राजेलोक कां दृष्टीस पडत नाहींत ह्याचें कारण सांगतों, ऐक. दमयंती म्हणून विदर्भराजाची एक प्रख्यात कन्या असून तिनें सौंदर्याच्या योगानें सर्वही स्त्रियांस मागें सारिलें आहे. इंद्रा, लवकरच तिचें स्वयंवर होणार आहे, ह्यामुळें पृथ्वीचें पालन करणारे राजे आणि राजपुत्र हे, जगतामध्यें केवल रत्नाप्रमाणें असणाऱ्या तिच्या प्राप्तीच्या इच्छेनें त्या ठिकाणीं जात आहेत. इंद्रा, खरोखर त्या राजांना दमयंतीची अतिशय इच्छा आहे.

नारद हा वृत्तांत सांगत असतां देवश्रेष्ठ असे सर्वही लोकपाल अग्नीसहवर्तमान इंद्राकडे आले व त्या सर्वांनींही नारदाचें तें महत्त्वाचें भाषण ऐकिलें; आणि तें ऐकतांच आनंदित होऊन ' आपण देखील जाऊं या ' असें ते ह्मणाले.

लोकपालांचें स्वयंवरार्थ प्रयाण.

हे महाराजा, तदनंतर आपापले गण व वाहनें यांच्यासहवर्तमान ते सर्व देव, जिकडे सर्व राजे गेले होते त्या विदर्भदेशासमीप गेले. हे कुंतीपुत्रा, राजे लोक त्या ठिकाणीं येत आहेत असें ऐकून दमयंतीविषयीं उत्कंठित झालेला व अंतःकरणाचा थोर असा नलराजाही

तिकडे जाऊं लागला. इकडे ते देव येत असतां त्यांस मार्गामध्यें, भूतलावर उभा असलेला व सौंदर्यातिशयामुळें जणू साक्षात् मूर्तिमंत मदनच असा नलराजा दिसला. सूर्याप्रमाणें देदीप्यमान अशा नलराजास पाहतांच त्याच्या सौंदर्यसंपत्तीनें चकित होऊन गेलेले ते लोकपाल दमयंतीविषयीं निराश होऊन बसले. नंतर, हे राजा, आकाशांतच विमानें थांबवून ते देव खालीं उतरले व नलराजास ह्मणाले, 'हे निषधाधिपते नला, तूं खरोखर सत्यनिष्ठ आहेस. तेव्हां, हे नरश्रेष्ठा, तूं आमचा दूत हो आणि आह्मांला साहाय्य कर.'

अध्याय पंचावन्नावा.

—:*:—

नलाची दूताच्या कामीं योजना.

बृहदश्व ह्मणाला:—हे भरतवंशजा, नलराजानें त्याच्यापाशीं 'सहाय्य करीन' अशी प्रतिज्ञा केली व नंतर इंद्रापुढें जाऊन हात जोडून विचारिलें कीं, 'आपण कोण, मीं दूत व्हावें अशी ज्याची इच्छा आहे तो कोण, व मीं आपलें काय कार्य करावयाचें, तें मला बरोबर रीतीनें सांगा.' नलानें असें भाषण करितांच इंद्र ह्मणाला, 'आम्ही देव असून दमयंतीकरितां आलों आहों असें समज. मी इंद्र, हा अग्नि, हा वरुण आणि, हे पृथ्वीपते, हा मनुष्यांच्या शरीरांचा शेवट करणारा यम होय. आतां तूं आम्ही येथें आलों आहों असें दमयंतीला सांग.' तिला म्हणावें, "इंद्रादिक लोकपाल सभा पहाण्यासाठीं जात आहेत. इंद्र, अग्नि, वरुण आणि यम हे देव तुझ्या प्राप्तीची इच्छा करीत आहेत, तेव्हां तूं त्यांतील कोणाही एका देवाच्या गळ्यांत माळ घाल." इंद्रानें असें भाषण केलें असतां नल हात जोडून म्हणाला, 'तुम्हांला जी गोष्ट करावयाची आहे त्याच गोष्टीसाठीं मी आलों आहें. ह्यास्तव, तुम्हीं मला तिकडे पाठविणें योग्य नाहीं. अहो, जीविषयीं आपल्या अंतःकरणांत इच्छा उत्पन्न झाली आहे त्याच स्त्रीला दुसऱ्यासाठीं असें सांगण्याचें धैर्य कोणत्या पुरुषाला आणि कसें होणार? अर्थातच होणार नाहीं. तेव्हां, हे ईश्वरहो, आपण मला ह्याबद्दल क्षमा करा.'

देव म्हणाले:—हे निषधाधिपते, आमच्याजवळ 'हें कार्य करीन' अशी पूर्वी प्रतिज्ञा करून आतां तूं तें करणार नाहींस हें होईल तरी कसें? तेव्हां, हे नला, जा, विलंब करूं नको.

बृहदश्व म्हणाला:—त्या देवांनीं ह्याप्रमाणें भाषण केलें असतां नल पुनरपि म्हणाला, 'राजमंदिरावर चांगला बंदोबस्त आहे. तेव्हां त्यांत शिरण्याची उमेद मीं कशी धरावी?' त्यावर इंद्र म्हणाला, 'तुला तेथें प्रवेश करितां येईल.' नंतर 'ठीक आहे' असें म्हणून नलराजा दमयंतीच्या मंदिरांत गेला.

नलाचें दूतकर्म.

त्या ठिकाणीं सभोंवतीं सख्यांचा समुदाय असलेली ती सुंदरी दमयंती त्यास दिसली. ती आपल्या शरीराचा आकार व शोभा ह्यांच्या योगानें देदीप्यमान दिसत होती. तिचे अवयव अत्यंत सुकुमार, कटिप्रदेश बारीक आणि नेत्र सुंदर असून ती आपल्या तेजाच्या योगानें चंद्राच्याही कांतीला तुच्छ करून सोडीत होती. त्या सुहास्यमुखी दमयंतीला अवलोकन करितांच नलाची कामवासना वृद्धिंगत होऊं लागली. तथापि, आपली प्रतिज्ञा खरी करण्यासाठीं त्यानें मदनास आवरून धरिलें.

नलराजास पाहतांच त्या श्रेष्ठ स्त्रियांमध्यें गडबड उडून गेली. त्या त्याच्या तेजानें दिपून जाऊन आसनावरून उठल्या व आश्चर्यचकित होऊन आनंदानें त्याची प्रशंसा करूं लागल्या. त्यांनीं जरी त्याच्याशीं मुळींच

भाषण केलें नाहीं, तथापि मनानें त्याचा बहुमान केला. त्या मनांत ह्मणूं लागल्या, " वाहवारे सौंदर्य ! वाहवारे कांति ! वाहवारे ह्या महात्म्याचें धैर्य ! हा कोण बरें असावा ? हा काय देव, कीं यक्ष कीं गंधर्व ! " ह्याप्रमाणें त्या मनांत ह्मणाल्या, तथापि स्वभावतःच लज्जाशील असून त्याच्या तेजानें दिपून गेल्यामुळें त्या श्रेष्ठ स्त्रियांस त्याच्याशीं कांहींही भाषण करण्याचें धैर्य होईना. त्यांची ती स्थिति पाहून वीर नलराजा किंचित् हास्य करूं लागला असतां हास्यपूर्वक भाषण करणारी दमयंती आश्चर्यचकित होऊन त्याला म्हणाली, ' हे सर्वांगसुंदरा वीरा, तूं ह्या ठिकाणीं अगदीं देवासारखा आलेला आहेस व तुझ्या योगानें माझी कामवासना प्रबळ होत आहे. तेव्हां, हे निष्पापा, तूं कोण आहेस हें जाणण्याची मला इच्छा आहे. तुझें हें येणें घडलें तरी कसें ? व तुला कोणीं पाहिलें तरी नाहीं कसें ? कारण, हें माझें मंदिर चांगले बंदोबस्तांत आहे; आणि राजाचा हुकूमही फार कडक आहे. ' दमयंतीनें असें भाषण केलें असतां नलराजानें तिला उत्तर दिलें.

नल ह्मणालाः—हे कल्याणि, मी नल असून देवांचा दूत होऊन येथें आलों आहें असें तूं समज. इंद्र, अग्नि, वरुण आणि यम हे देव तुझ्या प्राप्तीची इच्छा करीत आहेत. तेव्हां, हे कल्याणि, तूं त्यांपैकीं कोणत्याही एका देवाच्या गळ्यांत माळ घाल. त्यांच्याच प्रभावानें मी कोणास नकळत तुझ्या मंदिरांत शिरलों. मी येथें शिरतांना मला कोणीं पाहिलेंही नाहीं व कोणीं प्रतिबंधही केला नाहीं. असो; हे कल्याणि, ह्याच कार्यासाठीं मला देवांनीं इकडे पाठविलेलें आहे. हें ऐकून तुझ्या इच्छेस वाटेल तसा निश्चय कर.

अध्याय छप्पन्नावा.

नलदमयंतीसंवाद व दमयंतीचा निश्चय.

बृहदश्व म्हणालाः—हें ऐकून तिनें देवांना नमस्कार केला व हास्य करून नलराजास ह्मटलें, ' हे राजा, तुला करावें तरी काय ? अरे, तूं माझ्या इच्छेनुरूप माझें पाणिग्रहण कर. मी आणि माझें जें कांहीं द्रव्य आहे तें सर्व तुझें आहे. तेव्हां हे माझ्या ईश्वरा (मालका), तूं विश्वासपूर्वक माझें पाणिग्रहण कर. हे पृथ्वीपते, हंसांनीं मजपाशीं जें भाषण केलें तें ऐकिल्यापासूनच मला तुझ्या प्राप्तीची इच्छा झाली; पण तुझी प्राप्ति झाली नाहीं ह्यामुळें मी अगदीं होरपळून जात आहें. हे वीरा, तुझ्याच प्राप्तीसाठीं मीं राजे लोक येथें जमविले आहेत. हे संमानदायका,मी तुझ्या पायीं विष भक्षण करीन, तुझा अंगीकार करीत असतांही जर तूं मला झिडकारशील तर मी अग्निप्रवेश करीन, पाण्यांत उडी टाकीन अथवा फांस लावून घेईन. ' दमयंती ह्याप्रमाणें म्हणाली, तेव्हां नलानें तिला उत्तर दिलें.

नल म्हणालाः— —लोकपाल विद्यमान असतां मज मनुष्याची तूं कशाला इच्छा करितेस ? ज्या ऐश्वर्यसंपन्न महात्म्यांच्या पायाच्या धुळीचीही सर मला यावयाची नाहीं, त्या लोकपालांकडेच तूं आपलें अंतःकरण वळीव. कारण, मनुष्यानें जर देवाच्या इच्छेविरुद्ध वर्तन केलें तर तो मरण पावतो. तेव्हां, हे सुंदरि, तूं त्या देवश्रेष्ठांना वरून माझें संरक्षण कर. तुला देव पति मिळाले म्हणजे, ज्यांना धुळीचा स्पर्शही होणार नाहीं अशा प्रकारचीं वस्त्रें, स्वर्गांतील पुष्पांच्या तऱ्हतऱ्हेच्या माळा आणि उत्कृष्ट प्रकारचीं भूषणें ह्यांचा उपभोग घ्यावयास सांपडेल. दमयंती, जो प्रथम संपूर्ण पृथ्वीलाही अत्यंत क्षीण करून शेवटीं

भक्षण करूं शकतो त्या देवाधिपति अग्नीस पति करणार नाहीं अशी कोणती स्त्री आहे? ज्याच्या दंडाच्या भीतीमुळेंच सर्वही प्राणिसमुदाय ताळ्यावर येऊन धर्माच्याच अनुरोधानें वागतात त्या यमाला कोणती स्त्री आपला पति करणार नाहीं? सर्वही दैत्य-दानवांचें मर्दन करणारा, देवांचा मुख्य अधिपति धर्मनिष्ठ महात्मा जो इंद्र त्याच्या कंठांत कोणती स्त्री माळ घालणार नाहीं? तुझा जर मजविषयीं बहुमान असेल तर तूं अंतःकरणांत शंका न धरितां लोकपालांपैकीं वरुणाला आपला पति कर. मज हितचिंतकाचें हें सांगणें तूं ऐक.

युधिष्ठिरा, नलराजानें याप्रमाणें भाषण करितांच दुःखाश्रूंनीं नेत्र अगदीं भरून येऊन दमयंती त्यास म्हणाली, 'हे पृथ्वीपते, सर्व देवांना नमस्कार करून मी तुलाच आपला पति करणार! हें तुला खरेंच सांगतें.' हें ऐकून शरीरास कंप सुटलेल्या व हात जोडलेल्या त्या दमयंतीस नलराजा ह्मणालाः—हे कल्याणि, मी देवांचें दूतकार्य करण्यासाठीं येथें आलों आहें. तेव्हां मीं सांगितलें त्याप्रमाणें कर. हे भद्रे, दुसऱ्याचें व त्यांतूनही विशेषेंकरून देवतांचें कार्य करण्याविषयीं प्रतिज्ञा करून, इतकेंच नव्हे तर परक्यांच्या अर्थात् त्यांच्या कार्यसिद्धीसाठीं प्रयत्न करण्याची सुरुवातही करून मी आतां स्वार्थ साधण्याविषयीं कसा तयार होऊं? हा स्वार्थ जर धर्मच असला तर माझ्याही हातून घडेल. पण, हे कल्याणि, अशा रीतीनें मला स्वार्थ साधतां येईल, अर्थात् मला दोष लागणार नाहीं, असें कांहीं तरी कर.

तदनंतर, अश्रूंनीं कंठ दाटून आल्यानें अस्पष्ट शब्द उच्चारीत ती सुहास्या दमयंती हलके हलकेच नलराजास ह्मणाली, 'हे नराधिपते, ज्याच्या योगानें तुला कोणत्याही प्रकारें दोष लागणार नाहीं असा निर्बाध उपाय मीं शोधून काढला आहे. तो असा कीं, हे नरश्रेष्ठा, तूं आणि इंद्रप्रभृति देवता ह्या सर्वांनीं मिळून ज्या ठिकाणीं स्वयंवर होणार त्या ठिकाणीं यावें. म्हणजे, हे नरपते, मी लोकपालांच्या समक्षच तुला वरीन ह्मणजे झालें. असें केलें असतां हे नरश्रेष्ठा, तुला दोषही लागणार नाहीं.'

राजा युधिष्ठिरा, दमयंतीनें असें सांगितल्यानंतर नलराजा ज्या ठिकाणीं ते देव प्राप्त झाले होते त्या ठिकाणीं आला.

लोकपालांस नलाचें कृतकार्यनिवेदन.

तो येत आहे असें त्या महाऐश्वर्यसंपन्न लोकपालांनीं अवलोकन केलें व त्याची गांठ पडतांच त्यास तो सर्व वृत्तांत विचारला. ते म्हणाले, 'राजा, तुला त्या सुहास्यशालिनी दमयंतीची भेट झाली ना? हे निष्पापा भूपते, ती आह्मां सर्वांविषयीं काय म्हणाली तें सांग.'

नल म्हणालाः—तुमची आज्ञा झाल्यानंतर मी दमयंतीच्या मंदिरांत गेलों. ह्या मंदिरास मोठमोठ्या भिंती असून सभोंवतीं वृद्ध चोपदारांचा गराडा होता. त्या मंदिरांत शिरत असतां एका त्या राजकन्येशिवाय मी दुसऱ्या कोणाच्याही दृष्टीस पडलों नाहीं हा आपलाच प्रभाव होय. नंतर तिच्या सख्या मीं अवलोकन केल्या व त्यांनींही मला पाहिलें. पण, देवाधिदेवहो, मला पाहून त्या सर्वही आश्चर्यचकित झाल्या. पुढें, हे देवश्रेष्ठहो, मी तुमचें वर्णन करूं लागलों तथापि कृतनिश्चय झालेली ती सुमुखी केवळ मलाच वरीत आहे. ती सुंदरी असेंही म्हणाली कीं, 'हे नरश्रेष्ठा, ज्या ठिकाणीं माझें स्वयंवर होईल त्या ठिकाणीं तुजबरोबर देवही येऊं देत. म्हणजे, हे निषधाधिपते, त्यांच्या समक्षच मी तुला वरीन. कारण, हे महाबाहो, असें केलें असतां तुला दोष लागणार

नाहीं. ' हे देवहो, एवढीच हकीकत तेथें घडली व ती मीं जशीच्या तशीच आपणांस सांगितली आहे. तेव्हां आतां पुढें काय करावयाचें तें ठरविण्याविषयीं आपण मुखत्यारच आहां.

अध्याय सत्तावन्नावा.

—:०:—

दमयंतीस्वयंवर.

बृहदश्व म्हणालाः—पुढें त्या भीमराजानें शुभ समय प्राप्त झाला असतां उत्कृष्ट तिथीवर व सुमुहूर्तावर स्वयंवरासाठीं सर्व राजांस बोलविलें. तें ऐकून, मदनपीडित झालेले सर्व राजे दमयन्ती प्राप्त व्हावी ह्या इच्छेनें सत्वर येऊन सुवर्णस्तंभांच्या योगानें मनोहर दिसणाऱ्या व महाद्वाराच्या योगानें विराजमान अशा त्या स्वयंवरमंडपांत--ज्याप्रमाणें मोठमोठे सिंह पर्वतावर जातात त्याप्रमाणें- शिरले; आणि त्या ठिकाणीं गेल्यानंतर, उजळा देऊन अतिशय स्वच्छ केलेली रत्नमय कुंडलें व सुगंधि पुष्पमाला धारण करणारे ते राजे नानाप्रकारच्या आसनांवर बसले. ह्याप्रमाणें, वाघांनीं भरून गेलेल्या पर्वतांतील गुहेप्रमाणें अथवा नागांनीं पूर्ण होऊन गेलेल्या भोगवतीनामक नगरीप्रमाणें ती राजसभा त्या पुरुषश्रेष्ठांनीं व्याप्त होऊन गेल्यामुळें, देव, गन्धर्वाधिपति आणि त्या ठिकाणीं जमलेले दुसरेही पुरवासी व देशवासी लोक आश्चर्यचकित होऊन तिजकडे पाहूं लागले, त्या सभेंत आकारानें व वर्णानें अत्यंत सुंदर व परिघां-(अडसरां) सारखे लठ्ठ असे त्या राजांचे बाहु पांच फणांच्या सर्पाप्रमाणें दिसत होते. तसेंच स्वभावतःच सुंदर असून प्रांतभागीं उत्कृष्ट प्रकारचे केश असलेलीं आणि मनोहर नासिका व उत्तम भिंवया ह्यांनीं युक्त असल्यामुळें त्या राजांचीं मुखेंही नक्षत्रांसारखीं शोभत होतीं. असो; तदनंतर आपल्या शरीरकांतीच्या योगानें त्या राजांचीं अंतःकरणें व दृष्टि आकर्षण करीत करीत सुमुखी दमयन्ती त्या सभेंत गेली. त्या वेळीं तिजकडे पाहात असतां त्या महात्म्या राजांची दृष्टि तिच्या ज्या ज्या अवयवावर पडली त्या त्याच अवयवाच्या ठिकाणीं आसक्त होऊन राहिली; ती तेथून मुळींच चळली नाहीं, हे भरतवंशजा, पुढें राजांचीं नांवें सांगण्याच्या वेळीं त्या भीमकन्येस एकाच आकाराचे पांच पुरुष दिसले. त्या सर्वांचेही आकार एकसारखेच आहेत असें पाहून दमयंती संशयांत पडली; आणि तिला नलराजा कोणता हें ओळखितां येईना. ती त्या पांचांपैकीं ज्याच्या ज्याच्याकडे पाही तो तो नलच आहे असें तिला वाटे. तेव्हां ती प्रेमळ राजकन्या विचारांत पडली व बुद्धीनें तर्क करूं लागली. हे युधिष्ठिरा, आतां मला ह्यांपैकीं देव कसे ओळखितां येतील व नलराजा कसा जाणतां येईल ? ' अशी काळजी पडून ती विदर्भराजकन्या अत्यंत कष्टी होऊन गेली; व पूर्वीं ऐकिलेल्या देवांच्या चिन्हांचें स्मरण करूं लागली. ' मीं वृद्धांच्या तोंडून देवांच्या ज्या कांहीं खुणा ऐकिल्या आहेत त्या ह्या भूमीवर उभे असलेल्या पांचांपैकीं एकाच्याही ठिकाणीं मला दिसत नाहींत. ' असा मनांत वारंवार विचार केल्यानंतर, आतां देवांसच शरण जाण्याची ही वेळ आहे असें तिच्या मनांत आलें. तेव्हां ती वाणीनें आणि मनानें नमस्कार करून हात जोडून कांपत कांपत असें म्हणाली, हंसाचें भाषण ऐकून मीं पति ह्या नात्यानें नैषधा-(नला) चाच अंगीकार केला आहे हें जर खरें आहे तर त्या योगानें मला देवांनीं तो अर्पण करावा; मन आणि वाणी ह्यांच्या योगानेंही मीं नलावांचून इतरत्र प्रेम केलेलें नाहीं हें जर खरें

आहे, तर त्याच्या योगानें देवांनीं तोच मला द्यावा. देवांनीं तो निषाधिपतिच माझा पति ठरवून ठेविला आहे हें जर सत्य आहे, तर त्या योगानें देवांनीं मला त्याचें दान करावें व मी नलाच्याच प्राप्तीसाठीं हें स्वयंवरव्रत आरंभिलेलें आहे हें जर सत्य आहे, तर त्याच्या योगानें देवांनीं मला त्याचें अर्पण करावें. तसेंच, महासामर्थ्यसंपन्न अशा त्या लोकपालांनींही मला पवित्रकीर्ति नलराजा ओळखितां येईल अशा रीतीनें आपलें स्वरूप प्रकट करावें. ह्याप्रमाणें त्या दमयंतीचा दैन्ययुक्त विलाप श्रवण केल्यानंतर तिचा खरा व दृढ निश्चय, नल राजावरील प्रेम, अंतःकरणाची शुद्धता, ज्ञान, नलराजाविषयींची पूज्यबुद्धि व स्नेह हीं कळून आल्यामुळें देवांनीं तिच्या सांगण्याप्रमाणें आपआपलीं चिन्हें धारण करण्याचें धैर्य केलें. तेव्हां शरीरास घाम नसलेले, दृष्टि स्तब्ध असलेले, प्रफुल्ल पुष्पमाला धारण करणारे, शरीरास धूळ न लागणारे व भूमीस स्पर्श न होतां उभे राहिलेले देव आणि छायायुक्त, पुष्पमाला सुकलेला, घर्म व धूलिस्पर्श ह्यांनीं युक्त' भूमीस स्पर्श करून उभा असलेला व नेत्रांस पापण्या असल्यामुळें ओळखतां येणारा नल हे तिच्या दृष्टीस पडले. हे भरतवंशजा, देव आणि पुण्यश्लोक नल ह्यांस निरनिराळे पाहतांच त्या भीमकन्येनें निषधाधिपति नलासच धर्माप्रमाणें वरिलें. त्या विशालनयनेनें लाजत लाजत जाऊन त्याच्या वस्त्राचा पदर धरिला व अत्यंत उत्तम अशी पुष्पमाला स्कंधप्रदेशावर बसेल अशा रीतीनें त्याच्या कंठांत घातली. अशा रीतीनें त्या सुंदरीनें पति ह्या नात्यानें त्या नलाचा स्वीकार केला, तेव्हां हे भरतवंशजा, राजे लोक एकदम ' हाय ! हाय ! ' असे उद्गार काढूं लागले व देव आणि महर्षि विस्मय पावून नलाची प्रशंसा करीत करीत ' उत्तम ! उत्तम ! ' असे शब्द उच्चारूं लागले. पुढें, हे कुरुकुलोत्पन्ना, वीरसेनपुत्र नल ह्यानें सानंद अंतःकरणानें त्या सौंदर्यसंपन्न दमयंतीस आश्वासन दिलें. तो ह्मणाला, ' हे कल्याणि, मी मनुष्य असतां तूं देवांच्या अग्रभागीं—त्यांना सोडून—मला वरिलेंस, ह्यामुळें मी तुझा पति झालों असून तुझी आज्ञा पाळण्याविषयीं तत्पर आहें असें समज. हे सुहास्यशालिनि, जोंवर माझ्या जिवांत जीव आहे तोंवर मी तुझ्या अधीन होऊन राहीन हें मी तुला अगदीं खरें सांगतों. ' हें ऐकून दमयंतीही शब्दांनीं त्याचें अभिनंदन करून हात जोडून उभी राहिली. ह्याप्रमाणें परस्परांविषयीं प्रेमयुक्त झालेलीं तीं उभयतां अग्निप्रभृति देवतांचें दर्शन घेऊन त्यांसच मनोभावानें शरण गेलीं. तेव्हां दमयंतीनें नलास वरिल्यामुळें त्या सर्वेही महातेजस्वी लोकपालांच्या अंतःकरणास आनंद झाला व त्यांनीं नलास आठ वर दिले. त्यांपैकीं इंद्रानें प्रसन्न होऊन ' यज्ञांत आपलें प्रत्यक्ष दर्शन होईल व अप्रतिम सद्गति मिळेल ' असे दोन वर नलराजास दिले. अग्नीनें नलास ' वाटेल त्या ठिकाणीं आपली उत्पत्ति व आपल्यासारख्या तेजस्वी लोकांची प्राप्ति ' असे दोन वर अर्पण केले. त्याला यमानें ' अन्नरस व धर्मावर अतिशय निष्ठा ' हीं दिलीं व वरुणानें ' ज्या ज्या ठिकाणीं त्याच्या इच्छेस वाटेल त्या त्या ठिकाणीं जल उत्पन्न होणें आणि उत्कृष्ट प्रकारच्या सुगंधि पुष्पमाला ,हीं त्यास अर्पण केलीं. ह्याप्रमाणें प्रत्येकानें दोन दोन वर दिले व नंतर ते देव स्वर्गास निघून गेले. इकडे राजे लोकही दमयंती व नल ह्यांचा विवाह झाला हें पाहून आश्चर्यचकित व आनंदित झाले आणि आले होते तसेच परत गेले. ह्याप्रमाणें राजे लोक निघून गेल्यानंतर, आनं-

दित झालेल्या व अंतःकरण उदार असलेल्या भीमराजानें नल आणि दमयंती ह्यांचा विवाह-संस्कार करविला. पुढें आपल्या इच्छेप्रमाणें त्या ठिकाणीं वास्तव्य करून भीमाची अनुज्ञा झाल्यावर तो नरश्रेष्ठ नलराजा आपल्या नगराकडे निघून गेला. हे राजा, अतिशय श्रेष्ठ अशी ती स्त्री प्राप्त झाल्यानंतर, ज्याप्रमाणें इंद्र शचीशीं रममाण होतो त्याप्रमाणें तो पुण्यश्लोक राजा, तिच्याशीं रममाण होऊं लागला. देदीप्यमान अशा सूर्याप्रमाणें असलेला व अत्यंत आनंदित असा तो वीर नलराजा न्यायानें पालन करून प्रजेच्या अंतःकरणांत प्रेम उत्पन्न करीत असे. नहुषपुत्र ययातिराजाप्रमाणें त्या नलराजानें अश्वमेध व भरपूर दक्षिणा असलेले असे आणखीही अनेक यज्ञ केले; व नंतर देवतुल्य अशा त्या नलराजानें रम्य वनें व उपवनें ह्यांमध्यें पुनरपि दमयंतीसह विहार केला. उदार अंतःकरण असलेल्या नलराजानें दमयंतीच्या ठिकाणीं इंद्रसेन नांवाचा पुत्र व इंद्रसेनानामक कन्या अशीं दोन अपत्यें उत्पन्न केलीं. असो; ह्याप्रमाणें यज्ञयाग व विहार करीत करीत त्या पृथ्वीपति राजानें द्रव्यपूर्ण अशा सर्व पृथ्वीचें पालन केलें.

अध्याय अठ्ठावन्नावा.

—:०:—

लोकपालांस कलीचें दर्शन व कलीचा निश्चय.

बृहदश्व ह्मणालाः—भीमकन्या दमयंती हिनें नलराजास वरिल्यानंतर महातेजस्वी लोकपाल जाऊं लागले असतां द्वापारासहवर्तमान कलि येत आहे असें त्यांस दिसलें. तेव्हां त्यास पाहून, बल आणि वृत्र ह्या दैत्यांचा वध करणारा इंद्र ह्मणाला, ' हे कले, द्वापरास बरोबर घेऊन तूं कोणीकडे चालला आहेस ? ' हें ऐकून कलीनें इंद्रास उत्तर दिलें ' दमयंतीच्या स्वयंवराकडे जाऊन मी तिला वरणार ! कारण, माझें मन तिच्यावर गेलेलें आहे. ' हें ऐकून इंद्र हसला व त्याला ह्मणाला ' झाला सुद्धां तो स्वयंवर ! आमच्या समक्षच तिनें नलराजा हा पति वरिला. ' इंद्रानें असें सांगतांच कलि क्रुद्ध झाला व सर्वही देवांस हाक मारून असें ह्मणाला, ' ज्या अर्थी तिनें देवांमध्यें जाऊन मनुष्यच पति शोधून काढिला त्या अर्थी तिला अतिशय मोठी शिक्षा करणें हेंच न्यायाचें आहे. ' कलि असें बोलला असतां देवांनीं त्याला पुनः सांगितलें कीं, " आह्मीं अनुज्ञा दिल्यानंतरच तिनें नलराजास वरिलें आहे आणि हें ठीकही आहे. कारण, सर्वगुणसंपन्न अशा नलराजाचा आश्रय करणार नाहीं अशी स्त्री आहे कोणती ? कले, त्यानें यथाविधि व्रताचें आचरण केलें आहे, धर्मज्ञान संपादन केलें आहे व आख्यानांसहवर्तमान चारही वेदांचें अध्ययन केलेलें आहे. ज्याच्या गृहीं धर्मानुसार चाललेल्या यज्ञामध्यें प्रत्यहीं देवता संतुष्ट होत आहेत, जो हिंसा न करण्यामध्यें आसक्त, सत्यवादी व दृढप्रतिज्ञ आहे, ज्या लोकपालतुल्य पुरुषश्रेष्ठाच्या ठिकाणीं सत्य, धैर्य, ज्ञान तप, शुचिर्भूतपणा, इंद्रियनिग्रह आणि शांति हीं निश्चलपणें वास्तव्य करीत आहेत, अशा प्रकारच्या त्या नलराजास शाप देण्याविषयीं जो कोणी इच्छा करील तो मूर्ख त्या रूपानें स्वतःसच शाप देईल व आपणच आपला घात करून घेईल. इतकेंच नव्हे, तर मूर्तिमंत दुःख अशा अगाध आणि अफाट नरकरूपी डोहामध्यें मग्न होऊन जाईल- " ह्याप्रमाणें कलि आणि द्वापर ह्यांस सांगून ते देव स्वर्गाकडे गेले. देव निघून गेल्यानंतर कलि द्वापरास म्हणाला कीं, "द्वापरा, क्रोध

सोडून देण्याचा मला धीर होत नाहीं. तेव्हां मी नलाच्या शरीरांत जाऊन राहणार व त्याला राज्यभ्रष्ट करून सोडणार! ह्मणजे त्याला दमयंतीशीं रममाण होतां यावयाचें नाहीं. तूंही फाशांमध्यें प्रविष्ट होऊन मला साहाय्य कर!'

अध्याय एकोणसाठावा.

—:०:—

नलाचें पुष्कराशीं द्यूत.

बृहदश्व ह्मणालेः—ह्याप्रमाणें प्रतिज्ञा करून तो कलि, ज्या ठिकाणीं निषधाधिपति नलराजा वास्तव्य करीत होता त्या ठिकाणीं आला. तेथें आल्यानंतर तो पुष्कळ दिवस संधि पहात राहिला, तेव्हां बाराव्या वर्षी त्याला आपलें कार्य साधण्याची संधि आली आहे असें दिसलें. कारण, त्या वेळीं नलराजा मूत्रोत्सर्ग केल्यानंतर पादप्रक्षालन केल्यावांचूनच आचमन करून संध्या करूं लागला होता. ही संधि साधून कलीनें त्याच्या शरीरांत प्रवेश केला. ह्याप्रमाणें नलाच्या शरीरांत प्रवेश केल्यानंतर तो पुष्कराजवळ जाऊन असें ह्मणाला कीं, 'हे पुष्करा, ये आणि नलराजाशीं द्यूत कर. माझें तुला साहाय्य असल्यामुळें तूं ह्या फाशांच्या द्यूतामध्यें नलराजास जिंकिशील. तेव्हां राज्यकर्त्या नलास जिंकून तूं निषधदेशाचें राज्य संपादन कर.' असें कलीनें सांगितल्यानंतर पुष्कर नलाकडे आला व कलिही वृषभाचें स्वरूप घेऊन पुष्कराच्या जवळ गेला. नलाकडे आल्यानंतर त्याचा शत्रुवीरनाशक बंधु पुष्कर हा वारंवार असें ह्मणूं लागला कीं, आपण ह्या वृषभाचा पण लावून द्यूत करूं. त्यानें दमयंतीच्या देखत द्यूताकरितां केलेलें हें आव्हान त्या उदार अंतःकरणाच्या राजास सहन झालें नाहीं. ह्यामुळें, तो प्रसंग पण लावण्याचाच आहे असें त्यानें मनांत आणिलें. पुढें द्यूत करूं लागल्यानंतर कलीचा संचार झाल्यामुळें नलराजाची संपत्ति, सुवर्ण, वाहनें, रथाचे घोडे आणि वस्त्रें हीं सर्वही प्रतिपक्ष्यानें जिंकून घेतलीं. तो शत्रुनाशक नल फाशांच्या मदानें धुंद होऊन जाऊन द्यूत खेळूं लागला असतां त्याच्या मित्रांपैकीं कोणासही त्याचें निवारण करितां आलें नाहीं.

पौर व मंत्री ह्यांचें नलाकडे येणें व निराशा.

तेव्हां, हे भरतवंशजा, राजाला भेटून अक्षक्रीडेपासून परावृत्त करण्यासाठीं मंत्र्यांसहवर्तमान सर्व पौरलोक आतुरतेनें तेथें आले. तेव्हां, सारथि दमयंतीकडे येऊन तिला सांगूं लागला कीं, 'राणीसाहेब, हे पौरलोक कांहीं कामासाठीं द्वारामध्यें येऊन उभे राहिले आहेत, हें आपण निषधाधिपतीस कळवावें. तसेंच, धर्म आणि अर्थ ह्यांचें ज्ञान असलेल्या ह्या राजाचें हें व्यसन सहन न झाल्यामुळें हे सर्व मंत्रीही येथें येऊन उभे आहेत.' हें ऐकून, अंतःकरण शोकग्रस्त झालेली ती भीमकन्या दुःखाकुल होऊन गेली व अश्रु येऊं लागल्यामुळें अगदीं क्षीण होऊन गेलेल्या वाणीनें नलास ह्मणाली, 'हे राजा, राजभक्ति असल्यामुळें संमाननीय असे हे पौरलोक तुझी भेट घेण्यासाठीं मंत्र्यांसहवर्तमान द्वारामध्यें येऊन उभे राहिलेले आहेत. ह्यामुळें तूं त्यांना दर्शन देणें योग्य आहे.' ह्याप्रमाणें अंतःकरणास द्रव सुटेल अशा रीतीनें ती पुनः पुनः सांगत होती, तरीही शरीरांत कलीचा संचार झाल्यामुळें नलराजानें त्या सुंदरीला तशा स्थितींत कांहींही उत्तर दिलें नाहीं. ह्यामुळें ते सर्वही मंत्री व पुरवासी लोक 'हा कांहीं आतां अस्तित्वांत रहात नाहीं!' असें सम-

जून दुःखाकुल व हिरमुसले होऊन आपापल्या घरीं निघून गेले. युधिष्ठिरा, तें पुष्कराचें व नलाचें द्यूत तशा रीतीनें पुष्कळ महिनेपर्यंत चाललेलें होतें, पण त्यांत पुण्यश्लोक नलराजाच जिंकला गेला!

अध्याय साठावा.

—:*:—

नलास द्यूतापासून परावृत्त करण्याविषयीं दमयंतीचा प्रयत्न.

बृहदश्व ह्मणालाः—तदनंतर तो पुण्यश्लोक नरपति नलराजा द्यूतामध्यें गढून गेल्यामुळें बेभान व ह्मणूनच उन्मत्ताप्रमाणें होऊन गेला आहे असें पाहून, हे राजा, ती सुज्ञ भीमकन्या भीति आणि शोक ह्यांनीं व्याप्त होऊन गेली; व अशा प्रसंगीं राजाविषयीं आपलें अत्यंत मोठें कर्तव्य कोणतें ह्याचा विचार करूं लागली. नलराजाचें सर्वही द्रव्य जिंकलें गेलें आहे असें कळून आल्यावरून त्याचें अनिष्ट होणार अशी तिला शंका आली; व ह्मणूनच त्याचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें—अत्यंत कीर्तिमान्, सर्वही गोष्टींमध्यें चतुर, आपल्यावर प्रेम करणारी, उत्कृष्ट भाषण करणारी आणि हितचिंतक अशी जी आपली दासी व दाई बृहत्सेना तिजला ती ह्मणाली, 'बृहत्सेने, तूं अमात्यांकडे जा आणि नलानें सांगितलें आहे असें सांगून त्यांना इकडे घेऊन येऊन आपलें द्रव्य किती हरवलें आणि किती उरलें आहे हें विचारून मला येऊन सांग.' हें ऐकून बृहत्सेना मंत्र्यांकडे गेली. तेव्हां नलाची आज्ञा होण्याइतकें आमचें नशीब असेल काय? असें ह्मणून ते नलाकडे आले असतां दमयंतीनें ते सर्वही मंत्री दुसऱ्या वेळीं आल्याचें वर्तमान नलास कळविलें, पण त्यानें तिकडे लक्ष्य दिलें नाहीं. आपल्या वाक्याकडे पति लक्ष्य देत नाहीं असें पाहून लाज वाटून दमयंती पुनः घरांत निघून गेली. पुढें फांसे सदोदित नलाच्या उलटच पडत असून त्याचें सर्वही द्रव्य हरवलें आहे असें ऐकून ती पुनरपि आपल्या दाईस ह्मणाली, 'बृहत्सेने, पुनः जा आणि नलाची आज्ञा आहे, असें सांगून सारथि वार्ष्णेय ह्यास घेऊन ये. कारण हे कल्याणि, आतां मोठें कर्तव्य बजावण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला आहे.' हें दमयंतीचें भाषण ऐकून बृहत्सेना ही प्रामाणिकपणें कार्य करणाऱ्या कांहीं सेवकांसहवर्तमान वार्ष्णेयास घेऊन आली. नंतर, देश आणि काल जाणणारी ती स्तुत्य अशी भीमकन्या मृदु भाषेनें सांत्वन करीत करीत वार्ष्णेयाला म्हणाली.

दमयंतीची सारथ्यास विनंती.

"वार्ष्णेया, हा राजा तुजविषयीं सदोदित कसा उत्तम रीतीनें वागत असे हें तुला माहीतच आहे. तेव्हां आज तो संकटांत पडला असल्यामुळें त्याला सहाय्य करणें हें तुला योग्य आहे. वार्ष्णेया, पुष्कराकडून ह्या राजाचा जसजसा पराजय होईल तसतसें ह्याचें द्यूतावरील प्रेम अधिकच वृद्धिंगत होत आहे. पुष्कराचे फांसे जसे त्याच्या अगदीं ताब्यांत असल्यासारखे पडत आहेत, तसेच ते नलराजाच्या अगदीं उलट आहेत असें दिसत आहे. ह्या वेळीं नलराजा आपले हितचिंतक व आप्तइष्ट ह्यांचें सांगणें बरोबर रीतीनें ऐकत नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर द्यूताचें वेड लागून गेल्यामुळें तो माझें देखील भाषण मान्य करीत नाहीं. तो माझ्या भाषणाकडे लक्ष्य देत नाहीं, हा कांहीं त्या महात्म्या निषधाधिपतींचा दोष आहे असें मी खास समजत नाहीं. कारण, त्याला ह्या वेळीं वेड लागून गेल्यासारखें झालें आहे. तेव्हां, हे सारथे, आतां मी तुला शरण

आलें आहे. तूं मी सांगतें त्याप्रमाणें कर. माझें मन कांहीं साफ होत नाहीं; ह्यावरून कदाचित् ह्या राजाचा अगदीं नाशही होईल असा संभव आहे. ह्यास्तव, तूं अंतःकरणाप्रमाणें वेग असलेले नलाचे अश्व रथास जोड आणि हीं मुलांची जोडी त्यांत बसवून कुंडिननगराकडे जाण्याची तजवीज कर. तेथें गेल्यावर हीं दोन मुलें, रथ आणि अश्व माझ्या माहेरीं ठेवून तूंही तुझ्या इच्छेस वाटेल तर तेथें रहा; नाहींतर दुसरीकडे निघून जा. "

हें दमयंतीचें भाषण ऐकून सारथि वार्ष्णेय ह्यानें तें नलाच्या सर्वही मुख्य मुख्य अमात्यांस सांगितलें व त्यांनीं एकत्र जमून ठराव करून अनुज्ञा दिल्यानंतर, हे राजा, तो त्या दोघां मुलांस घेऊन रथांतून विदर्भदेशाकडे गेला. तेथें गेल्यानंतर त्यानें ते घोडे, तो उत्कृष्ट रथ, कन्या इंद्रसेना आणि कुमार इंद्रसेन ह्यांस भीमाजवळ ठेविलें व त्याचा निरोप घेतला. राजा युधिष्ठिरा, नंतर तो दुःखाकुल होऊन नलराजाविषयीं शोक करीत करीत पर्यटन करूं लागला व पुढें अयोध्यानगरीस जाऊन पोहोंचला. त्या ठिकाणीं गेल्यानंतर, नलाच्या वियोगामुळें अत्यंत कष्टी झालेला तो वार्ष्णेय ऋतुपर्णराजाजवळ राहिला आणि त्याचें सारथ्य करून आपला चरितार्थ चालवूं लागला.

अध्याय एकसष्टावा.

—:*:—

नलराजाचा वनवास.

बृहदश्व ह्मणालाः—वार्ष्णेय गेल्यानंतर पुढें द्यूत करणाऱ्या पुण्यश्लोक नलराजाचें राज्य व दुसरेंही जें कांहीं द्रव्य होतें तें पुष्करानें हरण केलें. हे राजा, राज्य हरण केल्यानंतर पुष्कर नलाचा उपहास करण्यासाठीं ह्मणाला, " हँ, चालूं दे पुनः द्यूत ! आपण कशाचा पण लावणार ? आतां आपली एक दमयंती अवशिष्ट राहिली आहे; बाकी सर्व कांहीं मीं जिंकून घेतलें. तेव्हां जर कबुली असेल तर दमयंतीचाच पण लागूं दे, ह्मणजे ठीक होईल !" पुष्करानें असें ह्मटल्यामुळें नलराजाचें अंतःकरण क्रोधानें जणू फाटून गेलें, तथापि त्या वेळीं त्यानें त्याला कांहींही उत्तर दिलें नाहीं. तदनंतर अतिशय क्रुद्ध झालेल्या महाकीर्तिसंपन्न नलराजानें पुष्कराकडे पाहून आपल्या सर्व अवयवांवरील अलंकार काढून टाकिले; व अंगावर दुसरें वस्त्रही न घेतां तो राजा अत्यंत विपुल संपत्तीचा त्याग करून तेथून निघाला. ह्यामुळें त्याच्या हितचिंतकांचा शोक अतिशय वृद्धिंगत झाला. तो जाऊं लागतांच दमयंतीही एकाच वस्त्रानिशीं त्याच्या मागून गेली. तिच्यासहवर्तमान तो निषधाधिपति तीन दिवसपर्यंत नगरच्या बाहेर राहिला. ह्या वेळीं हे महाराजा, पुष्करानें " नलाशीं जो चांगल्या रीतीनें वागेल तो वधाच्या शिक्षेस पात्र होईल." अशी राजधानींत दवंडी पिटविली. पुष्कराचें तें वाक्य आणि नलाविषयींचा त्याचा द्वेष ह्यामुळें, हे युधिष्ठिरा, पौरलोकांनीं त्या नलाचा सत्कार केला नाहीं. पुढें त्यांनीं सत्कार करण्यास योग्य असतांही सत्कार न केलेला तो राजा केवळ जलावर निर्वाह करून तीन दिवस नगराजवळ राहिला. तदनंतर, क्षुधेची पीडा होऊं लागल्यामुळें तो राजा फळें मूळें संपादन करण्यासाठीं तेथून निघून गेला व दमयंतीही त्याच्या मागून गेली. पुढें पुष्कळ दिवस गेल्यानंतर, क्षुधेची पीडा होत असलेल्या त्या नलाला सुवर्णासारखे पंख असलेले कांहीं पक्षी दिसले. तेव्हां तो बलाढ्य निषधाधिपति विचार करूं लागला कीं, आज ' मला हें भक्ष्य मिळालें आहे. ह्याच्याच योगानें द्रव्यही उत्पन्न होईल. ' असें

ह्मणून त्यानें आपल्या नेसण्याच्या वस्त्रानें त्या पक्ष्यांस गुरफटून टाकिलें असतां त्यांचें तें वस्त्र घेऊन ते सर्व पक्षी आकाशांत उडून गेले. आकाशांत उडतांना, दिगंबर होऊन गेलेल्या व ह्मणूनच दीन होऊन खालीं तोंड करून भूमीवर उभा राहिलेल्या नलाकडे पाहून पक्षी ह्मणाले; 'हे अत्यंत दुर्बुद्धे, आह्मीं फासे असून तुझें वस्त्र हरण करण्याच्या इच्छेनें येथें आलों होतों. कारण, तूं वस्त्रासह गेलास हें पाहून आमच्या मनाला आनंद होईना!' हे राजा, आपल्यासमीप आलेल्या त्या फाशांकडे आणि वस्त्रहीन झालेल्या आपल्या शरीराकडे अवलोकन करून तो पुण्यश्लोक नलराजा दमयंतीस ह्मणाला, 'हे अनिंदिते, ज्यांच्या कोपामुळें मी ऐश्वर्यभ्रष्ट झालों असून चरितार्थही न चालल्यामुळें क्षुधेनें व्याकूळ होऊन जात आहे व ज्यांच्या पायीं निषेधदेशांतील प्रजेनें माझा बहुमान केला नाहीं तेच हे फासे, हे सुंदरि, आज पक्षी होऊन माझें वस्त्र हरण करीत आहेत. ह्यामुळें हा मी तुझा पति अत्यंत संकटांत पडलों असून दुःखी व केवळ अचेतन बनून गेलों आहें. तेव्हां, मी आतां तुझ्या हिताची गोष्ट सांगतों, ती ऐक. अवंती आणि ऋक्षवान् पर्वत ह्यांजवरून पलीकडून गेलेले हे अनेक मार्ग दक्षिणापथाकडे[१] जातात. हा विंध्यमहापर्वत, ही समुद्रगामिनी पयोष्णी आणि हे अनेक मूळें आणि फळें ह्यांनीं युक्त असे महर्षींचे आश्रम आहेत. हा विदर्भ देशाचा मार्ग कोसलदेशाला जातो आणि त्याच्या पलीकडे दक्षिणेच्या बाजूस हा दक्षिणापथ देश आहे.' हे भरतवंशजा, दमयंतीस आपल्याबरोबर दुःख भोगावें लागत आहे ह्मणून व्याकूळ झालेला तो नलराजा समाधानपूर्वक वारंवार तिला असें सांगूं लागला. तेव्हां, जीवर दुःखानें घाला घातला आहे अशी ती दमयंती अश्रूंनीं कंठ दाटून आल्यामुळें क्षीण होऊन गेलेल्या वाणीनें त्याला ह्मणाली, 'हे पृथ्वीपते, ह्या तुझ्या इच्छेचा मी विचार करूं लागलें ह्मणजे फिरून फिरून माझें अंतःकरण खिन्न होतें व सर्वही अवयव कसे मोडून येतात! राज्य व द्रव्य परक्यांनीं हरण केलेलें आहे, जवळ वस्त्रही नाहीं, व क्षुधेमुळें श्रम होत आहेत अशा स्थितींत तुला निर्जन अरण्यांत टाकून देऊन मी कशी जाऊं शकेन? हे महाराजा, मी बरोबर असलें तर, क्षुधेनें पीडित झाल्यामुळें दमून जाऊन पूर्वींच्या सुखांविषयीं तूं विचार करूं लागलास ह्मणजे ह्या घोर अरण्यांत तुझ्या श्रमाचा परिहार करीन. कोणत्याही दुःखावर वैद्यसंमत असें भार्येसारखें दुसरें औषध नाहीं हें मी तुला खरें सांगतें.'

नल ह्मणालाः—सुंदरि दमयंती, तूं सांगितलेंस तें अगदीं बरोबर आहे. भार्येसारखा मित्र नाहीं आणि दुःखी झालेल्यास तिजसारखें औषधही नाहीं. ह्याचसाठीं मी तुझा त्याग करूं इच्छीत नाहीं. मग तूं असली जबरदस्त शंका काय ह्मणून घेतेस? हे अनिंदिते, मी आपल्या जीविताचा देखील त्याग करीन, पण तुझा करणार नाहीं.

दमयंती ह्मणालीः—हे महाराजा, माझा त्याग करण्याची जर तुझी इच्छा नाहीं तर मग मला हा विदर्भदेशाचा मार्ग काय ह्मणून दाखवीत आहेस? हे नरपते, मी समजून आहें कीं तूं माझा त्याग करूं शकणार नाहींस. पण माझें मन कोतें आहे, ह्यामुळें मला वनवासदुःख सहन होणार नाहीं असें वाटून नाइलाजानें तूं माझा त्याग करीत आहेस व ह्याचसाठीं तूं मला विदर्भदेशाचा मार्ग दाखवीत आहेस. पण, हे देवतुल्या, ह्या तुझ्या कृत्यानें विनाकारण माझा शोक मात्र वृद्धिंगत होत

१ विंध्याद्रीच्या दक्षिणेकडील प्रदेश. (दक्षिण)

आहे. मीं आपल्या माहेरच्या माणसांत जाऊन पडावें असेंच जर तुझ्या मनांत आलें असेल, तर तुझी इच्छा असल्यास आपण उभयतां मिळूनच विदर्भदेशाकडे जाऊं ह्मणजे झालें. त्या ठिकाणीं, हे संमानदायका, विदर्भराज तुझा बहुमान करील व तो बहुमान करीत असतां तूं आमच्या घरीं सुखानें राहशील.

अध्याय बासष्टावा.

—:*:—

नलकृत दमयंतीत्याग.

नल ह्मणाला:—ज्या अर्थी तें राज्य तुझ्या पित्याचें आहे त्या अर्थी तें माझेंच आहे ह्यांत कांहीं संशय नाहीं; तथापि सांप्रत संकटांत असल्यामुळें मी तेथें मुळींच जाणार नाहीं. कारण, जो मी ऐश्वर्यसंपन्न व तुझ्या आनंदाला वृद्धिंगत करणारा असा असतांना तेथें गेलों, तोच आतां राज्यभ्रष्ट व तुझ्या शोकाची अभिवृद्धि करणारा असा होऊन तेथें कसा जाऊं? असें ह्मणून—अर्धें वस्त्र नलास परिधान करावयास दिल्यामुळें—अर्ध्याच वस्त्रानें शरीर आच्छादित केलेल्या कल्याणी दमयंतीचें त्यानें वारंवार सांत्वन केलें. पुढें तीं उभयतां एकच वस्त्र परिधान करून इकडेतिकडे फिरत असतां व क्षुधा आणि तृषा ह्यांमुळें थकून गेलीं असतां त्यांस वाटेंत एक घर लागलें. तेव्हां त्या घरांत जाऊन निषधाधिपति राजा नल दमयंतीसहवर्तमान भूतलावरच बसला; व त्या ठिकाणीं, दमयंतीनेंच परिधान केलेलें वस्त्र नेसलेला व शरीर मळकट व धुरळ्यानें आच्छादित झाल्यामुळें भेसूर दिसणारा तो नल दमून गेल्यामुळें दमयंतीसहवर्तमान भूमीवरच निजला. त्या बिचाऱ्या सुकुमार कल्याणी दमयंतीलाही दुःख झाल्यामुळें एकाएकीं निद्रेनें घेरलें. राजा युधिष्ठिरा, दमयंती झोंपीं गेली होती, पण नलराजाचें अंतःकरण आणि शरीर हीं शोकानें खिळखिळून गेलीं असल्यामुळें त्यास पूर्वीप्रमाणें झोंप आली नाहीं. राज्याचा अपहार, सर्वही हितचिंतकांचा त्याग आणि वनामध्यें प्राप्त होणारी ती मरणप्राय स्थिति ह्यांकडे लक्ष्य गेल्यामुळें तो विचार करूं लागला कीं, 'मीं हें केलें तर काय होईल? बरें, हें मीं नाहीं केलें तरीही काय होईल? काय—मी मरून जावें हें बरें, कीं आपल्या मनुष्याचा-दमयंतीचा-त्याग करावा हें बरें? मजवर अशा प्रकारें प्रेम करीत असल्यामुळें हिला माझ्याकरितां दुःख भोगावें लागत आहे. माझा जर हिला वियोग झाला तर कदाचित् ही आपल्या मंडळींतही जाऊन पडेल, पण माझ्याबरोबर असली तर हिला हें दुःख निःसंशय भोगावें लागेल. कारण, मी असेन त्याच स्थितींत असणारी ही आहे. आतां जरी मीं हिचा त्याग केला तरी हिला सुख मिळेल किंवा नाहीं ह्याबद्दल संशय आहे. तथापि तो संशय असल्यामुळें कदाचित् सुख मिळेलही!' हे राजा, ह्याप्रमाणें वारंवार नानातऱ्हेचे विचार व निश्चय केल्यानंतर त्याला दमयंतीचा त्याग करणेंच बरें वाटलें. 'कीर्तिसंपन्न, महाभाग्यशालिनी व मजवर अनुरक्त झालेली अशा ह्या पतिव्रता स्त्रीचा मीं त्याग केला तरीही हिच्या प्रभावामुळें मार्गामध्यें कोणीही हिच्या अंगावर हात टाकूं शकणार नाहीं.' असाही विचार मनांत येऊन त्या वेळीं दमयंतीविषयींची त्याची पूर्वीची बुद्धि फिरली व कलीच्या संपर्कानें अंतःकरण दूषित झाल्यामुळें दमयंतीचा त्याग करण्याचेंच त्यानें ठरविलें. पण, आपण निघून जावें तर आपणाला मुळीं वस्त्रच नाहीं व दमयंतीचें घ्यावें तर तिचेंही वस्त्र एकच आहे असें त्याच्या मनांत आलें. तेव्हां त्या राजानें त्यांतील अर्धें वस्त्र कापावें असा निश्चय केला. पण फिरून 'माझी

प्रिया जागी होणार नाहीं अशा रीतीनें हें वस्त्र कसें कापतां येईल ?' असा त्याला विचार पडला. तेव्हां तो नलराजा घरांत गेला. हे भरतवंशजा, तेथें इकडे तिकडे वेगानें धावत असतां त्या गृहामध्यें त्याला एक उत्कृष्ट नंगी तरवार सांपडली. तेव्हां ती घेऊन येऊन तिच्या योगानें त्या शत्रुतापन राजानें अर्धे वस्त्र कापलें; व तें नेसून गाढ झोंपीं गेल्यामुळें बेशुद्ध झाल्याप्रमाणें पडलेल्या दमयंतीस सोडून देऊन तो पळून गेला. पण पुनरपि अंतःकरणाचा कल उलटल्यामुळें तो निषधाधिपति त्या घराजवळ आला व दमयंतीस पाहून रडूं लागला. तो ह्मणाला, ज्या माझ्या प्रियेला पूर्वी सूर्याचें अथवा वायूचेंही कधीं दर्शन झालेलें नव्हतें, तीच आज ह्या घरामध्यें एखाद्या अनाथा. प्रमाणें भूमीवरच पडून झोंप घेत आहे! ही सुहास्यवदना जागी झाली ह्मणजे आपलें नेसलेलें वस्त्र कापलें आहे असें दिसून आल्यामुळें वेड्यासारखी होऊन जाईल त्यावेळीं ह्या सुंदरीची स्थिति काय होईल? ही साध्वी कल्याणी भीमकन्या माझा वियोग झाल्यानंतर श्वापदें आणि मदोन्मत्त झालेले हत्ती ह्यांचें वास्तव्य असलेल्या ह्या भयंकर अरण्यांत एकटीच कशी संचार करूं शकेल? हे महाभागे, आदित्य, वसु, रुद्र, अश्विनीकुमार आणि मरुद्गण हे तुझें संरक्षण करोत! शिवाय तुझ्यासभोंवतीं धर्माचा गराडा आहेच!' ह्याप्रमाणें, स्वरूपानें सर्व पृथ्वीमध्यें अप्रतिम असलेल्या त्या आपल्या प्रिय पत्नीस उद्देशून म्हटल्यानंतर कलीनें ज्ञानाचा नाश केलेला तो नलराजा तिचा त्याग करण्याविषयीं तयार होऊन तेथून निघाला. त्या वेळीं तो नलराजा फिरून फिरून जाई व फिरून फिरून त्या घराकडे येई. ज्या ज्या वेळीं कलि त्यास खेंचून धरी त्या त्या वेळीं त्याचें प्रेम कमी होई व ह्यामुळें तो निघून जाई व इतर वेळीं प्रेम वृद्धिंगत झाल्यामुळें फिरून येई. सारांश, त्या वेळीं दुःखाकुल होऊन गेलेल्या त्या नलाचें अंतःकरण द्विधा झालें; व त्यामुळें, एखादा झोंपाळा जसा दूर जातो व फिरून जवळ येतो त्याप्रमाणें तो त्या घराकडे वळे व परत फिरे. पण शेवटीं कलीच्या आकर्षणामुळें भ्रमिष्टासारखा झालेला तो नलराजा, झोंपीं गेलेल्या त्या आपल्या पत्नीचा त्याग करून व दीनवाणेपणानें पुष्कळ विलाप करून तेथून पळून गेला. ह्या वेळीं त्या राजाच्या मनांत ज्या ज्या गोष्टीविषयीं विचार आले त्याची त्याची त्यानें मुळींच पर्वा केली नाहीं. कारण, कलीच्या संपर्कामुळें त्याची विचारशक्ति नष्ट होऊन गेलेली होती; व ह्मणूनच त्या ओसाड अरण्यांत आपल्या भार्येला सोडून तो तेथून दुःखी होऊन निघून गेला.

अध्याय त्रेसष्टावा.

—:०:—

अजगरग्रस्तदमयंतीमोचन.

बृहदश्व ह्मणाला:—हे राजा, नल न कळत निघून गेल्यानंतर सुंदरी दमयंती झोंप घेऊन श्रम—परिहार झाल्यामुळें जागी झाली व त्या निर्जन वनांत पति दृष्टीस न पडल्यामुळें भिऊन गेली. त्या वेळीं ती दुःख आणि शोक ह्यांनीं व्याप्त होऊन 'महाराज!' असें ह्मणून नलराजास मोठ्यानें ओरडून घाबऱ्या घाबऱ्या हांक मारूं लागली. तथापि तो येत नाहीं असें पाहून ह्मणाली, 'हाय हाय! हे नाथा! हे महाराजा! हे स्वामिन्! माझा काय ह्मणून त्याग करीत आहेस? हाय हाय! ह्या निर्जन अरण्यामध्यें मला मरणप्राय कष्ट होत आहेत; मी नाहींशी होऊन जात आहें; मला भीति वाटूं लागली आहे! हे महाराजा,

तूं धर्मवेत्ता आणि सत्यवादी ह्मणून प्रसिद्ध आहेसना! मग पूर्वी मला 'खरें' म्हणून तसें सांगून आतां झोंपीं गेल्यावर अरण्यांत काय म्हणून सोडून देऊन जात आहेस? अरे, अनुकूल वागणारी आणि चतुर अशा भार्येला सोडून तुझ्यानें जाववेल तरी कसें? त्यांतूनही मीं तुझा कांहीं अपराध केलेला नाहीं; तुझा अपराध दुसऱ्यानेंच केलेला आहे. हे राजा, पूर्वी लोकपालांच्या सन्निध तूं मजविषयीं जे शब्द उच्चारिले होतेस ते खरे करून दाखविण्याविषयीं तूं समर्थ आहेस. हे पुरुषश्रेष्ठा, मनुष्यांना अकालीं मरण यावें असें विधात्यानें ठरविलेलेंच नसावें. म्हणूनच तूं त्याग केल्यानंतर, क्षणभर कां होईना, ही तुझी प्रिया जिवंत राहिली आहे! हे नरश्रेष्ठा, पुरे कर आतां एवढ्यावरच ही इतकी थट्टा! कारण, हे अत्यंत दुर्जया, मी भिऊन गेलें आहें. हे ईश्वरा, आतां तूं मला आपलें दर्शन दे. हे राजा, दिसतो आहेस तूं मला. नैषधा, हा पहा मीं तुला पाहिला. तूं वेलींच्या जाळ्यांत लपलेला आहेस. तूं माझ्याशीं कां बरें बोलत नाहींस? हे पृथ्वीपते राजेंद्रा, ह्या ठिकाणीं अशा स्थितींत पडून विलाप करीत असतां तूं येथें येऊन मला धीर देत नाहींस हें अगदीं निर्दयपणाचें आहे. राजा, मला स्वतःविषयीं अथवा दुसऱ्याही कोणाविषयीं हळहळ वाटत नाहीं. पण एकटा पडल्यामुळें तुझें कसें होईल, असें वाटत असल्यामुळें तुजसंबंधानें मात्र मला दुःख होत आहे. हे राजा, तृष्णा आणि क्षुधा ह्यांनीं आक्रांत होऊन थकून गेल्यामुळें तूं संध्याकाळीं वृक्षाच्या मुळाशीं जाऊन बसलास ह्मणजे मी दृष्टीस न पडल्यामुळें तुझी काय स्थिति होईल?' युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें अत्यंत शोकाकुल झालेली व क्रोधानें जणू पेटून गेलेली ती दमयंती रोदन करीत इकडे तिकडे धावूं लागली. ती सुंदरी वरचेवर उठे, वरचेवर व्याकूळ होऊन पडे, वारंवार भीति वाटल्यामुळें लपून बसे व पुनः पुनः आक्रोश करून रडूं लागे. ह्याप्रमाणें शोकानें अत्यंत संतप्त झालेली ती पतिव्रता भीमकन्या व्याकूळ झाल्यामुळें वारंवार सुस्कारे टाकीत व रोदन करीत ह्मणाली, 'ज्यानें अनिष्टचिंतन केल्यामुळें, प्रथमच दुःखपीडित झालेला नैषध (नल) पुनरपि दुःख पावत आहे त्या प्राण्याला आमच्या दुःखापेक्षांही अधिक दुःख होवो. अंतःकरण पापशून्य असलेल्या नलाची ज्या पाप्यानें अशी स्थिति केली तो त्याच्याहीपेक्षां अतिशय दुःखी होवो. त्याच्या साऱ्या आयुष्यांत त्याला सुख न लागो!' ह्याप्रमाणें विलाप करीत ती त्या महात्म्या नलराजाची भार्या श्वापदांचें वास्तव्य असलेल्या त्या अरण्यांत पतीचा शोध करूं लागली. ह्या वेळीं ती भीमकन्या उन्मत्तासारखी होऊन गेली होती व विलाप करीत 'हाय हाय! हे राजा!' असें ह्मणून इकडून तिकडे धावत होती. अशा रीतीनें ओरडणाऱ्या कुररीप्रमाणें अतिशय आक्रोश करीत व वारंवार करुणस्वरानें दुःखाचे उद्गार काढून विलाप करीत ती भीमकन्या त्या ठिकाणीं जाऊन जवळच फिरत असतां एकाएकीं मनुष्यास धरणाऱ्या एका धिप्पाड शरीराच्या क्षुधाक्रांत झालेल्या अजगरानें तिला धरिलें. तो अजगर गिळूं लागला त्या वेळीं दमयंती शोकमग्न झाली; तथापि त्या वेळीं नलराजासंबंधानें जसें तिला वाईट वाटलें तसें स्वतःसंबंधानेंही वाटलें नाहीं. ती ह्मणाली, 'हाय! हाय! हे नाथा, ह्या निर्जन अरण्यांत एखाद्या अनाथाप्रमाणें मला हा अजगर ग्रासून टाकीत आहे तरी देखील तूं अद्यापि कां धावून येत नाहींस; नैषधा, पुढें माझी आठवण झाली

ह्मणजे तुझी काय दशा होईल ? हे प्रभो, ह्या अरण्यांत आज मला सोडून देऊन तूं गेलास तरी कसा ? तूं ह्या संकटांतून सुटलास व पुनः विचारशक्ति आणि द्रव्य ह्यांची प्राप्ति होऊन शुद्धीवर आलास ह्मणजे मग, हे निष्पापा नृपश्रेष्ठा नैषधा, थकून व क्षुधेनें पीडित होऊन गेल्यामुळें तुला ग्लानि येईल, त्या वेळीं तुझ्या श्रमाचा परिहार कोण करील ? ' ह्याप्रमाणें ती विलाप करीत आहे इतक्यांत तिचा तो आक्रोश ऐकून त्या घोर अरण्यांत संचार करीत असलेला कोणी एक पारधी वेगानें तिच्या अगदीं जवळ आला; व त्या विशाललोचनेस तशा रीतीनें अजगरानें ग्रासून टाकिलेली आहे असें पाहून जलदी करून तिच्या सन्निध गेला. नंतर त्या पारध्यानें वेगानें, अत्यंत धार लावलेल्या आपल्या शस्त्रानें तो अजगर तोंडाकडून फाडला. हे भरतवंशजा, ह्याप्रमाणें फाडल्यामुळें निश्चेष्ट झालेल्या त्या अजगरास ठार करून सोडविल्यानंतर त्या पारध्यानें तिला पाण्यानें धुतली; व पुढें आहार करविल्यानंतर धीर देऊन विचारलें कीं, ' हे बालमृगनयने, हे प्रेमशालिनि, तूं कोणाची ? ह्या अरण्यांत कशी आलीस ? आणि तुजवर हें अतिशय मोठें संकट कसें ओढवलें ? ' हे भरतवंशजा राजा युधिष्ठिरा, अशा रीतीनें त्यानें प्रश्न केला असतां दमयंतीनें त्याला आपली सर्व इत्थंभूत हकीकत सांगितली. नंतर, अर्धे वस्त्र परिधान केलेली, नितंब आणि स्तन पुष्ट असलेली, निर्दोष व सुकुमार अशा अवयवांनीं युक्त, पूर्णचंद्राप्रमाणें मुख असलेली, नेत्रांच्या पापण्यांस कुरळ केश असलेली व तशा रीतीनें मधुर भाषण करणारी अशा त्या दमयंतीला पाहून तो पारधी मदनाच्या तावडींत सांपडला. ह्याप्रमाणें कामपीडित झालेला तो पारधी आरंभीं मृदु असणाऱ्या मधुर वाणीनें तिची समजूत घालूं लागला. तेव्हां त्याचा तो अभिप्राय त्या प्रेमळ दमयंतीस कळून आला. त्या दुष्टाचा अभिप्राय कळून आल्यामुळें त्या पतिव्रतेच्या अंगांत कडक अशा कोपाचा संचार झाला; व ती क्रोधानें जणू पेटून गेल्यासारखी झाली. तेव्हां तिच्यावर बलात्कार करण्याविषयीं आतुर झालेल्या त्या पापबुद्धि हलकटाला तिच्या अंगावर हात टाकणें हें प्रज्वलित झालेल्या अग्नीच्या ज्वालेवर हात टाकण्याप्रमाणें अशक्य आहे, असें वाटलें. त्या वेळीं पति व राज्य ह्यांचा वियोग झाल्यामुळें दुःखाकुल होऊन गेलेल्या दमयंतीनें ' ह्या वेळीं त्याच्याशीं बोलून कांहीं चालावयाचें नाहीं ' असें समजून क्रोधानें त्याला शाप दिला कीं, ज्या अर्थीं मीं नैषधावांचून अन्य पुरुष मनांत देखील आणलेला नाहीं हें खरें आहे, त्या अर्थीं हा हलकट व्याध गतप्राण होऊन पडो ! ' तिच्या तोंडांतून असे शब्द निघतांच अग्नीनें दग्ध झालेल्या वृक्षाप्रमाणें तो व्याध गतप्राण होऊन भूमीवर पडला !

अध्याय चौसष्टावा.

---:*:---

दमयंतीचा विलाप.

बृहदश्व ह्मणालाः—त्या व्याधास ठार केल्यानंतर ती कमलनयना, घारींच्या समुदायांच्या आवाजानें भरून गेलेल्या घोर अरण्याकडे जाऊं लागली. त्या अरण्यांत सिंह, व्याघ्र, रुरुसंज्ञक मृग, चित्ते, रानरेडे व अस्वलें ह्यांचे कळप असून अनेक प्रकारच्या पक्षिसमुदायांनीं तें व्याप्त होऊन गेलेलें होतें. त्या ठिकाणीं म्लेंच्छ व तस्कर ह्यांची वसति होती. तें साग, वेळू, धावडा, अश्वत्थ, टेंभुरणी, हिंगणमिट्टा, पळस, अर्जुनसादडा, रिठा, तिवस आणि सावर इत्यादिक वृक्षांच्या योगानें आच्छादित होऊन

गेलेलें होतें. जांभूळ, आंबा, लोध, खैर इत्यादिक वृक्ष व वेत ह्यांनीं तें व्याप्त होऊन गेलेलें होतें. पद्मकाष्ठ, आवळी, पायरी, कळंब आणि उंबर ह्यांच्या योगानें तें वेष्टून गेल्यासारखें झालें होतें. बोरी आणि बेल ह्यांनीं तें आच्छादित होऊन गेलें होतें व वटवृक्ष, बाभाटी, ताड, खजूरी, हिरडे व बेहेडे ह्यांची त्यांत गर्दी होऊन गेली होती. त्या अरण्यांत त्या विदर्भराजकन्येस अनेक प्रकारच्या शेंकडों धातूंच्याच योगानें रचल्यासारखे दिसणारे नानाप्रकारचे पर्वत, पक्ष्यांच्या आवाजानें गजबजून गेलेलीं लतांचीं जाळीं, पहाण्याबरोबर आश्चर्यचकित करून सोडणाऱ्या दऱ्या, अनेक नद्या, नानाप्रकारचीं सरोवरें व विहिरी, अनेक पशुपक्षी, भयंकर आवाज असलेले सर्प, पिशाचें व राक्षस, डबकीं, तळीं, सर्व पर्वतांचीं शिखरें, लहान लहान नद्या आणि विस्मयकारक झरे दिसले. तसेंच रानरेडे, डुकरें, अस्वलें आणि वनसर्प ह्यांचे कळप देखील तिच्या दृष्टीस पडले. तथापि ती विदर्भकन्या तेज, कीर्ति, कांति आणि अत्यंत सदाचार ह्यांनीं युक्त असल्यामुळें त्या वेळीं त्या ठिकाणीं नलाचा शोध करीत फिरत होती. त्या भीमराजाच्या कन्येस तेथें कोणाचीही भीति वाटली नाहीं. हे राजा, ह्याप्रमाणें त्या भयंकर अरण्यांत आल्यानंतर भर्त्याच्या संबंधानें झालेल्या दुःखानें पीडित होऊन गेलेली ती विदर्भराजकन्या पतिविषयक शोकानें शरीर व्यापून सोडल्यामुळें एका शिळेवर बसून दुःखानें विलाप करूं लागली.

दमयंती म्हणाली:—वक्षःस्थल विशाल असणाऱ्या हे महाबाहो निषधाधिराज, आज मला ह्या निर्जन अरण्यांत सोडून तूं कोणीकडे गेलास? हे नरश्रेष्ठा वीरा, तूं विपुल दक्षिणेनें युक्त असे अश्वमेधादिक यज्ञ केले असूनही मजविषयीं काय म्हणून खोटेपणानें वागत आहेस? हे महातेजस्वी नरश्रेष्ठा राजाधिराजा, हे कल्याणस्वरूपा, माझ्या समक्ष जें तूं बोलला होतास त्याचें तूं ह्या वेळीं स्मरण कर. तसेंच, हे भूपते, हंसपक्ष्यांनीं तुझ्यापाशीं जें सांगितलें व जें माझ्यापुढें येऊन कथन केलें तिकडेही तूं लक्ष्य दे. हे नरश्रेष्ठा, अंगें व उपांगें ह्यांसहवर्तमान उत्कृष्ट प्रकारें अध्ययन केलेले विस्तृत असे वेद एकीकडे व एकटें सत्य एकीकडे आहे. ह्यास्तव, हे शत्रुनाशना नरपते वीरा, माझ्याजवळ तूं पूर्वीं जे शब्द उच्चारिलेस ते खरे केले पाहिजेस. हाय हाय! हे वीरा नला, हे निष्पापा, आतां खास मी तुला नाहींशी होणार! ह्या घोर अरण्यांत अशा प्रसंगीं तूं मला उत्तर देखील कां देत नाहींस? हा पहा भयंकर आकार असलेला क्रूर सिंह क्षुधेनें व्याकुल होऊन जबडा पसरून मजवर झडप घालूं पहात आहे. अशा वेळीं माझें संरक्षण करणें तुला योग्य नाहीं काय? हे कल्याणा, तूं पूर्वीं सदोदित ह्मणत होतास कीं, 'तुझ्यावांचून मला दुसरी कोणतीही स्त्री प्रिय नाहीं.' तेव्हां, हे राजा, आतां तें आपलें भाषण खरें करून दाखीव. हे राजा, माझ्या प्राप्तीची तुला इच्छा असून तुझ्या प्राप्तीची मलाही इच्छा आहे. असें असतां मी तुझी प्रिय पत्नी वेड्यासारखी होऊन विलाप करीत आहें, तरी देखील तूं मला कां उत्तर देत नाहींस? हे शत्रुनाशना पृथ्वीपते विशाललोचना, मी कृश, दीन, निस्तेज आणि मलिन झालें असून अर्धें वस्त्र परिधान करून, कळपांतून चुकलेल्या एकट्या हरिणीप्रमाणें अनाथासारखी एकटीच विलाप करीत आहें. हे आर्या, मी रडत आहें तरी देखील तूं माझी पर्वा करीत नाहींस काय? हे महाराजा, ह्या महावनामध्यें एकटीच पडलेली मी साध्वी दमयंती तुजशीं भाषण करीत आहें, पण तूं मला उत्तर कां

देत नाहींस ? हे कुलशीलसंपन्ना, हे सर्वांगसुंदरा शोभाशाली पुरुषश्रेष्ठा, आज ह्या पर्वतावरही तूं मला दृष्टीस पडत नाहींस आणि ह्या सिंह, व्याघ्र इत्यादिकांचा अतिशय संचार असलेल्या घोर अरण्यांत देखील, हे निषधाधिपते, तूं निजलेला, बसलेला, उभा राहिलेला अथवा कोणीकडे जात असलेलाही दिसत नाहींस ! हे शोकवर्धना, मी तर शोकानें घेरलेली असून दुःखाकुल झालेली आहें; तेव्हां मी आतां कोणाकडे जाऊन ' ह्या अरण्यांत आपण नलराजा पाहिला आहे काय ?' म्हणून तुझ्या संबंधानें विचारूं ? ह्या वनांत दुसरीकडे प्रयाण करणाऱ्या नलराजासंबंधानें मीं आतां विचारावें तरी कोणाला ? ' सौंदर्यसंपन्न, महात्मा, शत्रूंच्या व्यूहाचें निर्दलन करणारा आणि कमलनयन अशा ज्या नलराजाचा तूं शोध करीत आहेस तो हा ! ' अशी कोणाची तरी मधुर वाणी आज माझ्या कानांवर पडेल काय ? अरे, मोठी हनुवटी आणि चार दाढा असलेला हा कांतिसंपन्न वनराज व्याघ्र माझ्याचकडे तोंड करून इकडे येत आहे ! तेव्हां मी आतां निःशंकपणें त्याच्याकडे जातें. असें म्हणून दमयंती त्याच्याजवळ गेली आणि म्हणाली:—व्याघ्रा, तूं सर्व पशूंचा राजा असून ह्या अरण्यावर तुझीच सत्ता आहे ! तेव्हां मी निषधापति शत्रुनाशक नल ह्याची पत्नी आणि विदर्भराजाची कन्या दमयंती आहें, असें तूं समज. हे मृगेंद्रा, मी ह्या ठिकाणीं शोकाकूल आणि दीन होऊन एकटीच आपल्या पतीचा शोध करीत आहें. तेव्हां जर नलराजा तुझ्या दृष्टीस पडला असेल तर मला सांगून धीर दे. अथवा, हे मृगश्रेष्ठा वनराजा, तूं जर नलराजा कोठें आहे हें सांगत नसशील तर मला खाऊन टाकून ह्या दुःखांतून तरी सोडीव. अरे ! ह्या अरण्यांत माझा विलाप ऐकून देखील हा मला धीर देत नाहीं ! असो; आतां ह्या मधुरजलयुक्त समुद्रगामी नदीला; तसेंच, अनेक प्रकारच्या वर्णांनीं विराजमान व मनोरम अशा अनेक उंच उंच शिखरांनीं आणि नानाप्रकारच्या धातूंनीं व्याप्त झालेला, तऱ्हेतऱ्हेच्या शिळांनीं सुशोभित असलेला, ह्या अरण्याच्या मध्यभागीं उभारलेला जणू ध्वजच असा दिसणारा, सिंह, व्याघ्र, गज, वराह (डुकरें), ऋक्ष (अस्वल) आणि हरिणें ह्यांनीं युक्त असलेला, नानाप्रकारच्या पक्ष्यांच्या शब्दांनीं चोहोंकडे गजबजून गेलेला, पळस, अशोक, बकुल, नागचांफा, पांगारा, धावडा, पायरी इत्यादिक अत्यंत प्रफुल्ल अशा वृक्षांनीं शोभायमान असलेला व० पक्ष्यांनीं युक्त असलेल्या नद्या आणि शिखरें ह्यांनीं व्याप्त होऊन गेलेला जो हा पर्वतराज त्यालाच मीं प्रथम नलराजासंबंधानें विचारितें. " हे भगवन्, हे पर्वतश्रेष्ठा, हे विख्याता, हे उत्कृष्ट प्रकारच्या संरक्षका, हे अनेक कल्याणयुक्ता, हे पृथ्वीधारका, तुला नमस्कार असो. तुझ्यासमीप येऊन मी तुला प्रणाम करीत आहें. मी राजाची कन्या, राजाची स्नुषा आणि राजभार्या असून दमयंती ह्या नांवानें प्रख्यात असलेली होय असें समज. विदर्भदेशाचा अधिपति, ब्राह्मणादिक चारही वर्णांचें संरक्षण करणारा, महारथी पृथ्वीपति राजा भीम हा माझा पिता आहे. हे भगवन्, विशाल, सुंदर आणि चंचल नेत्रांनीं युक्त असलेल्या ज्या राजानें विपुलदक्षिणायुक्त असे राजसूय, अश्वमेध इत्यादि यज्ञ केलेले आहेत, जो ब्राह्मणांचा हितचिंतक, सदाचारानें वागणारा, सत्यवादी, कोणाचाही मत्सर न करणारा, सुस्वभावी, शौर्यसंपन्न, विशालवैभव, धर्मवेत्ता, शुचिर्भूत, विदर्भदेशाचें उत्तम प्रकारें संरक्षण करणारा, शत्रुसमूहांचा पराजय करणारा व सामर्थ्यसंपन्न आहे, त्याचीच कन्या मी तुजकडे आलें आहें असें समज. निषधदेशांतील,

महाराज—जो प्रातःकालीं नामस्मरण करण्यास योग्य असा प्रख्यात नरश्रेष्ठ वीरसेन होऊन गेला तो माझा श्वशुर होय. त्या राजाचा पुत्र खरा पराक्रमी, शूर व श्रीमान् असून परंपराक्रमानें आपल्या पित्यापासून प्राप्त झालेलें आपलें राज्य उत्कृष्ट प्रकारें करीत होता. त्या शत्रुनाशकाचें नांव नल असें असून वर्ण सावळा आहे. तसेंच तो पुण्यश्लोक ह्मणून प्रसिद्ध आहे. तो ब्राह्मणांचा हितकर्ता, वेदवेत्ता, भाषणचतुर, पुण्यवान्, सोमपान केलेला, अग्नि सिद्ध केलेला, यज्ञ व दान करणारा, योद्धा व उत्कृष्ट प्रकारें प्रजापालन करणारा आहे. हे पर्वतश्रेष्ठा, कांतिहीन, पतीचा वियोग झालेली, अनाथ आणि दुःखांत सांपडलेलीजी स्त्री आपल्या पतीचा शोध करीत ह्या ठिकाणीं आली आहे ती मी त्या राजाचीच प्रिय भार्या होय असें समज. हे पर्वतश्रेष्ठा, तुला ह्या शेंकडों गगनचुंबित शिखरांवर अथवा ह्या अरण्यांत कोठें नलराजा दिसला आहे काय? गजश्रेष्ठाप्रमाणें गति असलेला, ज्ञानसंपन्न, विशाल बाहूंनी युक्त, अयोग्य गोष्टींचें सहन न करणारा, पराक्रमी, बलाढ्य, शूर व महाकीर्तिमान् असा निषधदेशाचा अधिपति, माझा भर्ता नल तूं कोठें पाहिला आहेस काय? हे पर्वतश्रेष्ठा, मी दुःखाकुल होऊन व्याकूळपणें एकटीच विलाप करीत आहें, तरीही तूं मला आपल्या मुलीसारखी समजून अद्यापि कां बरें धीर देत नाहींस? असो; तुला तरी काय बोलावयाचें आहे!' (नलराजास उद्देशून) हे राजा, जर तूं ह्या वनांत असशील तर तूं मला प्रत्यक्ष दर्शन दे. अहाहा! अत्यंत प्रेमळ आणि गंभीर असल्यामुळें मेघध्वनीप्रमाणें भासणारी अमृताच्या तोडीची अशी त्या महात्म्या नैषधराजाची 'हे वैदर्भि!' अशी अत्यंत स्पष्ट आणि शुभ, वेदांसही मागें सारणारी, उदार आणि माझ्या शोकाचा नाश करणारी वाणी माझ्या कानांवर केव्हां येईल? हे धर्मवत्सला नृपते, मी भयभीत झालें आहें तेव्हां मला तूं चागला धीर दे. ह्याप्रमाणें त्या पर्वतश्रेष्ठाजवळ बोलून ती राजकन्या दमयंती पुनरपि उत्तरदिशेकडे जाऊं लागली.

दमयंतीस मुनिदर्शन.

ह्याप्रमाणें तीन दिवस चालल्यानंतर त्या श्रेष्ठ स्त्रीच्या सुंदर उपवनानीं सुशोभित असलेलें एक तपोवन दृष्टीस पडलें. नियमनिष्ठ, मिताहार करणारे, मनोनिग्रह व शुचिर्भूतपणा असलेले, उदक, वायु अथवा झाडांचीं पानें ह्यांजवर उपजीविका करणारे, जितेंद्रिय, महाभाग्यशाली, स्वर्गमार्गाचें अवलोकन करण्याची इच्छा असलेले, आणि वल्कलें व कृष्णाजिनें परिधान करणारे अशा वसिष्ठ, भृगु, अत्रि ह्यांसारख्या ऋषींनीं तें सुशोभित झालेलें होतें. त्या ठिकाणीं अनेक प्रकारचे मृगसमुदाय संचार करीत असलेला, हजारों वानरसमूहांनीं युक्त असलेला, मुनिजनांनी वास्तव्य केलेला आणि तपोनिष्ठ अशा लोकांनीं युक्त असलेला आश्रमप्रदेश तिच्या दृष्टीस पडला. तो प्रदेश अवलोकन करितांच तिला धीर आला. नंतर ती उत्कृष्ट भिवया, उत्तम केश, सुंदर नितंबभाग, मनोहर स्तन, हृदयंगम दंत, शोभासंपन्न मुख आणि अत्यंत कृष्णवर्ण व विशाल असे नेत्र ह्यांनी युक्त असलेली, तेजस्वी, धैर्यसंपन्न, उत्कृष्ट प्रकारच्या गतीनें युक्त अशी महाभाग्यशालिनी, अत्यंत श्रेष्ठ, वीरसेनपुत्राची--नलाची--प्रिया बिचारी दमयंती त्या आश्रमप्रदेशामध्यें गेली व त्या तपोवृद्ध मुनींस वंदन करून विनयानें उभी राहिली. तेव्हां त्या तापसश्रेष्ठांनीं "तुझें स्वागत असो!" असें ह्मणून तिचा योग्य प्रकारें बहुमान केला; व "बैस. तुझें काय काम करावयाचें आहे?" असें ह्मटलें. तेव्हां ती सुंदरी त्यांना ह्मणाली, "हे निष्पाप महा-

भागांनो, तपश्चर्या, अग्निहोत्रें, धर्म, मृग, पक्षी आणि स्वधर्माचरण ह्यांच्यासंबंधानें आपलें सर्वांचें कुशल आहेना?" हें ऐकून ते तिला ह्मणाले, "हे यशस्विनि कल्याणि, आमचें सर्व बाजूंनीं क्षेम आहे. हे सर्वांगसुंदरि, तूं कोण आहेस, आणि काय करण्याची तुझी इच्छा आहे, तें सांग. तुझें हें उत्कृष्ट स्वरूप आणि ही अत्यंत कांति पाहतांच आह्मांला विस्मय वाटूं लागला आहे. आतां तूं धीर धर, शोक करूं नको. हे अनिंदिते कल्याणि, खरें सांग--तूं काय ह्या वनाची देवता आहेस? कीं ह्या पर्वताची? अथवा ह्या नदीची?" हें ऐकून ती त्या ऋषींना ह्मणाली, "हे विप्रहो, मी ह्या अरण्याची देवता नाहीं, अथवा ह्या पर्वताची देवता नाहीं; किंवा ह्या नदीचीही देवता नाहीं. हे तपोधनहो, मी एक मनुष्यस्त्री आहें, असें तुम्ही समजा. आतां मी आपणांला माझा सर्वही वृत्तांत सविस्तर सांगतें तो ऐका. हे द्विजश्रेष्ठहो, विदर्भदेशामध्यें भीम नांवाचा राजा आहे, त्याची मी कन्या असें आपण समजा. तसेंच महाकीर्तिसंपन्न, संग्रामामध्यें जय मिळविणारा, निषधदेशाधिपति, ज्ञानसंपन्न आणि वीर जो विद्वान् नल तो माझा पति होय. विप्रहो, देवतांचें पूजन करण्याविषयीं तत्पर, ब्राह्मण लोकांवर प्रेम करणारा, निषधवंशाचें संगोपन करणारा, महातेजस्वी, महाबलाढ्य, सत्यनिष्ठ, धर्मवेत्ता, ज्ञानसंपन्न, सत्यप्रतिज्ञ, वेदनिष्ठ, कांतिमान्, शत्रूंचीं नगरें हस्तगत करणारा, शत्रूंचा नाश करणारा, पूर्ण चंद्राप्रमाणें मुख असलेला, इंद्राप्रमाणें तेजस्वी, विशालनयन, मुख्य मुख्य यज्ञ करणारा, वेदवेदांगांमध्यें पारंगत असलेला, संग्रामात शत्रूंना ठार करणारा व प्रत्यक्ष सूर्य किंवा चंद्र ह्यांच्याप्रमाणें कांतिसंपन्न असा जो नृपश्रेष्ठ नल तो माझा पति होय. कांहीं नीच, कृतघ्न, द्यूतपटु, कुटिल आणि कपटनिष्णात अशा लोकांनीं त्या सत्यधर्मनिष्ठ पृथ्वीपतीला द्यूत करण्यासाठीं बोलाविलें व त्याचें राज्य आणि द्रव्य जिंकून घेतलें. त्या नृपश्रेष्ठाची दमयंती ह्मणून प्रसिद्ध असलेली जी भार्या ती मी आहें असें समजा. पतीच्या दर्शनाची उत्कट इच्छा असल्यामुळें दुःखी होऊन मी माझा पति संग्रामपटु अस्त्रनिष्णात महात्मा नल ह्याचा शोध करीत करीत हीं वनें, पर्वत, सरोवरें, नद्या, तळीं आणि सर्वही अरण्यें ह्यांमध्यें संचार करीत आहें. हे ब्रह्मनिष्ठहो, ज्याच्याकरितां मी अत्यंत दारुण व्याघ्रप्रभृति पशु फिरत असलेल्या व ह्मणूनच घोर अशा ह्या भयाण वनामध्यें प्राप्त झालें आहें, तो निषधदेशाचा अधिपति राजा नल आपल्या ह्या रम्य तपोवनामध्यें आला होता काय? महाराज, जर आणखी कांहीं अहोरात्रपर्यंत नलाचें दर्शन झालें नाहीं तर मी ह्या देहाचा त्याग करून आपल्या जिवाचें सार्थक करणार! कारण, त्या पुरुषश्रेष्ठावांचून मला जगून तरी काय करावयाचें आहे? पतीविषयींच्या शोकानें सर्वथैव पीडित झाल्यामुळें आतां माझी अवस्था काय होणार!"

राजा, ह्याप्रमाणें ती एकटीच असलेली भीमकन्या दमयंती अरण्यांत शोक करूं लागली असतां ते सत्यदर्शी तपस्वी तिला ह्मणाले, "हे कल्याणि, हे शुभे, पुढें तुला चांगला काल येईल. तपोबलाच्या योगानें आह्मी पहात आहों त्यावरून असें दिसतें कीं, शत्रूचा निःपात करणाऱ्या निषधाधिपति नलराजास तूं लवकरच पाहशील. हे भीमकन्ये, तो धार्मिकश्रेष्ठ-ताप दूर झाला आहे, सर्व प्रकारच्या पातकांतून मुक्त झाला आहे व सर्व संपत्तीनें युक्त आहे अशा स्थितींत तुझ्या दृष्टीस पडेल. हे कल्याणि, द्वेष्ट्यांच्या मनांत द्वेष उत्पन्न करणारा, मित्रांचा शोक नष्ट करणारा,

व शत्रूंची खोड जिरविणारा कुलीन असा जो आपला पति राजा नल, तो त्याच श्रेष्ठ अशा नगराचें पालन करीत आहे असें तूं पाहशील." ह्याप्रमाणें नलाची प्रिय पट्टराणी राजकन्या दमयंती हिला सांगून अग्निहोत्र, आश्रम इत्यादिकांसहवर्तमान ते सर्वही तपस्वी गुप्त झाले. ही आश्चर्यकारक घटना पाहून वीरसेनराजाची स्नुषा सुंदरांगी दमयंती आश्चर्यचकित होऊन गेली व मनांत म्हणूं लागली कीं, "येथें हा काय प्रकार घडून आला? हें काय मीं स्वप्न का पाहिलें असेल? ते सर्व तपस्वी कोठें बरें गेले? तो आश्रमप्रदेश कोणीकडे गेला? आणि पक्षिसमूहानें गजबजून गेलेली ती पवित्र जलशालिनी नदीही कोणीकडे गेली? हें झालें तरी काय!" ह्याप्रमाणें फार वेळ विचार केल्यानंतर, पतिविषयक शोकामध्यें मग्न होऊन गेलेली सुहास्यमुखी भीमकन्या दमयंती दीन बनून गेली व तिचें तोंड निस्तेज होऊन गेलें. नंतर ती तेथून दुसऱ्या ठिकाणीं गेली असतां तेथें तिला एक अशोक वृक्ष दिसला. त्यास पाहतांच नलराजाचा वियोग दुःसह होऊन तिचे डोळे दुःखाश्रूंनीं भरून आले व त्यामुळेंच अस्पष्ट अशा शब्दांनीं ती विलाप करूं लागली. हा त्या वनामध्यें असणारा तरुश्रेष्ठ अशोक पक्ष्यांच्या कलकलाटानें गजबजून गेला असून प्रफुल्ल झालेला होता व त्याचे पल्लव एखाद्या तुऱ्याप्रमाणें दिसत होते. त्या सुंदर अशोकवृक्षाजवळ गेल्यानंतर ती म्हणाली, "अहाहा! ह्या वनामध्यें पल्लव आणि पुष्पें ह्यांच्या अनेक गुच्छांच्या योगानें शोभिवंत दिसणारा हा वृक्ष फार विशाल असल्यामुळें खरोखर कांतिसंपन्न अशा पर्वतश्रेष्ठासारखा भासत आहे. हे प्रियदर्शना अशोका, मला तूं लवकर नलाची बातमी सांगून अशोक (शोकरहित) कर. ज्याचीं शोक, भीति आणि पीडा हीं नष्ट होऊन गेलीं आहेत असा निषधदेशाचा अधिपति शत्रुमर्दक दमयंतीचा प्रिय पति राजा नल तुझ्या दृष्टीस पडला होता काय? अशोका, शरीराची त्वचा अत्यंत सुकुमार असलेला, अर्धें वस्त्र परिधान केलेला व दुःखानें पीडित होऊन गेलेला वीर असा माझा प्रिय ह्या अरण्यांत आलेला तुझ्या पहाण्यांत आहे काय? हे अशोकवृक्षा, हें सांग; आणि मी येथून शोकविरहित होऊन जाईन असें कर. अशोका जो शोकाचा नाश करील त्यालाच अशोक असें नांव आहे. ह्यास्तव, तूं आपलें नांव आतां खरें करून दाखीव." ह्याप्रमाणें अशोकवृक्षाजवळ गेल्यानंतर त्याजकडूनही उत्तर न मिळाल्यामुळें व्याकुळ होऊन गेलेली ती श्रेष्ठ स्त्री भीमकन्या दुसऱ्या एका भयंकर प्रदेशामध्यें गेली. त्या ठिकाणीं पतीचा शोध करीत असतां अनेक वृक्ष, पुष्कळ नद्या, रम्य असे असंख्यात पर्वत, नानाप्रकारचे पशुपक्षी, गुहा, पर्वतांचे कडे आणि विस्मयकारक दिसणारे ओहळ हीं त्या भीमकन्येच्या पाहण्यांत आलीं.

दमयंतीस व्यापारी लोकांची भेट.

त्या ठिकाणीं ती सुहास्यशालिनी एका प्रशस्त अशा मार्गावर गेली असतां हत्ती, घोडे आणि रथ ह्यांची गर्दी असलेला व्यापारी लोकांचा समूह रमणीय अशी नदी उतरून जात आहे, असें तिच्या दृष्टीस पडलें. त्या रम्य आणि पवित्र नदीचें पाणी शांत, स्वच्छ आणि अतिशय गार होतें. तिचें पात्र मोठें विस्तीर्ण असून तिजमध्यें अनेक डोह होते. तिच्या कांठीं कुरकुंचे आणि कुररी ह्यांचा उत्कृष्ट घोष चालला असून चक्रवाकपक्ष्यांचें कूजितही सुरू होतें. तसेंच ती कांसवें, सुसरी आणि मत्स्य ह्यांनीं व्याप्त झालेली असून मध्यभागीं असलेल्या विशाल अशा बेटांनीं

सुशोभित दिसत होती. ती कीर्तिसंपन्न सौंदर्यशालिनी नलपत्नी तो व्यापारी लोकांचा प्रचंड समुदाय अवलोकन करितांच जवळ गेली व त्यांतील लोकांमध्यें शिरली. ह्या वेळीं तिची चर्या वेड्यासारखी दिसत असून ती शोकानें अगदीं व्याकूळ होऊन गेली होती, तिनें वस्त्राचा अर्धाच तुकडा परिधान केला होता, तिचें शरीर कृश, निस्तेज आणि मलिन झालें असून केश धुरळ्यानें भरलेले व सुटून विसकटलेले होते त्या ठिकाणीं तिला पाहतांच कांहीं लोक भीतीनें पळूं लागले; कांहीं अत्यंत विचारांत पडले; कित्येक आक्रोश करूं लागले; कोणी कोणी तिचा उपहास करूं लागले; इतरांनीं तिच्याशीं मत्सर करण्याचें आरंभिलें; आणि, हे भरतवंशजा, कांहींजण तिजवर दया करून तिला विचारूं लागले कीं, "हे कल्याणि, तूं कोण? कोणाची? आणि ह्या वनांत कशाचा शोध करीत आहेस? ह्या ठिकाणीं तुला पाहून आह्मी कष्टी होऊन गेलों आहों. हे कल्याणि, खरें सांग—तूं मानुषीच आहेस काय? कीं, तूं ह्या वनाची, पर्वताची अथवा दिशेची देवता आहेस? आह्मी तुला शरण आलों आहों. तूं काय यक्षिणी आहेस? राक्षसांगना आहेस? का श्रेष्ठ अशी मनुष्यस्त्रीच आहेस? कोणीही कां असेनास! हे अनिंदिते, तूं सर्वथैव आमचें कल्याण करून संरक्षण कर. हे कल्याणि, हा जनसमूह येथून लवकरच सुखरूप जाऊन पोहोंचेल व आमचें कल्याण होईल असें तूं कर."

राजा, ह्याप्रमाणें तो जनसमूह बोलला असतां, पतिविषयक दुःखानें पीडित झालेली ती साध्वी राजकन्या दमयन्ती त्या व्यापारी लोकांच्या समुदायाचा नियंता (मुख्य शेटजी) व्यापाऱ्यांचा समूह व त्यांमध्यें जे कोणी तरुण, वृद्ध, बालक आणि मुख्य मुख्य व्यापारी होते त्यांना म्हणाली, "मी राजकन्या, राजस्नुषा आणि राजभार्या असून आपल्या पतीच्या दर्शनाविषयीं अत्यंत इच्छा असलेली मनुष्यस्त्री आहें, असें आपण समजा. विदर्भदेशाचा राजा हा माझा पिता असून निषधाधिपति महाभाग्यवान् राजा नल हा माझा पति आहे व त्याच अजिंक्य अशा महात्म्याचा मी शोध करीत आहें. आपणांला जर माहिती असली तर पुरुषश्रेष्ठ, शत्रुसमूहनाशक माझा प्रिय नलराज कोठें आहे हें सत्वर सांगा." हें ऐकून त्या प्रचंड जनसमूहाचा अधिपति शुचि नांवाचा सार्थवाह[1] त्या सुंदरीस म्हणाला, "हे कल्याणि, मी सांगतों तें ऐक. हे सुहास्यशालिनि, मी ह्या व्यापारी मंडळाचा नियंता सार्थवाह आहें. हे यशस्विनि, नल नांवाचा मनुष्य माझ्या पाहण्यांत आलेला नाहीं. मनुष्याचा संचार नसलेल्या ह्या एकंदर वनामध्यें हत्ती, वाघ, रानरेडे, चित्ते आणि हरिणें हींच माझ्या पाहण्यांत येतात. ह्या महावनामध्यें एका तुज मनुष्यस्त्रीवांचून दुसरा मनुष्यप्राणी माझ्या पाहण्यांत आलेला नाहीं. तथापि, हे कल्याणि, यक्षाधिपति मणिभद्र हा आज तशा प्रकारचा अनुग्रह आह्मांवर करो!" हें ऐकून ती त्या सर्वही व्यापाऱ्यांना व त्यांच्या त्या अधिपतीला म्हणाली कीं, 'हा व्यापाऱ्यांचा समुदाय कोणीकडे जाणार आहे हें आपण मला कृपा करून सांगा.'

सार्थवाह म्हणालाः—हे मनुष्यकन्ये, हा व्यापारी लोकांचा समूह नफा मिळविण्यासाठीं चेदिदेशाधिपति सत्यनिष्ठ सुबाहु ह्याच्या देशाकडे लवकरच जाणार आहे.

१ पुष्कळ व्यापारी मंडळी बरोबर घेऊन व्यापार करण्यासाठीं फिरणारा; त्या व्यापारी मंडळाचा मुख्य.

अध्याय पांसष्टावा.

व्यापारी लोकांची दाणादाण.

बृहदश्व ह्मणाला:—हें सार्थवाहाचें भाषण ऐकून, पतीच्या दर्शनाविषयीं अत्यंत उत्कंठित झालेली ती सुंदरी त्या व्यापारी मंडळाच्याच संगतीनें जाऊं लागली. पुढें पुष्कळ दिवस लोटल्यानंतर, त्या प्रचंड भयंकर वनामध्यें सर्व बाजूंनीं रम्य, सूर्यविकासी आणि सुगंधि कमलें असलेलें, जलक्रीडा करण्यास योग्य असें एक मोठें सरोवर त्या व्यापाऱ्यांनीं पाहिलें. त्यांचीं जनावरें अतिशय थकून गेलीं होतीं, ह्यामुळें तीरावर पुष्कळ गवत आणि विपुल सर्पण असलेलें, असंख्य पुष्पफलांनीं युक्त, नानाप्रकारचे पक्षी वास्तव्य करीत असलेलें, निर्मल आणि स्वादिष्ट जलानें पूर्ण, अत्यंत गार व अंतःकरण आकर्षण करून घेणारें असें तें सरोवर पाहतांक्षणीं, तेथेंच तळ द्यावा असें त्यांच्या मनांत आलें. तेव्हां सार्थवाहाची अनुमति घेऊन ते त्या उत्कृष्ट वनामध्यें शिरले. ह्या वेळीं संध्याकाळ झालेली होती. ह्यामुळें तो त्या व्यापाऱ्यांचा मोठा समूह त्या ठिकाणीं राहिला. पुढें मध्यरात्रीच्या वेळीं जिकडे तिकडे सामसूम आणि स्तब्ध होऊन गेलें असून तो थकून गेलेला व्यापाऱ्यांचा समूह झोंपीं गेला आहे अशा वेळीं, मदजलाच्या प्रवाहानें गढूळ झालेल्या पर्वतावरील नदीकडे जलप्राशनासाठीं चाललेला हत्तींचा कळप त्यांच्या संनिध आला व त्यानें तो व्यापारी लोकांचा समुदाय आणि त्यांचे असंख्यात हत्ती अवलोकन केले. त्या माणसाळलेल्या हत्तींस पाहतांच मदानें धुंद होऊन गेलेले ते सर्वही वनगज त्यांस ठार करण्याच्या इराद्यानें वेगानें त्यांजवर धावून आले. पर्वताच्या अग्रावरून तुटून भूमीवर पडणाऱ्या त्याच्या शिखरांप्रमाणें असणारे ते हत्ती धांवून येऊं लागले तेव्हां त्यांचा वेग अतिशय दुःसह होता. ते हत्ती पळूं लागले ह्यामुळें तर त्या अरण्यांतील मार्गांचा विध्वंस होऊन गेला. त्या ठिकाणीं व्यापारी लोकांचा तो उत्कृष्ट समुदाय कमलवनाचा मार्ग अडवून निजलेला होता. ह्यामुळें जमिनीवर झोंप घेत लोळत पडलेल्या त्या जनसमूहास हत्तींनीं एकाएकीं तुडवून टाकिलें. ही गडबड पाहून निद्रेमुळें अंधासारखे होऊन गेलेले त्या समुदायांतील पुष्कळ लोक आश्रयासाठीं "हाय हाय!" ह्मणून ओरडत वनांतील लतांच्या जाळ्यांकडे धावूं लागले त्या हत्तींनीं कांहींस दांतांनीं, कित्येकांस सोंडांनीं आणि कांहींजणास पायांनीं तुडवून ठार केलें त्या वेळीं त्या व्यापारी लोकांचे पुष्कळ उंट आणि घोडे गतप्राण होऊन पडले. ह्या वेळीं पायीं चालणाऱ्या लोकांची तर अगदीं गर्दी उडून गेली. ते भीतीनें धावत असतां संशयामुळें परस्परांसच ठार करूं लागले. कित्येक भयंकर आक्रोश करीत भूमितलावर पडले. वृक्षावर चढून बसलेले लोकही त्या दंग्यानें गडबडून गेल्यामुळें अडचणीच्या ठिकाणीं पडले. हे राजा, ह्याप्रमाणें दुर्दैवानें हत्तींकडून हल्ला करवून व्यापारी लोकांचा तो सर्वही ऐश्वर्यसंपन्न समूह नानाप्रकारें ठार करून सोडला. ह्या वेळीं त्या ठिकाणीं त्रैलोक्यासही भीति उत्पन्न करील अशा प्रकारचा अतिशय मोठा ओरडा झाला! "अरे, धावा धावा! अरे, हा दुस्तर वणवा लागला आहे! सोडवा, सोडवा! अरे, धावतां काय? हा रत्नसमुदाय चूर होऊन गेला! अरे, मी सांगतों तें खोटें नाहीं. हें द्रव्य सर्वांचेंच आहे. अरे, तुह्मी भिऊन गेलां आहां, पण मी पुनः सांगतो ह्याचा विचार करा." अशा रीतीनें त्या वेळीं परस्परांशीं ह्मणत ते लोक भीतीनें पळूं लागले.

ह्याप्रमाणें तो भयंकर संहार होऊं लागला असतां अंतःकरण भीतीनें त्रस्त झाल्यामुळें दमयंती जागी झाली. तेव्हां तें पूर्वी केव्हांही पाहिलेलें त्रैलोक्यभयंकर असें क्रूरपणाचें कृत्य तिच्या दृष्टीस पडलें. तें पाहून भीतीनें व्याकुल झाल्यामुळें त्या अप्रौढ पद्मनयना स्त्रीस श्वासोच्छ्वासही करितां येईनासें झालें. तथापि ती कशी तरी उठून उभी राहिली. इकडे जे कोणी व्यापारी जखम न होतां त्या संकटांतून सुटले होते ते सर्व एकत्र जमून ह्मणूं लागले कीं " हें कोणत्या बरें कर्माचें फल असावें? आह्मीं महायशस्वी मणिभद्र आणि यक्षाधिपति श्रीमान् प्रभु कुबेर यांची पूजा केली नाहीं; किंवा विघ्न करणाऱ्या देवतांची प्रथम पूजा केली नाहीं हें खास अथवा हें विपरीत फल शकुनाचेंच असावें हें खचीत! आह्माला ग्रह देखील विपरीत नाहींत मग हें काय भलतेंच संकट ओढवलें ? " पुढें आपले बांधव आणि द्रव्य ह्यांचा वियोग झाल्यामुळें दीन होऊन गेलेले दुसरे लोक ह्मणाले, " सध्या वेड्यासारखी दिसणारी जी एक विद्रूप स्त्री मनुष्याचें स्वरूप घेऊन आमच्या ह्या प्रचंड समुदायामध्यें येऊन मिळाली आहे, तिनें पूर्वीच ही अतिशय भयंकर माया निर्माण केली असावी. ती खरोखर मनुष्य नसून भयंकर राक्षसी, यक्षस्त्री अथवा पिशाची आहे हें खास ! हें सर्व पाप तिचेंच आहे; ह्याविषयीं मुळींच विचार करावयास नको. तेव्हां आतां ह्या समुदायाच्या नाशास कारणीभूत झालेली व अनेक प्रकारचीं दुःखें देणारी ती पापिणी जर आमच्या दृष्टीस पडली, तर ह्या समुदायाचा संहार करणाऱ्या त्या कृत्येला ढेकळांनीं, धुरळ्यानें, गवतानें, लांकडांनीं आणि मुठींनीं आह्मी अवश्य मारूं."

त्यांचें तें अत्यंत कठोरपणाचें भाषण ऐकून दमयंती मनांत थिजल्यासारखी झाली व भयभीत आणि निराश होऊन, ज्या बाजूस अरण्य होतें तिकडे पळून गेली. पुढें तें पाप आपलेंच असावें असा संशय आल्यामुळें ती स्वतःविषयीं शोक करूं लागली. ती ह्मणाली, 'माझ्यावर दैवाचा केवढा तरी हा भयंकर कोप ! तें स्वस्थतेची आणि माझी गांठही पडूं देत नाहीं. हें कोणच्या बरें कर्माचें फल असेल ! मीं तर क्रियेनें, मनानें अथवा वाणीनें कोणाचें थोडें सुद्धां कांहीं वाईट केलें आहे असें मला स्मरत नाहीं, मग हें फळ कोणत्या कर्माचें ? खरोखर, पूर्वजन्मीं केलेलेंच महापातक इहजन्मीं माझ्यावर येऊन कोसळलें आहे ! ह्मणूनच पतीच्या राज्याचा अपहार होणें, मला आपल्याच मनुष्याकडून पराजय होणें, मला पतीचा वियोग होणें, अर्भकांची ताटातूट होणें, मी अनाथ होऊन जाणें, आणि अनेक प्रकारच्या हिंस्र पशूंचा संचार असलेल्या अरण्यांत राहणें अशी ही अगदीं शेवटच्या कोटींतील कष्टदायक विपत्ति मला प्राप्त झाली आहे.'

हे राजा, दुसरा दिवस उगवल्यावर, मृत्यूच्या तावडींतून बाकी राहिलेले ते व्यापारी लोक हत्तींनीं केलेल्या त्या अघोर कृत्यामुळें कष्टी होऊन आपले बंधु, पिता, पुत्र व मित्र ह्यांविषयीं शोक करीत त्या देशांतून निघून गेले. तेव्हां ती विदर्भकन्या दमयंती पुनः त्या अरण्यांत शोक करूं लागली. ती ह्मणाली, " मीं काय बरें पाप केलें असेल ? ह्या निर्जन अरण्यामध्यें मला ज्या जनसमुदायाची गांठ पडली तो देखील हत्तींच्या कळपांनीं ठार करून सोडला! ह्याचें कारण केवळ माझीच दैवहीनता होय. अद्यापि देखील पुष्कळ कालपर्यंत मला दुःख भोगलें पाहिजे ! वेळ आल्याखेरीज मरण येत नाहीं असें जें वृद्ध लोकांचें सांगणें मीं ऐकिलेलें आहे तें खरें आहे. ह्मणूनच, ह्या हत्तींच्या कळपानें आज-मी दुःखाकुल झालें

असूनही–मला तुडवून टाकलें नाहीं. मनुष्याचें कोणतेंही कृत्य दैवानें घडवून आणल्यावांचून होत नसतें हें खरें आहे. पण दैवानें तरी माझा असा काय ह्मणून छळ मांडावा? मीं कधींही कोणाचें कांहीं वाईट केलेलें नाहीं. लहानपणीं देखील मीं क्रियेनें, मनानें अथवा वाणीनें असें कोणत्याही प्रकारचें पापकर्म केलेलें नाहीं, कीं ज्याच्या योगानें हें दुःख भोगावें लागेल. मला वाटतें, स्वयंवरासाठीं लोकपाल आले होते, तेव्हां ते देव असतांही नलासाठीं मीं त्यांना झिडकारिलें, ह्यामुळें त्यांच्याच प्रभावानें मला ह्या वियोगाची प्राप्ति झाली असावी, हेंच खास!"

दमयंतीचा सुबाहूच्या नगरांत प्रवेश व सैरंध्रीपणाचा स्वीकार.

हे राजेंद्रा, दुःखानें व्याकूळ झालेली शरत्कालीन चंद्रकलेप्रमाणें दिसणारी ती श्रेष्ठ पतिव्रता दमयंती अशा रीतीनें विलाप करीत करीत त्या व्यापारी लोकांबरोबर असलेल्या व मृत्यूच्या तावडींतून सुटलेल्या कांहीं वेदपारंगत ब्राह्मणांच्या संगतीनें जाऊं लागली. जातां जातां लवकरच ह्मणजे सायंकालीं ती बाला चेदिदेशाधिपति सत्यनिष्ठ सुबाहु राजाच्या विशाल अशा नगरांत येऊन पोहोंचली. नंतर अर्धेंच वस्त्र नेसलेली ती दमयंती त्या उत्कृष्ट नगरांत जाऊन चालूं लागली असतां त्या नगरांतील लोक व्याकूळ, कृश, दीन, केश सुटलेली व अंग न पुसलेली अशा त्या दमयंतीकडे–एखाद्या वेडीकडे पहावें त्याप्रमाणें पाहूं लागले. ती त्या चेदिराजाच्या नगरांत शिरत आहे असें पाहतांच त्या नगरवासी लोकांचीं लहान लहान मुलें कौतुकानें तिच्या मागून जाऊं लागलीं. तिला त्या मुलांनीं वेढलें होतें तरी ती तशीच राजमंदिरासमीप गेली. ह्या वेळीं राजाची माता गच्चीवर बसली होती; लोकांनीं वेढिलेल्या दमयंतीकडे पाहून "तिला माझ्याजवळ घेऊन ये. कारण, त्या मुलीला लोक त्रास देत आहेत ह्यामुळें ती कष्टी होऊन गेलेली असून आश्रयाची इच्छा करीत आहे; हिचें हें अशा प्रकारचें स्वरूप खरोखर माझ्या घराला प्रकाशित करून सोडील. असें मला वाटतें. ही विशाललोचना कल्याणी वेड्याचा वेष घेतलेली जणूं प्रत्यक्ष लक्ष्मीच आहे. असें ती आपल्या दाईस ह्मणाली. मग हे राजा, तिजकडून लोक दूर करवून दमयंतीस त्या उत्कृष्ट गच्चीवर आणविल्यानंतर विस्मय पावून ती दमयंतीला विचारूं लागली. "बाई, तूं जरी अशी दुःखानें घेरलेली आहेस तरी तुझें शरीर फारच उत्कृष्ट आहे. ह्यामुळें मेघांमध्यें असणाऱ्या विजेप्रमाणें तूं शोभत आहेस. तेव्हां तूं कोण आणि कोणाची, हें मला सांग. तुझ्या शरीरावर जरी अलंकार नाहींत तरी तुझें स्वरूप कांहीं मनुष्यासारखें दिसत नाहीं. हे देवतुल्यकांतियुक्ते, तूं कोणी तरी देवता असावीस व ह्मणूनच, कोणी साहाय्यकर्ता नसतांनाहीं तुला त्या पुरुषांची भीति वाटत नाहीं!" हें तिचें भाषण ऐकून, दमयंती ह्मणाली, "मी पतीच्या अनुरोधानें वागणारी व इच्छेस वाटेल त्या ठिकाणीं वास करणारी जातिवंत सैरंध्री[1] अशी एक मनुष्य जातींतील स्त्री आहें, असें आपण समजावें. मी फलमूलांचा आहार करीत असतें, एकटीच आहें व ज्या ठिकाणीं संध्याकाळ होईल त्या ठिकाणीं वास्तव्य करितें. माझा पतिही असंख्यगुणसंपन्न असून तो निरंतर माझ्या अनुरोधानेंच वागणारा आहे. मीं देखील त्या

१ चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलरूपादिसेविनी।
प्रसाधनोपचारज्ञा सैरंध्री परिकीर्तिता॥ कात्यायन.
अर्थः–चौसष्ट कलांचें ज्ञान असलेली, सदाचारिणी' सुस्वरूपी व शरीर सुशोभित करण्याच्या विधीची माहिती असलेली जी स्त्री तिला सैरंध्री ह्मणतात.

वीरावर अनुरक्त असून मार्गानें छायेप्रमाणें त्याच्या मागून चाललें होतें. दुर्दैवानें त्याची द्यूत करण्यामध्यें अत्यंत आसक्ति झाली व त्यांत शत्रूंनीं जिंकल्यामुळें तो एकटाच अरण्याकडे चालला. तेव्हां एकच वस्त्र धारण केलेल्या व दुःखाकुल झाल्यामुळें भ्रमिष्टाप्रमाणें होऊन गेलेल्या पतीस धीर देऊन मीही त्याच्या मागून वनांत गेलें. पुढें एके वेळीं क्षुधेनें व्याप्त व खिन्न झालेल्या त्या वीरानें दुसऱ्या कांहीं कारणामुळें तें एक वस्त्र देखील हरवून टाकलें. तेव्हां नग्न व उन्माद झाल्यामुळें बेभान होऊन गेलेल्या त्या वीरामागून जात असल्यामुळें मला अनेक रात्रपर्यंत झोंप मिळाली नाहीं. ह्याप्रमाणें पुष्कळ दिवस निघून गेल्यानंतर एके ठिकाणीं मला झोंप लागली असतां माझें अर्धें वस्त्र कापून घेऊन आणि निरपराधी अशा मला सोडून तो कोणीकडे निघून गेला ! त्या माझ्या पतीचा मी शोध करीत आहें, तथापि त्या कमलगर्भतुल्य कांति असलेल्या माझ्या हृदयवल्लभाचें दर्शन होत नाहीं ह्यामुळें मी रात्रंदिवस दुःखानें अगदीं होरपळून जात आहें. पण तो सामर्थ्यसंपन्न माझा देवतुल्य प्रिय प्राणेश्वर कांहीं मला भेटत नाहीं!" असें सांगतांना तिचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले व आवाज क्षीण झाला, अशा रीतीनें ती भीमकन्या व्याकूळ होऊन पुष्कळ विलाप करीत आहे असें पाहून तिला राजमाता स्वतः ह्मणाली, "हे कल्याणि, तूं कांहीं काळजी करूं नको. माझ्या आश्रयास रहा. तुझ्या योगानें मला फार आनंद होत आहे. हे भद्रे, माझे सेवक लोक तुझ्या पतीचा शोध लावतील व एखादे वेळीं तो इकडे तिकडे फिरतां फिरतां आपोआपही येथें येईल. सारांश, हे कल्याणि, तुला येथेंच राहून पतीची प्राप्ति होईल.' हें राजमातेचें भाषण ऐकून दमयंती ह्मणाली, "हे वीरमाते, कांहीं अटींवर मी तुजपाशीं रहाण्यांस तयार आहें. त्या अशा:—

"मी कोणाचें उच्छिष्ट केव्हांही खाणार नाहीं; कोणाचे पाय धुणार नाहीं व परपुरुषांशीं कोणत्याही प्रकारें भाषण करणार नाहीं. मजविषयींची जर कोणी इच्छा केली तर त्याला तूं शिक्षा केली पाहिजेस आणि जो एकदा शिक्षा केली तरीही पुनःपुनः तसेंच करील त्याचा तूं वध केला पाहिजेस. असा माझा नियम ठरलेला आहे. मी पतीचा शोध करण्यासाठीं केवळ ब्राह्मणांचें दर्शन घेईन. ह्या जर अटी तुला कबूल असतील तर मी निःसंशय तुझ्या सन्निध राहीन. ह्यावांचून अन्य तऱ्हेनें कोठेंही राहण्याचें माझ्या मनांत नाहीं." हें ऐकून राजमाता आनंदित अंतःकरणानें तिला ह्मणाली, "तुझे अशा प्रकारचे हे सर्व नियम मी आनंदानें पाळीन." हे राजा, ह्याप्रमाणें त्या भीमकन्येस सांगितल्यानंतर ती राजमाता आपली कन्या सुनंदा हिला ह्मणाली, "सुनंदे, ही सैरंध्री प्रत्यक्ष देवासारखी आहे असें तूं समज. ही तुझ्या अगदीं बरोबरीची आहे तेव्हां ही तुला सखी असूं दे. तूं हिचा कंटाळा न करितां सदोदित हिच्याशीं आनंदानें रहा." हें ऐकून सुनंदेस अत्यंत आनंद झाला व बरोबर सखीजनांचा परिवार असलेली ती सुनंदा त्या दमयंतीस घेऊन आपल्या घरीं आली. त्या ठिकाणीं बहुमान होऊं लागल्यामुळें दमयंती आनंद पावली व सर्वही इष्ट गोष्टी चांगल्या प्रकारें घडून येऊं लागल्यामुळें खेद न पावतां त्या ठिकाणीं वास करूं लागली.

अध्याय सहासष्टावा.

—:०:—

नलकृत कर्कोटकोद्धार.

बृहदश्व ह्मणाला:—हे राजा, दमयंतीला सोडून गेल्यानंतर नलराजास एका मोठ्या अरण्यांत दावाग्नि पेटलेला दिसला व त्यांतून "हे

नला, हे पुण्यश्लोका, धाव! धाव!" असा कोण्या प्राण्याचा मोठा शब्द वारंवार त्याच्या कानांवर येऊं लागला. तेव्हां, "भिऊं नको!" असें ह्मणून नल अग्नींत शिरला असतां त्यास तो शब्द करणारा प्राणी वेटोळें घालून पडलेला नागाधिपति आहे असें दिसून आलें. तेव्हां दावाग्नीच्या भीतीमुळें थरथरां कांपत असलेला तो नाग हात जोडून नलास ह्मणाला कीं, "हे राजा, मी कर्कोटक नांवाचा नाग आहें असें तूं समज. मीं महातपस्वी महर्षि नारदास फसविलें ह्यामुळें, हे राजा, क्रोधानें व्याप्त होऊन जाऊन त्यानें मला शाप दिला कीं, 'नलराजा तुला येथून कोठें तरी घेऊन जाई-तोंपर्यंत तूं ह्या ठिकाणीं पाषाणादिक स्थावरांसारखा होऊन रहा. पुढें नलानें तसें केल्यानंतर तूं माझ्या शापांतून मुक्त होशील." राजा, त्याच्या शापामुळें मला एक पाऊल सुद्धां हालतां येत नाहीं. मी तुला पुढें तुझ्या हिताची गोष्ट सांगेन. तेव्हां तूं आतां माझें संरक्षण कर. मी तुझा मित्रही होईन. माझ्यासारखा दुसरा सर्प नाहीं. मी तुला हलकाही जाईन. तेव्हां लवकर मला घेऊन ज्ञ." असें ह्मणून तो नागाधिपति अंगठ्याएवढा झाला असतां त्याला घेऊन नल ज्या ठिकाणीं दावाग्नि नव्हता त्या ठिकाणीं गेला; आणि अग्निवर्जित अशा मोकळ्या जागेंत आल्यानंतर त्या ठिकाणीं तो त्यास खालीं टाकूं इच्छित आहे इतक्यांत कर्कोटक नाग पुनः म्हणाला.

कर्कोटकाचा प्रत्युपकार.

"हे नैषधा, तूं आपलीं कांहीं पावलें मोजीत चाल ह्मणजे, हे महाबाहो, मी तुझें अतिशय कल्याण करीन." हें ऐकून नलराजा आपलीं पावलें मोजूं लागतांच दहावें पाऊल टाकण्याच्या वेळीं त्याला त्या नागानें दंश केला. त्याचा दंश होतांच नलराजाचें पूर्वीचें स्वरूप तत्काल नाहींसें झालें. तेव्हां, आपलें स्वरूप बदलून गेलें आहे असें पाहून नलराजा आश्चर्यचकित होऊन गेला असतां त्याला त्या नागाचें प्रत्यक्ष दर्शन झालें. तदनंतर, कर्कोटक नाग सांत्वन करीत नलास ह्मणाला, "लोकांनीं तुला ओळखूं नये ह्मणून मीं तुझें स्वरूप गुप्त करून टाकिलें आहे. हे नला, ज्याच्या पायीं तूं अत्यंत दुःखपीडित झाला आहेस तो कलि तुझ्या शरीरांत माझें विष असल्यामुळें फार कष्टानें राहील. हे महाराजा, तुझे अवयव विषानें व्याप्त झाले असल्यामुळें तुला सोडी-तोंपर्यंत तुझ्या शरीरांत त्याला दुःखानेंच वास करावा लागेल. हे प्रजापालका, तूं निरपराधी असतां ज्यानें तुझ्याशीं वंचना केली त्याच्याशीं क्रोधामुळें मत्सर करून मीं तुझें संरक्षण केलें आहे. हे नरश्रेष्ठा राजा, माझ्या अनुग्रहामुळें तुला आतां वाघासारखे दाढा असलेले हिंसक प्राणी अथवा ब्रह्मवेत्ते ह्यांची मुळींच भीति उरणार नाहीं. तसेंच, हे राजा, तुला विषजन्य पीडाही होणार नाहीं व तूं संग्रामामध्यें निरंतर जय मिळविशील. हे राजा, आतां तूं आजच येथून निघून 'मी बाहुक नांवाचा सारथि आहें' असें सांगून अयोध्यानामक रम्य नगरीमध्यें ऋतुपर्ण नांवाच्या राजाकडे जा. हे निषधेश्वरा, तो अक्षक्रीडेमध्यें निष्णात आहे. तूं त्याला अश्वविद्येचें रहस्य सांगितलेंस ह्मणजे तो तुला ह्या अक्षक्रीडेंतील मर्म शिकवील आणि तो इक्ष्वाकुवंशज श्रीमान् ऋतुपर्ण तुझा मित्रही होईल. अशा रीतीनें ज्या वेळीं तूं अक्षक्रीडेमध्यें अभिज्ञ होशील त्या वेळीं तुझें कल्याण होईल; व तुझी भार्या, राज्य आणि दोन अपत्यें ह्यांची तुला प्राप्ति होईल, हें मी खरें सांगतों. आतां तूं अंतःकरणांत शोक बाळगूं नको. राजा, ज्या वेळीं तुला आपलें स्वरूप पहाण्याची इच्छा होईल त्या वेळीं तूं माझें स्मरण

करून हें वस्त्र परिधान कर. ह्या वस्त्रानें तूं आच्छादित झालास ह्मणजे तुला तुझ्या स्वरूपाची प्राप्ति होईल." असें ह्मणून त्यानें नलाला दोन दिव्य वस्त्रें अर्पण केलीं. हे कुरुकुलोत्पन्ना राजा, ह्याप्रमाणें नलाला उपदेश करून वस्त्र अर्पण केल्यानंतर तो नागराज त्याच ठिकाणीं गुप्त झाला.

अध्याय सदुसष्टावा.

—:*:—

नलराजाचा अज्ञातवास.

बृहदश्व म्हणाला:—तो नाग अंतर्धान पावल्यानंतर निषधाधिपति नलराजा तेथून निघाला, तो दहावे दिवशीं ऋतुपर्ण नांवाच्या राजाच्या नगरामध्यें गेला. तेथें गेल्यानंतर तो राजाजवळ जाऊन 'मी बाहुक आहें' असें सांगून ह्मणूं लागला, "घोडे हांकण्याच्या कामांत ह्या पृथ्वीमध्यें माझ्यासारखा कोणीही नाहीं. तसेंच, अर्थासंबंधीं संकटें आणि इतरही चातुर्याचीं कामें ह्यांमध्यें सुद्धां माझा विचार घेतां येण्यासारखें आहे. उत्कृष्ट प्रकारचें अन्न तयार करण्याचीही माहिती मला दुसऱ्याहून अधिक आहे. हे ऋतुपर्णा, ह्या लोकांमध्यें जीं कांहीं कलाकौशल्याचीं कामें अथवा दुसरेंही जें कांहीं अत्यंत दुष्कर कर्म असेल तें सर्वही करण्याविषयीं मी प्रयत्न करीन. तेव्हां, हे ऋतुपर्णा, तूं माझें पोषण कर."

ऋतुपर्ण ह्मणाला:—बाहुका, रहा येथें. तुझें कल्याण असो! तूं हीं सर्व कामें करीत जा; पण त्यांतूनही लवकर गमन करण्याविषयीं माझ्या बुद्धीला विशेष उत्साह वाटतो. तेव्हां तूं आधीं तें काम कर कीं, ज्या योगानें माझे अश्व शीघ्रगामी होतील. आतां तूं माझा अश्वाध्यक्ष आहेस. तुला दहा हजार सुवर्ण पगार मिळत जाईल. तसेंच वार्ष्णेय आणि जीवल हे उभयतां प्रत्यहीं तुझ्या सेवेस रहातील. ह्मणजे त्यांच्या सहवासानें तुलाही करमणूक होईल. सारांश, हे बाहुका, तूं माझ्याजवळ रहा.

बृहदश्व म्हणाला:—त्यानें असें भाषण केल्यानंतर नलराजा त्या ऋतुपर्णाच्या नगरामध्यें वार्ष्णेय आणि जीवल ह्यांच्यासहवर्तमान संमानानें राहिला. तो राजा त्या ठिकाणीं राहिला होता तरी दमयंतीसंबंधानें वारंवार विचार करीत असे व दररोज संध्याकाळीं हा एक श्लोक ह्मणे:—"ती बिचारी क्षुधा व तृषा ह्यांनीं व्याकुल झाल्यामुळें थकून जाऊन कोठें बरें निजली असेल? अथवा त्या मंदाचें (मूर्खाचें) स्मरण करीत करीत ती आतां कोणाजवळ बरें जाऊन राहिली असेल?" पुढें एके दिवशीं नलराजा रात्रीं ह्याप्रमाणें बोलूं लागला असतां जीवल त्याला ह्मणाला कीं, "हे बाहुका, तूं दररोज कोणत्या स्त्रीविषयीं हळहळत असतोस, हें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. हे आयुष्मन्, जिच्यासंबंधानें तूं असा वारंवार हळहळत आहेस ती स्त्री कोणाची? हें ऐकून त्याला नलराजा ह्मणाला, "कोणा एका जडबुद्धि पुरुषाची अतिशय मान्य अशी एक स्त्री होती. त्याच्या भाषणांत मुळींच दृढता नसे. कांहीं कारणामुळें त्या मूर्खाचा आणि तिचा वियोग झाला. वियोग होतांच तो मूर्ख दुःखानें अत्यंत पीडित व शोकानें दग्ध होऊन भटकूं लागला. दिवसा आणि रात्रींही त्याचा डोळ्याला डोळा लागत नसे. संध्याकाळ झाली ह्मणजे तिची आठवण होऊन तो एक श्लोक गाण्याच्या सुरावर म्हणत असे. पुढें संपूर्ण पृथ्वीवर फिरतां फिरतां कोण्या एका ठिकाणीं कांहीं तरी मिळवून तो सांप्रत रहात आहे. पण तो तशा प्रकारें राहण्यास योग्य नसल्यामुळें त्याला वारंवार त्या आपल्या

पूर्वीच्या दु:खाची आठवण होत आहे. ती त्याची स्त्री संकटकालीं देखील त्या पुरुषाच्या मागून वनामध्यें गेली असतां पुण्य कमी असलेल्या त्या पुरुषानें तिचा त्याग केला. अशा स्थितींत जर ती जिवंत राहिली असेल तर तिला आपलें जीवित दु:खानेंच कंठावें लागत असेल. ती एकटी, वय लहान, मार्गाचें तर ज्ञान नाहीं, शिवाय तशा स्थितींत राहण्याला ती योग्य नसून क्षुधेमुळें व तृष्णेमुळें तिचे अवयव अगदीं व्याकूळ होऊन गेले असतील. हे आर्या, प्रत्यहीं श्वापदांचा संचार असलेल्या महाभयंकर अरण्यांत त्या भाग्यहीन अशा मूर्खानें सोडलेली ती स्त्री जर जिवंत असलीच तर तिला आयुष्य कंठितां येणें फार कठीण आहे. ”

ह्याप्रमाणें दमयंतीचें स्मरण करीत करीत तो निषधदेशाधिपति राजा नल ऋतुपर्ण राजाच्या घरीं अज्ञातवासांत राहिला.

अध्याय अडुसष्ठावा.

—:*:—

नल व दमयंती ह्यांच्या शोधार्थ भीमकृत ब्राह्मणप्रेषण.

बृहदश्व ह्मणाला:—शत्रूंनीं राज्य हरण केल्यामुळें नलराजा आणि त्याची पत्नी हीं उभयतां दुसऱ्यांचे दास होऊन राहिलीं असतां इकडे भीमराजानें नलाचा शोध करण्याच्या इच्छेनें ब्राह्मण पाठविले. त्यांस पाठवितेवेळीं पुष्कळ द्रव्य देऊन भीमराजानें सांगितलें कीं, “ राजा नल आणि कन्या दमयंती ह्यांचा तुह्मीं शोध लावा. हें काम तुमच्याकडून घडून आलें आणि नलाचा शोध लागला ह्मणजे तुह्मांपैकीं जो मनुष्य त्या उभयतांना इकडे घेऊन येईल त्याला मी एक हजार गाई देईन व शिवाय अग्रहार आणि शहरच्या तोडीचा गांवही देईन. नल अथवा दमयंती ह्यांना इकडे आणतां येणें शक्य नसलें व नुसता त्यांचा शोध लागला तरी देखील मी प्रत्यक्ष द्रव्यच अशा दहा हजार गाई देईन.” ह्याप्रमाणें त्यानें भाषण करितांच आनंद पावून ब्राह्मण सर्वही दिशांकडे निघून गेले. त्यांनीं नल आणि त्याची भार्या ह्यांचा अनेक नगरांमध्यें व राष्ट्रांमध्यें शोध केला. तथापि नल अथवा भीमकन्या दमयंती हीं कोठें त्यांच्या दृष्टीस पडलीं नाहींत.

सुदेवास दमयंतीचें दर्शन व त्यानें केलेलें तिचें वर्णन.

पुढें त्यांपैकीं सुदेव नांवाचा एक ब्राह्मण त्यांचा शोध करीत करीत रम्य अशा चेदिनगरामध्यें गेला असतां त्या ठिकाणीं राजवाड्यामध्यें राजाचें पुण्याहवाचन चाललें असतां सुनंदेसहवर्तमान उभी राहिलेली विदर्भराजकन्या दमयंती त्यास दिसली. तिच्या अप्रतिम स्वरूपाची कांति हीन होऊन गेल्यामुळें ती धुराच्या लोटानें प्रतिबद्ध केलेल्या अग्नीच्या कांतीप्रमाणें दिसत होती. अत्यंत मलिन आणि कृश झालेल्या त्या विशालनयनेकडे निरखून पाहिल्यानंतर त्यानें “ ही दमयंतीच असावी. ” असा तर्क केला व इतर कारणांवरून आपल्या तर्काची उपपत्तिही बसविली.

सुदेव ह्मणाला:—ह्या स्त्रीला मीं पूर्वीं जशी पाहिली होती तशीच ही सांप्रत दिसत आहे. सर्व लोकांमध्यें सुंदर व प्रत्यक्ष लक्ष्मीप्रमाणें असणाऱ्या ह्या स्त्रीचें अवलोकन झाल्यामुळें आज माझें अभीष्ट कार्य सिद्ध झालें आहे. हिची कांति पूर्णचंद्रासारखी असून

ही श्यामा आहे; हिचे स्तन सुंदर आणि वाटोळे आहेत व ही देवस्त्रीप्रमाणें असल्यामुळें आपल्या कांतीनें सर्वही दिशा अंधकारशून्य करून सोडीत आहे. हिचे नेत्र सुंदर व कमलपत्राप्रमाणें विशाल आहेत; ही केवळ मदनाची रतिच अशी दिसत आहे. चंद्राच्या कांतीप्रमाणें आल्हाददायक असल्यामुळें ही सर्वही लोकांस प्रिय आहे. दैवाच्या दोषामुळें विदर्भदेशरूपी सरोवरांतून उपटून काढली गेलेली व मल आणि चिखल ह्यांनीं भरून गेलेली ही जणूं कामवल्लीच आहे, अथवा राहूनें चंद्र ग्रस्त करून टाकिलेली जणू पौर्णिमेची रात्रच आहे अशी दिसत आहे. पतिविषयक शोकानें व्याकुल व दीन होऊन गेल्यामुळें हिची दशा प्रवाह आटून गेलेल्या नदीसारखी झालेली आहे. पति व मुलें ह्यांचा वियोग झाला असून आश्रयास आलेले लोकही हिजपासून दूर निघून गेले असल्यामुळें ही, हत्तीच्या सोंडेंत सांपडलेल्या व ह्मणूनच जिचीं पानें व कमळें ह्यांचा विध्वंस होऊन गेला असून जिच्या आश्रयास असणारे हंसादिक पक्षीही भयभीत होऊन गेले आहेत अशा हीन दशेस पोहोंचलेल्या कमलिनीसारखी दिसत आहे. ही सुकुमार असून हिचे सर्वही अवयव अगदीं प्रमाणबद्ध आहेत, ह्यामुळें ही केवळ रत्नमय अशा विलासमंदिरामध्येंच राहण्यास योग्य असतां, सांप्रत सरोवरांतून उपटून काढलेल्या व ह्मणूनच सूर्यकिरणांच्या योगानें अतिशय तळपत असलेल्या कमळाच्या देंठाप्रमाणें म्लान होऊन गेली आहे. ही अत्यंत सुंदर असल्यामुळें अलंकार धारण करण्यास योग्य आहे. तथापि, ते न धारण केल्यामुळें, आकाशामध्यें नुकतीच उगवलेली पण नीलवर्ण मेघानें आच्छादित झालेली चंद्रकला असावी त्याप्रमाणें ही दिसत आहे. अभीष्ट आणि आवडत्या उपभोग्य वस्तूंचा अभाव व बांधवजनांचा वियोग ह्यांमुळें दीन होऊन गेलेली ही स्त्री केवळ पतीचें दर्शन होईल ह्या आशेनेंच देह धारण करीत आहे. खरोखर स्त्रियांना पति ह्मणजे एक उत्कृष्ट प्रकारचा अलंकारच आहे; मग तिला दुसरे अलंकार नसले तरी चालतलि व ह्मणूनच ही जरी मूळचीच सुंदर आहे तरी देखील त्या पतीचा वियोग झाल्यामुळें शोभेनाशी झाली आहे. हिचा वियोग झाला असतांही अद्यापि नल देह धारण करीत आहे व शोकानेंही क्षीण होऊन जात नाहीं, हें त्याचें कृत्य अत्यंत दुर्घट होय. कारण, कृष्णवर्ण केशाग्र आणि कमलपत्राप्रमाणें विशाल लोचन ह्यांनीं युक्त असलेली ही स्त्री सुखोपभोगास योग्य असतांही दुःख पावत आहे हें पाहून माझ्या देखील अंतःकरणास पीडा होत आहे; मग तो तर काय हिचा पतिच आहे! ज्याप्रमाणें रोहिणीला चंद्राचा समागम होतो त्याप्रमाणें पतीचा समागम होऊन ही कल्याणी ह्या दुःखांतून केव्हां बरें पार पडेल? खरोखर, राज्यभ्रष्ट झालेल्या राजाला पुनरपि पृथ्वीची प्राप्ति झाली ह्मणजे जसा आनंद होतो त्याप्रमाणें हिची पुनः प्राप्ति झाली ह्मणजे निषधाधिपति नलराजा आनंद पावेल. दोघांचा सारखाच स्वभाव, सारखें वय आणि सारखें कुल ह्यांनीं युक्त असल्यामुळें ही विदर्भराजकन्या नलराजासच योग्य आहे, आणि तोही ह्या नीललोचनेसच योग्य आहे. ह्या वेळीं गंभीरपणा, शौर्य आणि

१ शीते सुखोष्णसर्वांगी ग्रीष्मे च सुखशीतला ।
तप्तकांचनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥

अर्थः--जिचे सर्वही अवयव शीतकालामध्यें सुख होईल इतके उष्ण व उष्णकालामध्यें सुख होईल इतके शीतल असून जिचा वर्ण व शरीरकांति तप्त वर्ण झालेल्या सुवर्णासारखी असते, तिला श्यामा असें ह्मणतात.

बल ह्यांनीं युक्त असणाऱ्या त्या नलराजाच्या —ह्या पतिदर्शनाविषयीं अत्यंत उत्सुक झालेल्या-भार्येस मीं धीर देणें योग्य आहे. तेव्हां, जिला दुःखाचें केव्हांही दर्शन झालेलें नाहीं असें असून जी सांप्रत दुःखानें व्याकूळ होऊन एक-सारखी चिंता करीत बसलेली आहे, त्या ह्या पूर्णचंद्रमुखीस आतां मी धीर देतों.

सुदेवास दमयंतीची भेट.

ह्याप्रमाणें विचार करून व अनेक प्रकारची कारणें व खाणाखुणा ह्यांवरून ती दमयंतीच आहे असें ओळखून तो सुदेव ब्राह्मण तिज-पाशीं जाऊन म्हणाला, "हे विदर्भराजकन्ये, मी तुझ्या बंधूचा प्रिय मित्र सुदेव असून राजा भीम ह्याच्या सांगण्यावरून तुझा शोध करण्या-साठीं येथें आलों आहें. हे राजपत्नि, तुझा पिता आणि बंधु हे खुशाल असून त्यांच्या येथें असलेलीं तुझीं दोन दीर्घायुषी अपत्येंही सुख-रूप आहेत. तुझ्या ह्या स्थितीमुळें तुझे बंधुवर्ग अगदीं निःसत्त्व होऊन गेले असून त्यांच्या आज्ञेवरून तुझा शोध करण्यासाठीं शेंकडों ब्राह्मण पृथ्वीवर फिरत आहेत."

बृहदश्व म्हणालाः—युधिष्ठिरा, हें ऐकून त्या सुदेवास ओळखून दमयंतीनें आपल्या सर्वही आप्तइष्टांविषयीं त्याला अगदीं क्रमानें विचारलें; आणि, हे राजा, आपल्या बंधूंचा प्रिय मित्र द्विजश्रेष्ठ सुदेव ह्यास अवलोकन करितांच दमयंती शोकानें आक्रांत होऊन जाऊन अति-शय रडूं लागली. हे भरतवंशजा, ती सुदेवा-बरोबर एकांतांत बोलत असून रडत आहे असें पाहून सुनंदाही शोकाकुल होऊन गेली व आपल्या मातेकडे जाऊन तिला सांगूं लागली; "सैरंध्रीला एका ब्राह्मणाची भेट झाली आहे व तेव्हांपासून ती अतिशय रडत आहे. तेव्हां, जर तुला वाटत असेल तर तूं तिची विचारपूस कर." हें ऐकून चेदिराजाची माता अंतःपुरां-

तून निघाली व ज्या ठिकाणीं ती बाला ब्राह्मणा-सहवर्तमान बसली होती तेथें गेली. नंतर, हे राजा, ती राजमाता त्या सुदेवास बोलावून आणून विचारूं लागली कीं, "हे विप्रा, ही प्रेमळ स्त्री कोणाची भार्या आणि कोणाची मुलगी आहे? ही आपल्या आप्तइष्टांतून कशी बाहेर पडली? ह्या वाम (सुंदर) लोचनेस पतीचा वियोग कसा झाला? आणि अशा स्थितींत असतां तूं हिला कशी ओळखलीस? विप्रा, हें ऐकण्याची मला इच्छा आहे व म्हणूनच मी ह्या देवरूपी स्त्रीविषयीं तुला प्रश्न करीत आहें. तेव्हां, ह्यांतील सर्व खरा वृत्तांत तूं मला पूर्णपणें कथन कर." हे राजा, ह्याप्रमाणें तिनें विचारल्यानंतर ब्राह्मणश्रेष्ठ सुदेव स्वस्थ बसून दमयंतीचा वृत्तांत अगदीं जशाचा तसाच सांगूं लागला.

अध्याय एकोणसत्तरावा.

—:०:—

सुदेवकथित दमयंतीवृत्तांत.

सुदेव ह्मणालाः——महातेजस्वी धर्मात्मा भीम ह्मणून एक विदर्भदेशाचा राजा आहे. त्याचीच ही कल्याणी कन्या असून दमयंती ह्या नांवानें प्रख्यात आहे. वीरसेनाचा पुत्र निषधदेशाधि-पति नल ह्मणून जो राजा आहे त्या ज्ञानसंपन्न पुण्यश्लोकाची ही कल्याणी भार्या होय. त्या पृथ्वीपतीस त्याच्या बंधूनें द्यूत करून जिंकिलें व त्याचें राज्य हिरावून घेतलें. ह्यामुळें तो ह्या दमयंतीसहवर्तमान कोठें निघून गेला! त्याचा शोध कोणालाही लागलेला नाहीं. आह्मी दमयंतीच्या शोधाकरितां पृथ्वीवर फिरत असतां ती ही बाला दमयंती तुझ्या पुत्राच्या मंदिरा-मध्यें मला भेटली. तिच्यासारख्या स्वरूपाची दुसरी मनुष्यस्त्री कोणीही नाहीं. भरतारुण्यांत असलेल्या ह्या स्त्रीचें तें कमलाकृति व मळीनें

अच्छादित झाल्यामुळें झांकून गेलेलें लासें, अभ्रांनीं अच्छादित झालेल्या चंद्राप्रमाणें मला दिसलें. हिला ओळखण्याची खूण असलेलें हें लासें विधात्यानें ऐश्वर्यप्राप्तीसाठींच हिच्या ठिकाणीं निर्माण केलेलें आहे. तथापि, सांप्रत तें विशेषसें खुलून दिसत नसल्यामुळें प्रतिपदेच्या योगानें निस्तेज झालेल्या चंद्रकलेप्रमाणें भासत आहे. अभ्यंगादिक संस्कार नसल्यामुळें हिचें स्वरूप जरी शरीरावरील मलानें व्याप्त होऊन गेलेलें आहे, तथापि तें अगदींच नाहींसें झालें नसून उघड उघड सुवर्णासारखें दिसत आहे. ज्याप्रमाणें झांकलेला अग्नि उष्णतेच्या योगानें ओळखितां येतो, त्याप्रमाणें हें शरीर आणि हें लासें ह्यांच्या योगानें खूण पटून ही बाला राजपत्नी मला ओळखितां आली." हे राजा, ह्याप्रमाणें सुदेवाचें भाषण ऐकून सुनंदेनें त्या लाशावरील मळ धुऊन काढविला. मळ नाहींसा होतांच दमयंतीचें तें लासें निरभ्र आकाशांतील चंद्राप्रमाणें शोभूं लागलें.

राजमातेस दमयंतीची ओळख व दमयंतीचें पितृगृहीं आगमन.

हे भरतवंशजा, तिचें तें लसें पहातांच सुनंदा आणि राजमाता ह्या तिला आलिंगन देऊन जवळ जवळ दोन घटकांपर्यंत रडत राहिल्या. नंतर अश्रु पुसून राजमाता तिला हळू हळू ह्मणाली, " हे सुंदरांगि, तूं माझ्या भगिनीची कन्या आहेस अशी ह्या लाशावरून खूण पटली ! मी आणि तुझी माता ह्या उभयतां दशार्णदेशाचा अधिपति राजा सुदामा ह्याच्या कन्या आहों. तिला भीमराजाला दिलेली आहे आणि मला वीरबाहूला. तूं जन्मलीस त्या वेळीं मीं तुला दशार्णदेशामध्यें आपल्या पित्याच्या घरीं पाहिली होती. हे प्रेमवति, तुला असें तुझ्या पित्याचें घर त्याचप्रमाणें माझेंही असून हें ऐश्वर्य जसें माझें तसेंच तुझेंही आहे. " हे राजा, ह्याप्रमाणें हें भाषण ऐकून दमयंती आनंदित अंतःकरणानें त्या आपल्या मातृभगिनीस प्रणाम करून ह्मणाली, " तुला जरी मीं ओळखिलें नव्हतें तरी देखील मी तुजपाशीं सुखानें राहिलें होतें. माझ्या सर्वही वासना चांगल्या रीतीनें पुरवून तूं सदोदित माझें संरक्षण केलेंस. तुजपाशीं रहाणें हें पुढें देखील मला अतिशय सुखदायक होईल ह्यांत कांहीं संशय नाहीं. तथापि, हे माते, मी फार दिवस प्रवासांत आहें, तेव्हां तूं मला जाण्याची परवानगी दे. त्यांतूनही मी राहिलें असतें, पण बालावस्थेंत असलेलीं माझीं दोन मुलें माझ्या पित्याच्या घरांत नेऊन ठेविलीं आहेत. तेव्हां मी येथें राहिलें ह्मणजे आपल्या पित्याची व त्यांतूनही माझा वियोग झाल्यामुळें शोकाकुल झालेल्या त्या मुलांची स्थिति कशी होईल ? तेव्हां आतां ह्या ठिकाणी माझें कांहीं प्रिय करण्याची जर तुझी इच्छा असेल, तर विदर्भदेशास जाण्याची इच्छा असलेल्या मला सत्वर वाहन दे ह्मणजे झालें. " हे राजा, ह्याप्रमाणें तिनें सांगितल्यावर तिच्या त्या मावशीनें ' ठीक आहे ' असें उत्तर दिलें. नंतर, हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्या राजमातेनें आपल्या पुत्राची परवानगी घेऊन पालखींतून दमयंतीची रवानगी करून दिली. तिनें तिच्याबरोबर संरक्षणासाठीं मोठें सैन्य व उत्कृष्ट प्रकारचे खाण्यापिण्याचे पदार्थ आणि दास, दासी इत्यादिक परिवारही दिला. तेथून निघाल्यानंतर लवकरच ती दमयंती विदर्भदेशांत गेली. तेव्हां तिच्या सर्व बंधुवर्गांनी आनंदानें तिचा बहुमान केला. हे राजा, तेथें गेल्यानंतर त्या कीर्तिशालिनी दमयंतीनें आपले सर्व बंधुजन, तीं दोन मुलें, उभयतां मातापितर आणि सर्व सखीजन हे कुशल आहेत असें पाहून देवतांचें व ब्राह्मणांचें पूजन

केलें. त्या वेळीं आपल्या मुलीस पाहतांच भीमराज आनंदित झाला व त्यानें लागलीच हजार गाई, गांव आणि द्रव्य हीं देऊन सुदेव ब्राह्मणास तृप्त केलें. हे राजा, पुढें त्या दमयंतीनें त्या पित्याच्या घरीं रात्रभर राहून विश्रांति घेतली आणि नंतर आपल्या मातेला असें ह्मटलें.

दमयंती ह्मणाली:—आई, मीं जिवंत रहावें अशी जर तुझी इच्छा असेल तर मी तुला खरेंच सांगतें, तूं त्या नरवीर नलास आणविण्याविषयींचा प्रयत्न कर.

नलाच्या शोधार्थ ब्राह्मणप्रेषण.

दमयंतीनें तसें सांगितल्यामुळें त्या राणीला अतिशय दुःख झालें, व तिचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले; पण तिनें दमयंतीला कांहींही उत्तर दिलें नाहीं. त्या वेळीं तिची अशी स्थिति झाली आहे हें पाहून सर्व अंतःपुरांतील लोकांत अत्यंत हाहाकार उडून गेला व ते अतिशय रडूं लागले. पुढें कांहीं काळ गेल्यानंतर महाराज भीम ह्याला त्याची भार्या ह्मणाली कीं, "आपली कन्या दमयंती ही पतीविषयीं शोक करीत आहे. हे राजा, तिनें आपली लज्जा देखील जरा बाजूस ठेवून मला स्वतः सांगितलें. तेव्हां आतां पुण्यश्लोक नलराजाचा शोध करण्याविषयीं तुझ्या दूतांनीं प्रयत्न केला पाहिजे." असें तिनें सांगितल्यानंतर राजा भीम ह्यानें "नलाचा शोध करण्याविषयीं प्रयत्न करा" असें सांगून आपल्या आज्ञेंत वागणारे ब्राह्मण चोहोंकडे पाठविले.

दमयंतीचें ब्राह्मणांस सांगणें.

तदनंतर, विदर्भदेशाधिपतीच्या आज्ञेवरून निघालेले ते ब्राह्मण जातेवेळीं दमयंतीकडे गेले, व तिला तसें सांगूं लागले. तेव्हां दमयंती त्यांस म्हणाली:— आपण सर्वही राष्ट्रांमध्यें त्या त्या ठिकाणीं लोकसमूहांमध्यें जाऊन वारंवार असें ह्मणा कीं, "हे धूर्ता प्रियकरा, तुझ्यावर अनुरक्त असणारी मी तुझी प्रिया अरण्यामध्यें झोंपीं गेलें असतां माझें अर्धें वस्त्र कापून घेऊन मला सोडून देऊन तूं कोणीकडे निघून गेला आहेस? तूं तिला पूर्वीं जशी पाहिलीस तशीच ती बाला अर्ध्या वस्त्रानें आच्छादित असून दुःखानें अतिशय होरपळून तुझी मार्गप्रतीक्षा करीत राहिलेली आहे. हे वीरा राजा, त्या शोकामुळें सदोदित रडत असलेल्या त्या स्त्रीवर अनुग्रह कर व उत्तर दे." ब्राह्मणहो, माझ्यावर त्यानें कृपा करावी ह्मणून त्याला तुह्मीं अशाच रीतीनें आणखी देखील कांहीं सांगितलें पाहिजे; एकदा सांगून भागावयाचें नाहीं. कारण, मजवर अनुग्रह करण्याला त्याच्या अंतःकरणांत कळवळा उत्पन्न झाला पाहिजे व तसें होण्यास त्याचें दुःख अतिशय वाढलें पाहिजे. तें तुह्मी एकदाच बोलल्यानें वाढावयाचें नाहीं कारण, वाऱ्याचा झपाटा लागल्याशिवाय अग्नि वनाचा दाह करण्यासारखा प्रदीप्त होत नाहीं. ह्मणूनच त्याला तुह्मी आणखी असें ह्मणा कीं. "पतीनें आपल्या पत्नीचें पोषण आणि संरक्षण केलें पाहिजे. पण तूं धर्मवेत्ता असतांही त्या दोन्हीं गोष्टींस कसा मुकलास कोण जाणे! तूं ज्ञाता, कुलीन आणि दयाळू ह्मणून सदोदित प्रसिद्ध आहेस. पण माझें भाग्यच क्षीण होऊन गेल्यामुळें तूं मजविषयीं निर्दय झाला आहेस असें मला वाटतें. हे पुरुषश्रेष्ठा, निर्दयपणा न करणें हाच मुख्य धर्म आहे असें मीं तुझ्याच तोंडून ऐकिलेलें आहे. तेव्हां तूं माझ्यावर दया केली पाहिजेस." तुह्मी असें बोलूं लागलां असतां त्यावर जर कोणीं कोणत्याही प्रकारें उत्तर दिलें तर त्या मनुष्याविषयींचा सर्व प्रकारें तपास करा कीं, तो कोण आणि कोठें रहात असतो? हे द्विजश्रेष्ठहो, जो मनुष्य अशा रीतीचें तुमचें भाषण ऐकून त्याजवर उत्तर देईल त्याचें तें उत्तर

आपण मला येऊन कळवा. तसेंच, माझ्या सांगण्यावरून तुह्मी हें बोलत आहां आणि तुह्मी पुनः मजकडे परत येत आहां हें त्यास कळून येणार नाहीं अशी सावधगिरी ठेवा. तो मनुष्य जरी ऐश्वर्यसंपन्न असला, दरिद्री असला अथवा सामर्थ्यशून्य असला तरी त्याच्या मनांतून काय करावयाचें आहे तें आपण समजून घ्या.

राजा, ह्याप्रमाणें दमयंतीनें सांगितल्यानंतर तशा प्रकारच्या दुःखामध्यें असलेल्या नलराजाचा शोध करण्यासाठीं ते ब्राह्मण तात्काळ चोहोंकडे निघून गेले. हे राजा, त्यांनीं निरनिराळे देश, त्यांतील राजधान्या, गांवें, गौळवाडे, आश्रम इत्यादि ठिकाणीं नलराजाचा शोध केला, तथापि त्याचा तपास लागला नाहीं ! राजा युधिष्ठिरा, त्या दमयंतीनें जसें सांगितलें होतें तशाच प्रकारें तें भाषण ते सर्वेही ब्राह्मण त्या त्या ठिकाणीं गेल्यानंतर लोकांच्या कानांवर घालीत असत.

अध्याय सत्तरावा.

—:०:—

नलाचा शोध व दमयंतीची योजना.

बृहदश्व म्हणाला:—पुढें पुष्कळ काल निघून गेल्यानंतर पर्णाद नांवाचा ब्राह्मण विदर्भ नगरीकडे परत येऊन दमयंतीला असें ह्मणाला, "दमयंति, मी निषधाधिपति नलराजाचा शोध करीत अयोध्यानगरींत ऋतुपर्णराजाकडे गेलों; आणि, हे सुंदरि, तो महाभाग्यशाली ऋतुपर्ण मंडळीसह बसला असतां तूं सांगितलेलें तें भाषण मी त्याच्या कानांवर घातलें. मी वरचेवर बोलूं लागलों तरी देखील तें ऐकून ऋतुपर्णराजा अथवा त्याच्या सभेंतील दुसरा कोणीही मनुष्य मला कांहींही बोलला नाहीं. पण पुढें मला ऋतुपर्णाची परवानगी मिळाल्यानंतर, त्या राजाचा बाहुक नांवाचा कोणी एक सेवक आहे, त्यानें एकांतांत उत्तर दिलें. हा त्या राजाचा सेवक दिसण्यांत विद्रूप आहे; त्याचे दंड आंखूड आहेत; व तो घोडीं जलद चालविण्याविषयीं चतुर असून स्वयंपाकही मोठा मिष्ट करीत असतो. दमयंति, माझें तें भाषण ऐकल्यानंतर तो प्रथम अनेक सुस्कारे टाकून, वरचेवर रडून व मला कुशल विचारून नंतर भाषण करूं लागला. तो ह्मणाला, 'ज्या साध्वी कुलीन स्त्रिया संकटांत सापडल्या तरीही स्वतःच आपलें संरक्षण करितात त्यांनीं खरोखर स्वर्ग मिळविला ह्यांत संशय नाहीं. पतीचा वियोग झाला तरीही श्रेष्ठ प्रतीच्या स्त्रिया त्याजवर केव्हांही न रागावतां आपल्या प्राणावर सदाचाररूपी कवच चढवून त्यास वांचवितात. संकटांत सांपडल्यामुळें व सुखापासून भ्रष्ट झाल्यामुळें त्या मूर्खानें जो तिचा त्याग केला त्याविषयीं तिनें कोप करणें वाजवी नाहीं. त्या वेळीं त्याला चरितार्थाचीही पंचाईत पडून गेलेली होती; त्याचें वस्त्र पक्ष्यांनीं हरण केलें होतें व तो अनेक मानसिक व्यथांच्या योगानें होरपळून जात होता! ह्यामुळें त्या सुंदरीनें त्याजवर कोप करणें योग्य नाहीं. तिचा त्यानें सत्कार केला असो अथवा अपमान केला असो, तरी तो तिचा पति राज्यभ्रष्ट, संपत्तिशून्य, क्षुधित आणि दुःखमग्न होऊन गेलेला अशा स्थितींत आहे हें समजून त्या स्त्रीनें क्रोध करणें योग्य नाहीं.' हें त्याचें भाषण ऐकून मी त्वरेनें ह्या ठिकाणीं आलों आहें. हें ऐकून पुढें काय करावयाचें त्याविषयीं तूं मुखत्यार आहेस. राजाला देखील तूं हा वृत्तांत निवेदन कर."

हे राजा, हें पर्णादाचें भाषण ऐकून दमयंतीडोळे अश्रूंनीं भरून आले व ती आपल्या मातेकडे जाऊन एकांतांत तिला ह्मणाली, "आई, मी करतें ही गोष्ट भीमाला केव्हांही कळतां

कामा नये. मी तुझ्याजवळच बसून ब्राह्मणश्रेष्ठ सुदेवाला आज्ञा करतें. माझें प्रिय करण्याचीच जर तुझी इच्छा असेल तर माझा अभिप्राय भीमराजास कळणार नाहीं असें तूं कर. ज्याप्रमाणें सुदेवानें मला सत्वर आपल्या आप्तइष्टांत आणून सोडिलें तशाच प्रकारचें शुभकारक कृत्य करण्यासाठीं ह्मणजे, आई, नलाला इकडे आणण्यासाठीं तो विलंब न करितां येथून अयोध्यानगरीला जाऊं दे." असें मातेला सांगितल्यानंतर त्या प्रेमळ दमयंतीनें, श्रमपरिहार झालेल्या त्या द्विजश्रेष्ठ पर्णादाचा अतिशय द्रव्य देऊन बहुमान केला आणि ती ह्मणाली, "नलराजा येथें आला ह्मणजे तुला आणखीही द्रव्य देईन. कारण, जें दुसऱ्याला करितां येणार नाहीं असें माझें फार मोठें काम तूं केलें आहेस; व ह्मणूनच, हे द्विजश्रेष्ठा, मला आता लवकरच पतीची भेट होईल." तिनें असें भाषण केल्यावर मंगलकारक आशीर्वादांच्या योगानें तिला धीर देऊन तो अत्यंत थोर अंतःकरणाचा पर्णाद कृतार्थ झाल्यासारखा होऊन आपल्या घरीं निघून गेला. हे युधिष्ठिरा, नंतर दुःख आणि शोक ह्यांनी व्याकुल झालेली दमयंती सुदेवाला आपल्या मातेसंनिध बोलावून आणून ह्मणाली, "हे सुदेवा, जसा दुसऱ्यानें मनामध्यें चिंतन करितांच त्याच्यापुढें जाऊन उभा रहाणारा एखादा सिद्ध असावा त्याप्रमाणें तूं एकदम अयोध्यानगरीमध्यें वास्तव्य करणाऱ्या ऋतुपर्णराजाकडे जाऊन त्याला सांग कीं, 'भीमकन्या दमयंती पुनः स्वयंवर करणार असून त्यासाठीं सर्व राजे व राजपुत्र तिकडे जात आहेत. त्या स्वयंवराच्या कालाची मुदत उद्यांच संपणार आहे तेव्हां जर तुला शक्य असेल तर, हे शत्रुनाशका, तूं लवकर तिकडे आतां निघून जा. उद्यां सूर्योदय झाला कीं ती दुसरा नवरा वरणार आहे. कारण, तो वीर नल जिवंत आहे किंवा नाहीं हें कांहींच कळत नाहीं!" हे महाराजा, ह्याप्रमाणें तिनें सांगितल्यानंतर सुदेव ब्राह्मणानें ऋतुपर्णाकडे जाऊन तिनें सांगित्याप्रमाणें भाषण केलें.

अध्याय एकाहत्तरावा.

—:*:—

ऋतुपर्णाचें विदर्भनगरीकडे प्रयाण.

बृहदश्व ह्मणाला:—सुदेवाचें सांगणें ऐकल्यानंतर, गोड गोड भाषणांच्या योगानें अंतःकरणास आल्हादित करीत ऋतुपर्ण राजा बाहुकास ह्मणाला, "अश्वविद्येतील मर्म जाणणाऱ्या हे बाहुका, तुझी कबुली असेल तर एका दिवसांत दमयंतीच्या स्वयंवरासाठी विदर्भदेशास जावें अशी माझी इच्छा आहे."

नलाचे विचार.

हे युधिष्ठिरा, राजानें असें भाषण करितांच नलाचें अंतःकरण दुःखानें विदीर्ण होऊन गेलें व तो महामति आपल्याशींच विचार करूं लागलाः "दमयंती असें ह्मणेल काय? दुःखानें मोहित होऊन गेल्यामुळें ती असें करील काय? किंवा तिनें माझ्यासाठींच हा उत्कृष्ट उपाय शोधून काढिला असेल! दुष्टबुद्धि आणि हलकट अशा मी ठकविलें ह्मणून दीन अशा बिचाऱ्या वैदर्भराजकन्येनें पुनः दुसऱ्या पतीची इच्छा करावी हें खरोखर अगदी नीचपणाचें आहे. ह्या जगतांत स्त्रियांचा स्वभाव चंचल आहे; माझाही दोष फार भयंकर आहे आणि चिरकाल वियोग झाल्यामुळें तिच्या अंतःकरणांतील प्रेमही नष्ट झालेलें असेल! हें खरें आहे, तरीही ती असें करूं शकेल हें संभवनीय आहे काय? मला तर वाटतें की, मजविषयींच्या शोकानें खिन्न होऊन गेल्यामुळें

त्या सुंदरीला कांहींही नकोसें होऊन गेलें असेल व ह्मणूनच ती असें केव्हांही करणार नाहीं. त्यांतूनही तिला मुलें आहेत, तेव्हां विशेषें-करून अशी गोष्ट घडणें संभवनीय नाहीं; असो; ह्यांत खरें काय आहे आणि खोटें काय आहे याचा विचार मला तेथें गेल्यानंतर कळेल. तेव्हां आपल्याच कार्यासाठीं मी आतां ऋतु-पर्णाच्या इच्छेप्रमाणें करितों." असा मनामध्यें विचार करून, अंतःकरण दीन झालेला तो बाहुक हात जोडून ऋतुपर्ण राजास असें ह्मणाला, ' हे राजा, तुझें सांगणें मला कबूल आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, एका दिवसांत मी विदर्भ-नगरीस जाईन.'

राजा युधिष्ठिरा, असें बोलल्यानंतर ऋतु-पर्ण राजाच्या आज्ञेवरून त्या बाहुकानें अश्व-शाळेंत जाऊन अश्वांची परीक्षा केली. तो बाहुक पुनःपुनः विचार करून योग्य अश्व शोधून पहात असतां ऋतुपर्ण राजानें त्याच्या मागें सारखी घाई लावली. ह्यामुळें त्यांतल्यात्यांत जे मार्ग चालून जाण्याविषयीं समर्थ होते असे कृश अश्व त्यानें शोधून काढिले. ते अश्व तेजस्वी, बलवान्, चांगल्या जातीचे, सुस्व-भावी, दुर्लक्षणें नसलेले, स्थूल नासिका आणि मोठी हनुवटी असलेले, शरीरावर दोषसूचक दहा भोंवरे नसल्यामुळें निर्दोषी असलेले आणि सिंधदेशामध्यें उत्पन्न झालेले असून त्यांचा वेग वायूसारखा होता. ते अश्व पाहतांच ऋतु-पर्ण राजा जरासा रागावून ह्मणाला, " अरे, हें तूं काय करावयाचें मनांत आणिलें आहेस? तूं आमच्याशीं अशी प्रतारणा करणें योग्य नाहीं. हे माझे घोडे शक्तीनें आणि वेगानेंही कमी असल्यामुळें रथ वाहण्याचें काम करितील कसे? आणि असल्या अश्वांच्या योगानें आह्मांला हा मोठा मार्ग आक्रमितां येईल कसा?" हें ऐकून बाहुक ह्मणाला, " हे राजा, ह्यांच्या ललाटावर एक, मस्तकावर दोन, बरगड्यांवर आणि त्यांच्या जवळच्या भागावर दोन दोन, वक्षःस्थलावर दोन आणि पृष्ठभागावर एक असे बारा भोंवरे असल्यामुळें हे घोडे विदर्भदेशाला जातील ह्यांत संशय नाहीं. तथापि आपणाला जे दुसरे योग्य वाटत असतील ते सांगा, ह्मणजे मी तेच जोडीन!"

ऋतुपर्ण ह्मणालाः---बाहुका, अश्वांचें मर्म तुलाच माहीत आहे. कारण तूं त्या विद्येंत चतुर आहेस. तेव्हां, तुला जे मार्ग आक्रमण करण्याविषयीं समर्थ आहेत असें वाटत अस-तील तेच घोडे तूं लवकर जोड. हें ऐकून चातुर्यसंपन्न अशा नलानें उत्तम जातीचे, सुस्वभावी आणि वेगवान् असे चार उत्कृष्ट घोडे रथास जोडिले. ह्याप्रमाणें रथ जोडल्या-नंतर गमन करण्याविषयीं त्वरायुक्त झालेला राजा ऋतुपर्ण रथांत जाऊन बसला. इतक्यांत ते उत्कृष्ट अश्व भूमीवर गुढघे टेंकून पडले! तेव्हां, हे राजा युधिष्ठिरा, श्रीमान् नलराजानें तेज आणि बल ह्यांनीं संपन्न असणाऱ्या त्या अश्वांची पाठ थोपटली आणि काढण्या आव-रून धरून त्यांस उठवून गमनाविषयीं उद्युक्त केलें. नंतर सारथि वार्ष्णेय ह्यालाही वर बस-वून नलानें अतिशय वेगानें जाण्याचें मनांत आणिलें. नंतर तो बाहुक अश्वशास्त्रांत सांगित-ल्याप्रमाणें चालवूं लागला असतां ते उत्कृष्ट अश्व रथामध्यें असलेल्या ऋतुपर्ण राजास जणूं मोहित करीत आकाशामध्यें उड्या घेऊं लागले. अशा रीतीनें वायूच्या वेगानें ते अश्व रथ वाहून नेत आहेत असें पाहून अयोध्याधिपति लक्ष्मीसंपन्न राजा ऋतुपर्ण ह्यास अतिशय आश्चर्य वाटलें.

वार्ष्णेयाचे विचार.

तेव्हां त्या रथाचा तो गडगडाट ऐकून व ते अश्व आवरून धरण्याचें कौशल्य पाहून त्या

बाहुकाच्या अश्वशास्त्रज्ञतेविषयीं वार्ष्णेय मनांत ह्मणूं लागला कीं, "हा काय देवराज इंद्र ह्याचा सारथि मातलि असेल काय ? कारण, ह्या वीर बाहुकाच्या ठिकाणी तशा प्रकारचें तें सारथ्याचें उत्कृष्ट लक्षण दिसत आहे. किंवा हा अत्यंत उत्कृष्ट असें हें मनुष्याचें स्वरूप धारण केलेला—अश्वांच्या जातीविषयींचें तत्त्व जाणणारा शालिहोत्रच असेल? अथवा हा शत्रूंची नगरें हस्तगत करणारा राजा नलच असेल बरें? मला वाटतें, तोच राजा येथें आला असावा!" असा विचार करीत करीत तो पुनः मनांत ह्मणूं लागला, "हा नलच असें ह्मणण्याचें कारण असें आहे की, जी विद्या नलाला अवगत आहे तीच या बाहुकही जाणीत आहे. बाहुक आणि नल ह्या उभयतांचें ज्ञान अगदी बरोबर आहे हें मी पहात आहें. शिवाय, बाहुकाचें आणि नलाचें हें वय देखील अगदीं सारखें आहे. अथवा हा महावीर नल नसून त्याचीच विद्या अवगत असलेला दुसरा कोणी तरी असावा! कारण, दैविक कर्में आणि शास्त्रोक्त विचार ह्यांनी संपन्न असणारे महात्मे ह्या पृथ्वीवर गुप्तरूपानें संचार करीत असतात. पण ह्याच्या शरीराच्या कुरूपणामुळें तर माझ्या बुद्धीत असा फरक पडला नसेलना? हो, हेंच खरें. कारण, हा जर नलाहून भिन्न असता तर बांध्यानें त्याच्याहून लहान असता असें मला वाटतें. पण याचें वय आणि शरीराचा बांधा ही अगदीं नलासारखीं असून स्वरूपांत तेवढा काय तो फरक आहे; पण तो गुप्तपणानें राहण्यासाठीही करणें शक्य आहे. सारांश, शेवटीं मला असें वाटतें कीं, सर्व गुणांनी संपन्न असणारा हा बाहुक नलच असावा!" हे महाराजा, पुण्यश्लोक नलराजा ह्याचा सारथि वार्ष्णेय ह्यानें अशा रीतीनें नानाप्रकारच्या कल्पना काढून मनामध्यें विचार केला. असो; बाहुकाचें तें अश्वशास्त्राविषयीचें ज्ञान लक्ष्यांत येतांच राजा ऋतुपर्ण व त्याचा सारथि वार्ष्णेय ह्यांस आनंद झाला. त्याची ती एकाग्रता, अश्वांस उमेद येईल अशा रीतीनें आवरून धरणें आणि अत्यंत प्रयत्न हीं पाहून तर तो अतिशयच आनंद पावला!

अध्याय बहात्तरावा.

—:०:—

मार्गक्रमण.

बृहदश्व ह्मणाला:—ह्याप्रमाणें निघाल्यानंतर थोडक्याच वेळांत आकाशांतून उडणाऱ्या एकाद्या पक्ष्याप्रमाणें तो रथ अनेक पर्वत, वनें आणि सरोवरें उल्लंघून गेला. ह्याप्रमाणें तो रथ अशा वेगानें चालला असतां शत्रूंची नगरें हस्तगत करणारा राजा ऋतुपर्ण ह्यास त्या वेळी आपल्या अंगावरील वस्त्र खाली पडलें आहे असें दिसून आलें. तें वस्त्र खाली पडतांच तो महामति राजा गडबडीनें नलास ह्मणाला, "हे महाबुद्धे, मी तें वस्त्र घेतों, तेव्हां वार्ष्णेय माझें वस्त्र घेऊन येईपर्यंत अत्यंत वेगानें चाललेले हे अश्व आवरून धर." ह्यावर नलानें उत्तर दिलें कीं, "तुझें वस्त्र फार लांबच्या पल्ल्यावर पडलेलें आहे. तें एक योजनाच्याही पलीकडे आहे. ह्यामुळें आतां परत आणतां येणें शक्य नाहीं!"

ऋतुपर्णाचें गणितज्ञान.

असें नलराजा बोलत आहे इतक्यांत, हे युधिष्ठिरा, ऋतुपर्णराजानें त्या वनांत फळें लागलेला असा एक बेहड्याचा वृक्ष पाहिला. तो पाहतांच राजा बाहुकास त्वरेनें ह्मणाला, "हे सूता, गणना करण्यामध्यें माझ्या अंगीं जें पराकाष्ठेचें सामर्थ्य आहे तें तूं पहा. सर्वांना सर्व कांहीं येत नाहीं; सर्वज्ञ असा कोणीही नसतो. कारण, कोठेंही एकाच पुरुषाच्या

आयुष्यामध्यें ज्ञानाची परिसमाप्ति झालेली नसते. असो; हे बाहुका, ह्या वृक्षावर जीं फळें अथवा पानें आहेत आणि जीं खालीं पडलीं आहेत तीं ह्या खालीं पडलेल्या पानांहून एकशें एक ह्या संख्येनें अधिक आहेत. तसेंच ह्या दोन फांद्यांना पांच कोटि पानें आहेत. ह्या ह्याच्या दोन फांद्या काढून घे; आणि दुसऱ्याही लहान लहान फांद्या काढ. ह्या दोन फांद्यांना दोन हजार पंचाण्णव फळें आहेत." तें ऐकून रथ उभा करून बाहुक राजाला ह्मणाला, "हे शत्रुनाशका राजा, जसें काय मला हें पाहतांच येणार नाहीं असें समजून तूं सांगत आहेस. पण मी हा बेहडा तोडून तें प्रत्यक्ष पाहीन; आणि, हे राजा, मी त्याची मोजदाद करीन. ह्मणजे त्यांत कांही अपत्यक्षपणा उरणार नाहीं. हे महाराजा, तुझ्या समक्षच आतां मी हा बेहडा तोडितों. कारण, तसें केल्यावांचून तूं ह्मणतोस ती गोष्ट तशी असेल किंवा नाहीं हें मला ओळखितां येणार नाहीं. मी तुझ्या देखतच ह्याचीं फळें मोजून पहातों. तोंपर्यंत एक दोन घटका हा वार्ष्णेय घोड्यांच्या काढण्या ओढून धरूं दे." हें ऐकून त्या सारथ्यास राजा ह्मणाला की, 'विलंब करण्याचा हा वेळ नव्हे, त्यावर पराकाष्ठेचा प्रयत्न करण्याविषयीं निश्चय असलेला बाहुक त्याला ह्मणाला कीं, "दोन घटका दम धर आणि तुला त्वराच असली तर हा चांगला मार्ग विदर्भदेशाला गेला आहे तेव्हां वार्ष्णेयाला सारथि करून तूं निघून जा." युधिष्ठिरा, हें ऐकून ऋतुपर्ण त्याचें सांत्वन करीत करीत ह्मणाला, "बाहुका, तुझ्यासारखा दुसरा सारथि ह्या संपूर्ण पृथ्वीमध्येंही नाहीं. तेव्हां, हे अश्वशास्त्रज्ञा, तुझ्याच प्रयत्नानें मी विदर्भदेशास जाऊं इच्छित आहें आणि म्हणूनच मी तुला शरण आलों आहें. तूं असें विघ्न करूं नको. बाहुका, आज सूर्य आहे तोंच जर तूं मला विदर्भाच्या राजधानीस नेऊन पोहोंचविलेंस, तर तूं मला सांगशील ती तुझी अभीष्ट गोष्ट मी करीन." ह्यावर त्याला बाहुक ह्मणाला कीं, "त्या बेहड्याचीं फळें व पानें मोजल्यानंतर मग मी विदर्भदेशाला जाईन. हें माझें सांगणें तूं ऐक." हें ऐकून आपली इच्छा नसल्यासारखें करून राजानें त्याला मोज ह्मणून सांगितलें आणि तो ह्मणाला, 'हे निष्पापा तत्त्ववेत्त्या, ह्या फांदीचा मी सांगेन तेवढा एक भाग मोजून पाहून तूं संतुष्ट हो.' त्यानें असें सांगितल्यावर रथांतून उतरून बाहुकानें सत्वर तो वृक्ष तोडला आणि राजानें सांगितल्याइतकींच फळें आहेत असें मोजून पाहून तो आश्चर्यचकित झाला आणि राजास ह्मणाला, 'राजा, माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आलेलें हें तुझें सामर्थ्य अतिशय आश्चर्यकारक आहे. हे नरपते, जिच्या योगानें हें ज्ञान होतें ती विद्या ऐकण्याची मला इच्छा आहे.' ह्यावर गमनाविषयीं त्वरायुक्त झालेला राजा त्याला ह्मणाला कीं, 'मी अक्षक्रीडेचें रहस्य जाणणारा आणि गणना करण्यामध्यें चतुर आहें, हें तूं समज.' हें ऐकून बाहुक त्याला ह्मणाला, 'हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं ही विद्या मला दे आणि मजकडून अश्वशास्त्राचें रहस्य तूं संपादन कर.' तदनंतर राजा ऋतुपर्ण बाहुकाच्या हातून विदर्भदेशगमनरूपी मोठें कार्य व्हावयाचें असल्यामुळें व अश्वज्ञानाचा लोभ असल्यामुळें त्यास 'ठीक आहे' असें ह्मणाला; आणि, 'बाहुका, मीं सांगितल्याप्रमाणें हें अक्षविद्येचें रहस्य तूं घे आणि अश्वविद्येचें रहस्य ही माझी तुजकडे ठेव असूं दे.' असें ह्मणून ऋतुपर्णानें नलास आपली विद्या दिली.

नलास कलीचें दर्शन.

ह्याप्रमाणें अक्षविद्येच्या रहस्याचें ज्ञान होतांच नलाच्या शरीरांतून—मुखांतून कर्की-

टकाच्या तीक्ष्ण विषाचे सारखे उच्छ्वास चाललेला कलि बाहेर पडला. त्या वेळीं कलीच्या शरीरांतून तो दमयंतीशापरूपी अग्निही बाहेर निघाला. ह्या कलीनें झपाटल्यामुळेंच तो नलराजा पुष्कळ वेळपर्यंत विचारशक्तिशून्य बनून गेला होता. असो; तदनंतर त्या विषातून शरीर मुक्त झाल्यावर कलीनें आपलें स्वरूप प्रकट केलें असतां निषधदेशाधिपति नल क्रुद्ध होऊन त्यास शाप देण्याची इच्छा करूं लागला. हें पाहून कलि भीतीनें थरथरा कापत हात जोडून त्यास ह्मणाला, "हे राजा, तूं आपला कोप आवरून धर. मी तुझ्या उत्कृष्ट प्रकारच्या कीर्तीचा प्रसार करीन. हे अजिंक्य राजेंद्रा, इंद्रसेनाची माता दमयंती हिनें पूर्वी ज्या वेळी तूं तिचा त्याग केलास त्या वेळी कोपानें मला शाप दिला. ह्यामुळें अतिशय पीडा होऊं लागल्यामुळें व त्यांतूनही नागाधिपति कर्कोटक ह्याच्या विषानें रात्रंदिवस दग्ध होऊं लागल्यामुळें मी तुझ्या शरीरामध्यें फार कष्टानें राहिलों; आतां मी तुला शरण आलों आहें. हे राजा, आता तूं माझें हें भाषण ऐक. भीतीनें पीडित होऊन शरण आलेल्या मजला जर तूं शाप दिला नाहीस, तर ह्या लोकामध्यें जे पुरुष निरलसपणें तुझें नामसंकीर्तन करितील त्याना माझ्यापासून केव्हाही भीति असावयाची नाहीं;" असें त्यानें भाषण केलें असता नलराजानें आपला क्रोध आवरून धरिला. नंतर दुसऱ्याच्या दृष्टीस न पडणारा तो भयभीत झालेला कलि नैषधाशीं गोष्टी करीत करीत सत्वर त्या बेहड्याच्या झाडांत शिरला. राजा युधिष्ठिरा, कलि नाहींसा झाल्यानंतर शत्रुनाशक नलाचा ताप दूर झाला. नंतर स्वतः त्या बेहड्याचीं फळें आपण शिकलेल्या विद्येच्या प्रभावानें मोजून पाहून ती बरोबर जुळल्यामुळें तो अत्यंत आनंद पावला व अतिशय तेजस्वी दिसूं लागला. पुढें तो तेजस्वी नल रथावर आरूढ होऊन वेगसंपन्न अशा अश्वाच्या योगानें प्रयाण करूं लागला. इकडे तो बेहडाही कलीनें आश्रय केल्यामुळें अप्रशस्त होऊन गेला. नल रथारूढ होतांच ते घोडे पक्ष्यांप्रमाणें पुनः पुनः उड्या घालूं लागले. तेव्हां महायशस्वी नलराजाचें अंतःकरण आनंदित होऊन तो त्यास हांकून विदर्भदेशाकडे जाऊं लागला. ह्याप्रमाणें नल निघून गेल्यानंतर कलिही आपल्या घरी निघून गेला. राजा युधिष्ठिरा, कलीनें सोडल्यानंतर पृथ्वीपति राजा नल ह्याचा सर्व ताप नाहीसा झाला होता; पण केवळ स्वरूप मात्र त्याला प्राप्त झालेलें नव्हतें.

अध्याय त्र्याहत्तरावा.

—:०:—

ऋतुपर्णाचा विदर्भनगरींत प्रवेश.

बृहदश्व ह्मणालाः—पुढें सायंकाळी भीमराजास "अमोघपराक्रमी राजा ऋतुपर्ण विदर्भदेशांत आला आहे" असें लोकांनी कळविलें. त्यावर भीमाची अनुमति मिळतांच ऋतुपर्णराजा आपल्या रथाच्या ध्वनीनें सर्वही दिशा शब्दमय करीत कुंडिनगरांत गेला. तो नगरात गेल्यानंतर तो रथध्वनि ऐकून त्या ठिकाणी असणारे नलाचे अश्व—ज्याप्रमाणें पूर्वी नलाच्या सन्निध असतांना आनंद पावत होते त्याप्रमाणें—आनंदित झाले. वर्षाकाल प्राप्त झाला असतां गडगडाट करणाऱ्या मेघांच्या ध्वनीप्रमाणें गंभीर असा तो नलाच्या रथाचा ध्वनि दमयंतीच्याही कानांवर गेला. पूर्वी नलानें आपल्या रथाचे अश्व धरल्या वेळीं झालेल्या आवाजाप्रमाणें तो मोठा आवाज ऐकून त्या दमयंतीला अत्यंत विस्मय वाटला! सारांश, दमयंतीला व त्या नलाच्या अश्वांनाही

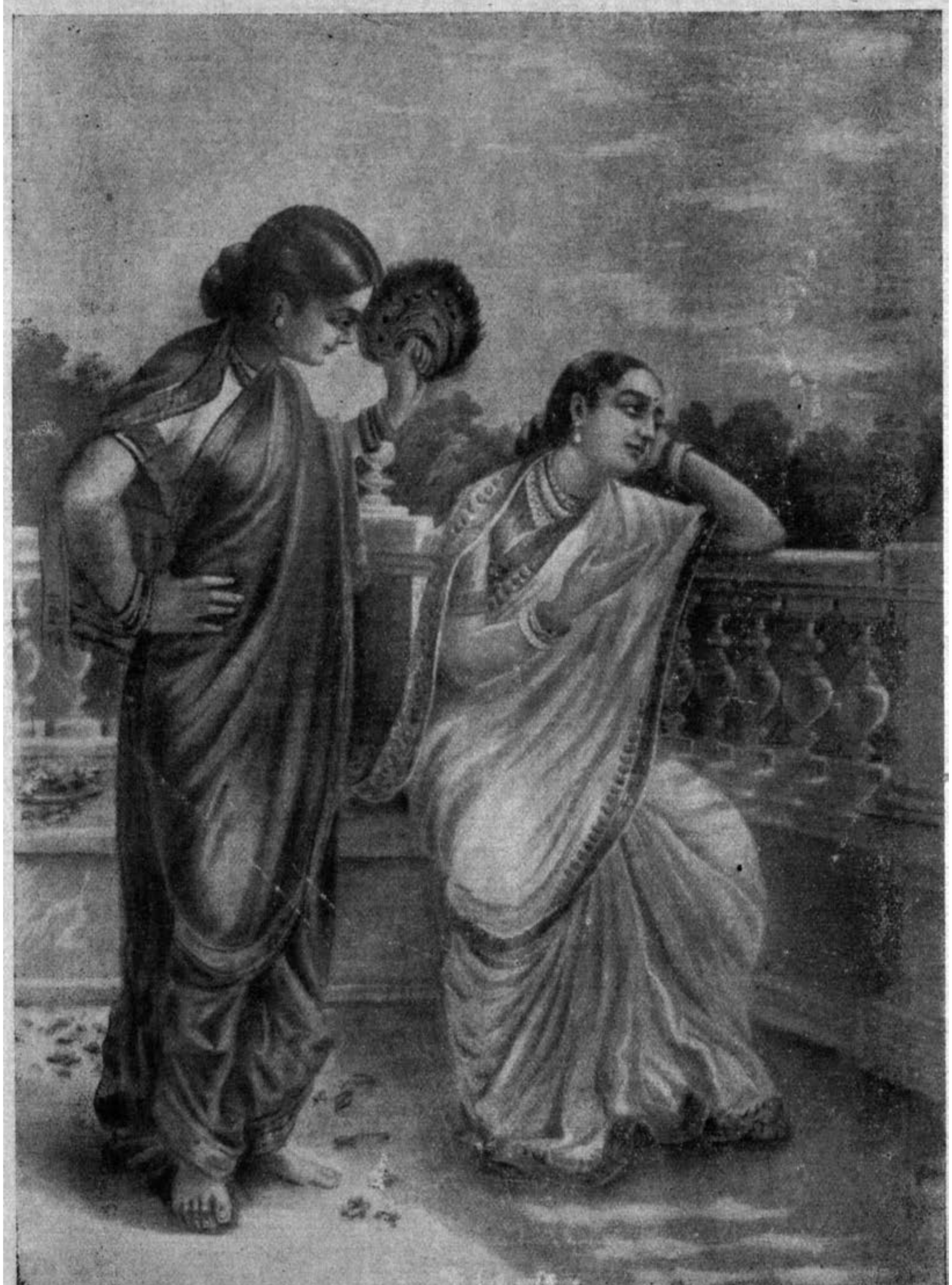
तो रथध्वनि नलाच्या रथध्वनीसारखा आहे असें वाटलें. त्या राजाचा तो रथध्वनि राजमंदिरांत असणाऱ्या मयूरांनीं, गजशालेंत असलेल्या हत्तींनीं आणि पागेंत असलेल्या अश्वांनींही ऐकिला. हे राजा, तो रथध्वनि ऐकतांच ते गज आणि मयूर हा मेघध्वनिच आहे असें समजून उत्कंठित होऊन वर तोंड करून शब्द करूं लागले.

रथध्वनि एकून दमयंतीचे विचार.

दमयंती ह्मणालीः—ज्या अर्थीं सर्व पृथ्वीस जणू भरून टाकणारा हा रथध्वनि माझी चित्तवृत्ति आल्हादित करीत आहे, त्या अर्थीं ह्या रथांतून हा नलच येत असावा ! ह्यापुढेंही जर मला त्या असंख्यगुणयुक्त व मुखावर चंद्राप्रमाणें कांति असलेल्या वीर नलाचें दर्शन झालें नाहीं तर निःसंशय माझा नाश होईल. जर आज ह्या वीराच्या—सुखदायक स्पर्श असलेल्या—दोन बाहूंच्या मध्यभागीं मी शिरलें नाहीं, तर खचीत माझें अस्तित्वच नाहींसें होईल. जर मेघांप्रमाणें गंभीर आवाज असलेला नैषध आज माझ्या समीप येत नसला, तर सुवर्णाप्रमाणें कांतिमान् अर्थात् प्रज्वलित झालेल्या अग्नीमध्यें मी प्रवेश करीन. सिंहाप्रमाणें पराक्रमी आणि मत्त गजाप्रमाणें गति असलेला तो राजेंद्र जर मजकडे आला नाहीं, तर मी निःसंशय नष्ट होऊन जाईन. नलराजानें कधीं थोडेंसुद्धां खोटें भाषण केल्याचें, कोणाला अपकार केल्याचें, अथवा स्वच्छंदपणें गोष्टी करीत असतां त्यांतही केलेली प्रतिज्ञा अपूर्ण ठेविल्याचें मला आठवत नाहीं. तो सामर्थ्यसंपन्न, क्षमाशील, वीर, दानशूर, इतर नृपांहून श्रेष्ठ व परस्त्रीस वश न होणारा, इतकेंच नव्हे—तर निजविषयीं केवळ नपुंसकाप्रमाणें असणारा आहे. मला त्याच्या गुणांचें स्मरण होऊन रात्रंदिवस त्याचा एकसारखा ध्यास लागल्यामुळें हें माझें प्रियाविरहित झालेलें अंतःकरण शोकानें अगदीं विदीर्ण होत आहे.

ऋतुपर्णाचें स्वागत.

राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें विलाप करीत असतां तिला आपल्या देहाचेंही भान नाहींसें झालें. पुढें कांहीं वेळानें पुण्यश्लोक नलराजास अवलोकन करण्याच्या इच्छेनें ती राजमंदिराच्या गच्चीवर चढली. तेव्हां रथाच्या मधल्या दालनांत बसलेला राजा ऋतुपर्ण आणि वार्ष्णेय व बाहुक हे तिला दिसले. तदनंतर वार्ष्णेय आणि बाहुक ह्यांनीं त्या रथांतून उतरून घोडे सोडून रथ उभा केला असतां तो ऋतुपर्णराजाही रथांतून खालीं उतरला व भयंकर पराक्रमी महाराजा भीम ह्याकडे गेला. तेव्हां, भीमराजानेंही उत्कृष्टप्रकारें बहुमान करून त्याचें स्वागत केलें. पुढें राजा भीम ह्यानें बहुमान केलेला तो पृथ्वीपति ऋतुपर्ण रम्य कुंडिननगरामध्यें राहण्याच्या वेळीं वरचेवर निरखून पाहूं लागला, तथापि त्यास तेथें स्वयंवराचा कांहींही प्रकार दिसला नाहीं. युधिष्ठिरा, पुढें तो विदर्भाधिपति राजा भीम ह्याच्या भेटीस गेला असतां, हा येथें एकदम कां आला आहे हें न समजल्यामुळें भीमराजानें ' आपलें स्वागत असो ! ' असें ह्मणून ' आपलें काम काय आहे ? ' असें त्यास विचारिलें. कारण, तो आपल्या कन्येसाठीं आला आहे हें त्या राजास माहीत नव्हतें. बुद्धिमान् व अमोघपराक्रमी राजा ऋतुपर्ण ह्यास त्या वेळीं कोणी राजा अथवा राजपुत्र दिसला नाहीं; स्वयंवराची गोष्टही त्याच्या कानांवर आली नाहीं; अथवा उत्सवासाठीं ब्राह्मण जमले आहेत असेंही त्याला कोठें दिसलें नाहीं. तेव्हां स्वयंवर खास नाहीं असा मनानें तर्क करून कोशलदेशाधिपति राजा ऋतुपर्ण ह्यानें त्यास उत्तर दिलें कीं, " मी आपणांस प्रणाम करण्यासाठीं—आपलें दर्शन घेण्यासाठीं—

दमयंतीचें दूतीप्रेषण.

आलों आहें." हें ऐकून भीमराजाला विस्मय वाटून तो ' हा शंभर योजनांहून अधिक दूर कां आला असावा ?' ह्या कारणाविषयींचा विचार करूं लागला. इतर राजे सोडून देऊन आणि पुष्कळ ग्रामांचें उल्लंघन करून हा आपणाला वंदन करण्यासाठीं आला आहे, हें ह्मणणें खरें आहे असें त्याला वाटलें नाहीं. कारण, त्यानें सांगितलेला उद्देश हा अगदीं क्षुल्लक होता. नंतर ' ह्याचा येथें येण्याचा काय उद्देश आहे तें पुढें कळून येईलच; हा सांगत आहे तो मात्र येण्याचा हेतु नव्हे.' असा विचार करून त्या राजानें ऋतुपर्णाचा सत्कार करून त्यास त्याच्या रहाण्याच्या जागीं पाठविलें; व जाते वेळीं " आपणांला फार श्रम झाले आहेत, तेव्हां आतां विसावा घ्या. " असें वरचेवर म्हटलें. ह्याप्रमाणें आनंदित झालेल्या भीमानें बहुमान केल्यामुळें संतुष्ट व अंतःकरण आनंदित झालेला तो राजा ऋतुपर्ण सेवकांनीं दाखविलेल्या मंदिरांत जाऊन उतरला. त्याच्या मागून विदर्भराजाचे दूतही त्याच्या सेवेकरितां गेले. राजा युधिष्ठिरा, वार्ष्णेयासहवर्तमान ऋतुपर्ण राजा रथांतून उतरून निघून गेल्यानंतर बाहुक रथ घेऊन रथशालेंत गेला; व त्या ठिकाणीं घोडे सोडून त्यांची शास्त्रीय पद्धतीनें सेवाचाकरी करून आणि पाठीवर थाप मारून त्यांना धीर देऊन तो रथांत जाऊन बसला. इकडे गच्चीवर गेलेली दमयंती राजा ऋतुपर्ण, सारथिपुत्र वार्ष्णेय आणि तशाच प्रकारचा बाहुक ह्यांस पाहून नलराजाचें दर्शन न झाल्यामुळें शोकाकुल होऊन गेली व विचार करूं लागली कीं, " हा रथध्वनि कोणाचा असावा ? हा नलाच्या रथध्वनीसारखा प्रचंड होता, ह्यामुळें नलाचाच असेल असें वाटलें होतें, पण नल तर कोठें दिसत नाहीं ! अथवा वार्ष्णेयानेंच ती विद्या संपादन केली असेल, म्हणूनच नलाप्रमाणें ह्याचा रथध्वनि गंभीर झाला ! किंवा हा ऋतुपर्ण राजाच नलाच्या योग्यतेचा असेल ! कारण, हा रथध्वनि नलाच्या रथध्वनीसारखा भासत आहे. " राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें विचार केल्यानंतर त्या कल्याणी दमयंतीनें नलाचा शोध लावण्यासाठीं आपल्या दूतीस पाठविलें.

अध्याय चौऱ्याहत्तरावा.

—:०:—

दमयंतीचें दूतीप्रेषण.

दमयंती ह्मणाली:—केशिनि, जा आणि हा रथामध्यें बसलेला कुरूप आणि आखूड दंड असलेला सारथि कोण आहे त्याचा शोध करून ये. हे भद्रे, प्रथम तूं त्याच्याजवळ जाऊन सामोपचारानें व सावधपणानें त्याला कुशल विचार; आणि नंतर, हे अनिंदिते, त्याची खरी हकीकत काय आहे ह्याचा शोध कर. कारण, माझ्या मनाला जो संतोष आणि जें सुख होत आहे त्यावरून हा नलराजाच असावा असा ह्याच्याविषयीं मला जबरदस्त संशय आहे. हे अनिंदिते, भाषणाच्या शेवटीं तूं देखील पर्णाद ब्राह्मणासारखेंच त्याला सांग; आणि, हे सुंदरि, तो काय उत्तर देतो हें लक्ष्यांत ठेव.

ह्याप्रमाणें तिनें आज्ञा केल्यानंतर ती दूती सावधपणानें बाहुकाकडे जाऊन बोलूं लागली; व इकडे कल्याणी दमयंतीही राजमंदिरांत तिची मार्गप्रतीक्षा करीत बसली.

बाहुकदूतीसंवाद.

केशिनी ह्मणाली:—हे मनुष्यश्रेष्ठा, तुझें स्वागत असो ! तूं खुशाल आहेसना ? हे पुरुषश्रेष्ठा, दमयंतीनें विचारिलें आहे तें मी तुला सांगतें तें तूं चांगल्या प्रकारें ऐकून घे. ती ह्मणते, ' तुह्मी केव्हां निघालां होतां ? आणि इकडे कशाकरितां आलां आहां ?' तूंही ह्याचें

खरें कारण योग्य प्रकारें सांग. कारण, दमयंतीस तें ऐकण्याची इच्छा आहे.

बाहुक ह्मणालाः —महात्मा राजा कोशलदेशाधिपति ऋतुपर्ण ह्यानें " उद्यां दमयंतीचा दुसरा स्वयंवर होणार आहे" असें एका ब्राह्मणाच्या तोंडून ऐकलें व तें ऐकिल्यामुळें तो राजा प्रतिदिवशीं शंभर योजनें चालणाऱ्या वायुवेगी श्रेष्ठ अश्वांच्या योगानें इकडे यावयास निघाला. मी त्याचा सारथि आहें.

केशिनी ह्मणालीः—तुमच्याबरोबर हा जो तिसरा मनुष्य आहे तो कोठून आला आहे व कोणाचा ? तसेंच तूंही कोणाचा ? आणि हें काम तुझ्याकडे कसें आलें ?

बाहुक ह्मणालाः—हे भद्रे, तो मनुष्य वार्ष्णेय ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या पुण्यश्लोक नलराजाचा सारथि असून, नलराजा पळून गेल्यानंतर तो ह्या भंगासुरपुत्र ऋतुपर्णाकडे येऊन राहिला. मी देखील अश्वविद्येमध्यें कुशल आणि सारथ्यकर्मांत प्रतिष्ठा मिळविलेला असा असून ऋतुपर्णानें माझी सारथ्याच्या कामी व पाकसिद्धीकडे स्वतःच योजना केली आहे.

केशिनी ह्मणालीः—बरें, नलराजा कोठें गेला आहे हें वार्ष्णेयाला माहीत आहे काय? पण, बाहुका, तो तुला तें कशाला सांगेल ह्मणा!

बाहुक ह्मणालाः—शुभकारक कर्में करणाऱ्या नलाच्या पुत्रांना ह्याच नगरीमध्यें ठेवून तो वार्ष्णेय आपल्या इच्छेस वाटेल तिकडे निघून गेला. ह्यामुळें त्याला नलराजा कोठें आहे हें माहीत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर, हे यशस्विनि, दुसऱ्याही कोणाला नलराजाची माहिती नाहीं. कारण, त्या राजाचें स्वरूप नष्ट झालें असून तो गुप्तरूपानें ह्या जगतामध्यें संचार करीत आहे. नल कोठें आहे हें केवळ एक नलाला ठाऊक, किंवा जिच्यांत आणि नलांत कांहीं भेद नाहीं अशा एका त्याच्या स्त्रीला ठाऊक ! कारण, नल राजा आपल्या खाणाखुणा केव्हांही कोणाला सांगत नाहीं.

केशिनी ह्मणालीः—पूर्वी अयोध्येला पहिल्या वेळीं जो ब्राह्मण गेला होता तो हीं स्त्रीचीं वाक्यें वारंवार सांगत होता, " हे धूर्ता प्रिया, माझें अर्धें वस्त्र कापून घेऊन आणि झोंपीं गेलेल्या व आपल्यावर अनुरक्त असलेल्या ह्या प्रियेचा —माझा—अरण्यामध्यें त्याग करून तूं कोणीकडे चालला आहेस ? तिला तूं जशी आज्ञा केली आहेस त्याप्रमाणें ती तुझी मार्गप्रतीक्षा करीत आहे व अर्ध्याच वस्त्रानें आच्छादित असलेली ती स्त्री रात्रंदिवस दुःखाग्नीनें दग्ध होऊन जात आहे. हे वीरा पृथ्वीपते, ती त्या दुःखामुळें एकसारखी रडत बसली आहे. तेव्हां तूं तिजवर अनुग्रह कर आणि मला काय तें उत्तर दे. हे महामते, तिची ती प्रिय गोष्ट तूं कथन कर. कारण, त्या प्रशंसनीय आचरण असलेल्या दमयंतीस तीच गोष्ट ऐकण्याची इच्छा आहे. " हें त्या ब्राह्मणाचें भाषण ऐकून तूं पूर्वी त्याला जें उत्तर दिलें होतेंस तें तुझ्याकडून ऐकावें अशी विदर्भराजकन्येची इच्छा आहे.

बाहुक म्हणालाः—कुलीन स्त्रिया जरी संकटांत सांपडल्या तरी स्वतःच स्वतःचें संरक्षण करितात व म्हणूनच स्वर्ग हा निःसंशय त्यांच्या हस्तगत झालेला असतो. पतीनें जरी त्याग केला तरी त्या केव्हांही रागावत नाहींत. श्रेष्ठ स्त्रिया आपल्या प्राणावर सदाचाररूपी चिलखत चढवून त्यांना वांचवितात. मूळचाच मूर्ख, त्यांतूनही संकटांत सांपडलेला व सुखभ्रष्ट झालेला असल्यामुळें त्यानें तिचा त्याग केला, ह्याबद्दल तिनें त्याजवर कोप करणें योग्य नाहीं. ज्याला चरितार्थाची सुद्धां पंचाईत पडली आहे, ज्याचें वस्त्र

देखील पक्ष्यांनीं हरण केलें आहे व जो मानसिक दुःखानें होरपळून जात आहे, अशा त्या पुरुषावर त्या सुंदरीनें कोप करणें योग्य नाहीं. तिचा त्यानें सत्कार केलेला असो अथवा अपमान केलेला असो, तथापि तो तिचा पति तशा स्थितींत होता अर्थात् राज्यभ्रष्ट, संपत्तिशून्य, क्षुधेनें पीडित आणि दुःखपूर्ण होता. हें लक्ष्यांत घेऊन तिनें त्याजवर कोप करूं नये.

युधिष्ठिरा, अशा रीतीनें तें वाक्य उच्चरीत असतां नलराजाच्या अंतःकरणास फार वाईट वाटलें व तो आपले दुःखाश्रु आवरून धरणें अशक्य झाल्यामुळें रडूं लागला. तदनंतर केशिनीनें जाऊन त्यानें केलेलें तें सर्व भाषण आणि त्यामुळें त्यास झालेला शोक ही दमयंतीस कळविली.

अध्याय पंचाहत्तरावा.

—:०:—

पुनश्च दमयंतीचें दूतीप्रेषण.

बृहदश्व ह्मणालाः—तें ऐकून दमयंती अतिशय शोकाकुल झाली व तोच नल असावा अशी शंका असल्यामुळें केशिनीला असें ह्मणाली, "केशिनि, तूं पुनः जा आणि बाहुकाची परीक्षा कर. तूं केवळ त्याच्या जवळ रहा आणि कांहीं एक भाषण न करितां त्याच्या कृत्यांवर लक्ष्य ठेव. हे प्रेमवति केशिनि, तो ज्या ज्या वेळीं जें जें करील तें तें त्याचें कार्य आणि त्याविषयीं तो प्रयत्न करूं लागला ह्मणजे त्या वेळचे त्याचे व्यापार ह्यांजवर तूं लक्ष्य ठेवीत रहा. केशिनि, मी प्रतिबंध केला असल्यामुळें तो मागूं लागला तरी त्याला अग्निही देऊं नको; अथवा उगीच गडबड करून पाणीही मुळींच देऊं नको. नंतर त्याचें तें सर्व आचरण पाहून त्या बाहुकाच्या ठिकाणीं दैविक अथवा मानुषी अशीं जीं कांहीं तुला लक्षणें दिसून येतील तीं मला येऊन सांग. तसेंच, हे केशिनि, त्या बाहुकाच्या ठिकाणीं दुसरेंही तुला जें कांही दृष्टीस पडेल तें तूं मला येऊन सांग." ह्याप्रमाणें तिनें सांगितल्यानंतर केशिनी निघून गेली आणि त्या अश्ववेत्त्या बाहुकाच्या ठिकाणीं जी कांहीं लक्षणें होती तीं पाहून दमयंतीकडे परत आली. तेथें आल्यानंतर बाहुकाच्या ठिकाणी जें कांही दैविक अथवा मानुष लक्षण तिच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें होतें तें सर्व जसेंच्या तसेंच तिनें दमयंतीस कळविलें.

केशिनीचें बाहुकवृत्तनिवेदन.

केशिनी ह्मणालीः—दमयंति, त्याची सर्वही कर्में फारच स्वच्छ आहेत. खरोखर तशा प्रकारचा मनुष्य आजपर्यंत माझ्या कोठेंही पाहण्यांत अथवा ऐकण्यांत आलेला नाहीं. ह्याला जावयाचें असेल त्या ठिकाणचें दार जरी अगदीं लहान असलें तरी देखील तो कोठेंही वांकत नाहीं; पण तें दारच त्यास प्रतिबंध न होतां आंत सुखानें जातां येईल इतकें थोर होतें. कोठेंही अगदी दाटी असली तरी हा जावयाचे वेळीं त्या ठिकाणीं पुष्कळ मोठें मैदान होतें. ऋतुपर्णाकरितां राजा भीमानें अनेक प्रकारचें भोजनसाहित्य आणि पशूंचें मांसही पाठवून दिलें होतें; व तें धुऊन काढण्यासाठीं त्या ठिकाणी घागरी तयार करून ठेविलेल्या होत्या. त्या घागरींकडे बाहुकानें पहातांच त्या पाण्यानें अगदीं भरून गेल्या. नंतर ते पदार्थ धुऊन बाहुकानें चुलीवर ठेविले आणि मूठभर गवत घेऊन तें सूर्यकिरणांत धरलें; इतक्यांत तें गवत एकदम अग्नीनें पेटलें. हें अतिशय विस्मयकारक कृत्य पाहून मी आश्चर्यचकित झालें व इकडे निघून आलें. ह्याशिवाय आणखीही कांहीं अद्भुत गोष्टी मला त्याच्या ठिकाणीं दिसून आल्या. त्या अशा कीं, हे शुभे,

त्याला अग्नीचा स्पर्श झाला तरी देखील त्याचें अंग भाजत नाहीं; त्याला इच्छा झाली कीं त्या ठिकाणीं सत्वर पाणी येऊन वाहूं लागतें. आणखीही दुसरें अतिशय मोठें आश्चर्य मीं पाहिलें आहे. तें असें कीं, तो आपल्या हातांत पुष्पें घेऊन हळू हळू चोळूं लागला. पण त्यानें हातानें चुरलेलीं तीं पुष्पें, दमयंति ! खोटें नव्हे, पुनः सुगंधि आणि टवटवीत झाली ! ह्याप्रमाणें त्याच्या ठिकाणीं असणारीं हीं अद्भुत लक्षणें पाहून मी इकडे निघून आलें.

पुनश्च दमयंतीचें दूतीप्रेषण.

बृहदश्व ह्मणाला:—पुण्यश्लोक नलराजाचे ते व्यापार ऐकून तो नलच आलेला आहे असें ती मानूं लागली. कारण, त्याच्या क्रिया आणि त्याविषयींचे व्यापार ह्यांच्यावरून तसेंच दिसून येत होतें. त्याच्या चिन्हांवरून तो बाहुक आपला पतिच असवा अशी शंका येऊन ती रोदन करीत करीत मृदु शब्दांनी केशिनीस ह्मणाली, "हे प्रेमवति केशिनि, तूं पुनः जा आणि बाहुकाचें लक्ष्य दुसरीकडे गुंतलें कीं त्याच्या पाकशालेंतून त्यानें तयार केलेलें-शिजलेलें—मांस इकडे घेऊन ये." हें ऐकून ती प्रियकरिणी केशिनी बाहुकाजवळ गेली आणि अतिशय कढत असलेलें मांस त्वरेनें ओढून घेऊन दमयंतीकडे आली. हे युधिष्ठिरा, त्या केशिनीनें तें मांस दमयंतीला दिलें. नलानें शिजवून तयार केलेलें मांस खाण्याचा पूर्वी अनेक वेळां प्रसंग असल्यामुळें दमयंतीस त्याची गोडी माहीत होती, ह्यामुळें तें प्राशन करितांच त्याच्या गोडीवरून तो सारथि नलच आहे असें तिला कळून आलें, व त्यामुळें ती अत्यंत दुःखाकुल होऊन आक्रोश करूं लागली. नंतर, हे युधिष्ठिरा, अतिशय व्याकुल झालेल्या त्या दमयंतीनें मुखप्रक्षालन केल्यानंतर आपलीं दोन्ही मुलें केशिनीबरोबर बाहुकाकडे पाठविलीं. त्यांस पाहतांच बाहुकास इंद्रसेना आणि तिचा बंधु ह्यांची ओळख पटली व त्यानें तात्काळ जवळ जाऊन त्या उभयतांस अलिंगन देऊन आपल्या मांडीवर बसवून घेतलें ! देवकुमाराच्या तोडीच्या त्या दोन मुलांची भेट होतांच बाहुकाचें अंतःकरण दुःखानें अगदीं व्याप्त होऊन गेलें व तो आवाज काढून रडूं लागला. त्या वेळीं त्यास होणारें तें दुःख केशिनीच्या दृष्टोत्पत्तीस आल्यामुळें तो नलराजा एकाएकी त्या मुलांना सोडून देऊन केशिनीला असें ह्मणाला की, "हे भद्रे, ह्या मुलांची जोडी अगदी माझ्या मुलांसारखी आहे, ह्यामुळें ह्यांना पहातांच माझ्या मुलांची आठवण होऊन एकाएकी माझ्या डोळ्यांतून पाणी आलें ! असो; तूं माझ्याकडे वरचेवर येतेस ह्यामुळें लोक तुझ्यासंबंधानें भलतीच एखादी वाईट शंका घेतील. आह्मी तर परदेशाहून आलेले अतिथि आहों; ह्यामुळें आमचाही स्वभाव कांहीं लोकांना माहीत असणें शक्य नाहीं. तेव्हां, बाई, तुला नमस्कार असो ! तूं येथून निघून जा !"

अध्याय शहात्तरावा.

—:०:—

दमयंती व बाहुक यांची भेट.

बृहदश्व ह्मणाला:-आपल्या त्या कृत्याच्या योगानें बुद्धिमान् पुण्यश्लोक राजा नल ह्याच्या चित्तवृत्तींत पडलेला तो सर्वही फरक पाहून केशिनीनें दमयंतीला कळविला. तें ऐकून दमयंती दुःखाकुल झाली व तिनें नलाचें दर्शन घेण्याच्या इच्छेनें मातेची अनुज्ञा मिळविण्यामाठीं पुनः केशिनीला आपल्या मातेकडे पाठविलें; व असें कळविलें कीं, "माते, हा बाहुकच नल असावा अशी शंका आल्यावरून मीं त्याची नानाप्रकारें परीक्षा केली व त्यावरून

माझी खात्रीही झालेली आहे. आतां मला काय तो एक त्याच्या स्वरूपाविषयी संशय आहे. तेव्हां त्याविषयी स्वतःच शोध करण्याची माझी इच्छा आहे. याकरितां, आई, आतां तूं त्याला तरी मजकडे पाठीव, अथवा मला तरी तिकडे जाण्याला अनुमति दे. हें माझें काम पित्याला समजो अथवा न समजो, तूं केलें पाहिजेस !" दमयंतीनें असा निरोप पाठविल्यानंतर त्या राणीनें भीमराजास आपल्या मुलीचा अभिप्राय कळविला व त्यानेंही तीस त्या गोष्टीबद्दल आपलें अनुमोदन दिलें. हे भरतकुलश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें पित्याचें आणि मातेचें अनुमोदन मिळाल्यानंतर तिनें नलास आपल्या मंदिरांत आणविलें. तेथें येऊन त्या दमयंतीस अवलोकन करितांच नलराजा एकाएकी शोक आणि दुःख ह्यांनी आक्रांत झाला व त्याचे नेत्र दुःखाश्रूंनी भरून आले. नलाची अशी स्थिति झाली आहे असें पाहून सुंदरी दमयंतीही अत्यंत शोकाकुल झाली.

बाहुकदमयंतीसंवाद.

नंतर, हे महाराजा युधिष्ठिरा, भगवें वस्त्र परिधान केलेली, नलराजाचा वियोग झाल्यापासून वेणीफणी वगैरे संस्कार नसल्यामुळें केसांच्या जटा झालेली व त्याच कारणामुळें शरीरावर मळ वाढून पिंगट दिसूं लागलेली दमयंती बाहुकास असें ह्मणाली, "बाहुका, पूर्वी झोंपीं गेलेल्या आपल्या स्त्रीला अरण्यांत सोडून निघून गेलेला असा एखादा धर्मवेत्ता पुरुष तुझ्या पाहण्यांत आला आहे काय ? जिनें मुळींच अपराध केलेला नाही अशा आपल्या प्रिय पत्नीला—ती श्रमांमुळें ग्लानि येऊन पडली असतां—निर्जन अरण्यांत टाकून देऊन एका पुण्यश्लोक नलावांचून दुसरा कोण जाऊं शकणार ? मी अगदी लहानपणापासून कां होईना, त्या पृथ्वीपतीचा असा अपराध तरी काय केला आहे कीं, ज्यामुळें मला निद्रेनें घेरलें असतां तो सोडून गेला ! मीं तर पूर्वी प्रत्यक्ष देवांचा त्याग करून त्याला वरिलें ! असें असून, अनुकूलपणें वागणारी, त्याजविषयी अभिलाषयुक्त असलेली व त्यांतूनही पुत्रवती अशा माझा त्याग त्यानें कसा केला ? त्यानें अग्निसंनिध माझें पाणिग्रहण केलें व देवांच्या अग्रभागी " जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत मी तुझ्या सहवासांत राहीन " अशी जी खरी प्रतिज्ञा केली ती आतां कोणीकडे गेली ?

हे शत्रुनाशका राजा युधिष्ठिरा, हें सर्व भाषण करीत असतां दमयंतीच्या नेत्रांतून उष्ण असे अतिशय दुःखाश्रु गळले ! अत्यंत कृष्णवर्ण बाहुल्या असलेल्या व शेवटास आरक्तवर्ण झालेल्या त्या तिच्या नेत्रांतून एकसारखें गळूं लागलेलें तें अश्रुजल पाहून नलराजा त्या शोकाकुल झालेल्या दमयंतीस ह्मणाला, " हे भीरु (भ्याड स्त्रिये), माझ्या राज्याचा जो नाश झाला तो कांहीं मीं स्वतः केलेला नाही; तर तें, आणि मी जो तुझा त्याग केला तेंही कृत्य कलीनेंच केलेलें आहे. पुढें तूं दुःखाकुल होऊन रात्रंदिवस मजविषयीं शोक करीत वनामध्यें वास करीत असतां जेव्हां तुजवर अन्याय्य असें संकट ओढवलें, त्या वेळी तूं शापरूपी अस्त्राचा प्रहार केल्यामुळें तो कलि माझ्या शरीरामध्यें दग्ध होत राहिला. तुझ्या शापाच्या योगानें सदोदित दग्ध होऊं लागलेला तो कलि अग्नीमध्यें टाकलेल्या अग्नीप्रमाणें होऊन गेला ! तसेंच, पुढें तो माझ्याही व्यवसायानें आणि तपोबलानें पराजित झाला ! हे कल्याणि, आमच्या दुःखाचा जो हा शेवट झाला त्याचें हेंच कारण असावें. असो; सुंदरि, तो दुष्ट कलि मला सोडून गेल्यानंतर मीं तुझ्यासाठींच इकडे आलों. येथें येण्यांत माझा दुसरा कांहीं हेतु नाहीं. हे

सुंदरि, कसलाही प्रसंग ओढवला तरी--कोणतीही कां स्त्री असेना, ती आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या व अनुकूलपणें वागणाऱ्या पतीचा त्याग करून, माझ्याप्रमाणें दुसऱ्या पुरुषचा स्वीकार करूं शकेल तरी कशी ? पण तुझे तर दूत राजाच्या आज्ञेवरून संपूर्ण पृथ्वीमध्यें संचार करूं लागले आहेत; व " स्वैरपणें वर्तन करणारी भीमकन्या आपल्या इच्छेप्रमाणें आपल्यास साजेलसा दुसरा पति करणार आहे ! " असें त्यांच्याच तोंडून ऐकल्यामुळें हा भंगासुरपुत्र राजा ऋतुपर्ण त्वरेनें येथें आला आहे ! " हें नलाचें शोकवचन ऐकून दमयंती भीतीनें थरथर कांपूं लागली आणि हात जोडून ह्मणाली.

दमयंतीचें दिव्य !

दमयंती ह्मणाली:--हे कल्याणा, मी दोषी आहें अशी शंका घेणें तुला योग्य नाहीं. कारण, हे निषधाधिपते, मीं प्रत्यक्ष देवांचा त्याग करून तुला वरिलेलें आहे. तुझा शोध करण्यासाठींच मीं सांगितलेली गाथारूपी वचनें म्हणत म्हणत ब्राह्मण दाही दिशांस निघून गेले होते. हे पृथ्वीपते, पुढें त्यापैकी पर्णाद नांवाचा एक विद्वान् ब्राह्मण कोशलदेशाच्या राजधानीमध्यें ऋतुपर्णाच्या मंदिरांत तुजपाशी गेला. तेव्हां, त्यानें भाषण करून तुजकडून उत्कृष्ट प्रकारचें उत्तर मिळविलें. तें मला कळून आल्यावर, हे नैषधा, तुला ह्या ठिकाणी आणण्यासाठीं मीं हा उपाय शोधून काढिला. कारण, हे प्रजापालका राजा, ह्या जगतामध्यें तुझ्यावांचून दुसरा कोणीही मनुष्य अश्वांच्या योगानें एका दिवसांत शंभर योजनें जाऊं शकणार नाहीं ! हे राजा, मी ह्या तुझ्या पायांची शपथ घेऊन खरें सांगतें कीं, मीं कोणत्याही प्रकारची वाईट गोष्ट केलेली नाहीं आणि मनांतही आणलेली नाहीं हा सर्वही प्राण्यांस साक्षिभूत असणारा वायु ह्या जगतामध्यें संचार करीत आहे. तेव्हां, मी जर कांहीं पातक करीत असेन तर हा माझा प्राणनाश करूं दे ! तसेंच, जगताच्या पलीकडे असणारा हा सूर्य सदोदित संचार करीत आहे; तोही जर मी पाप करीत असेन तर माझे प्राण जातील असें करूं दे ! हा चंद्र अंतःकरणाची देवता असल्यामुळें सर्वही प्राण्यांच्या अंतःकरणामध्यें वास करीत आहे व ह्मणूनच साक्षिभूत असल्यासारखा आहे. तेव्हां, जर मी पातक करीत असेन तर तो मला गतप्राण करूं दे ! हे तीनही देव त्रैलोक्याचें पालन करीत आहेत. तेव्हां, तेच ह्या माझ्या ह्मणण्यांत किती सत्य आहे तें सांगू देत आणि सत्य नसेल तर माझा त्याग करूं देत !

हे युधिष्ठिरा, असें ह्मणतांच वायु आकाशांतून बोलला कीं, " हे नला, हिनें मुळींच पातक केलेलें नाहीं हें मी तुला खरें सांगतों. हे राजा, दमयंतीनें आपल्या सदाचाररूपी विशाल निधीचें उत्कृष्ट प्रकारें संरक्षण केलेलें आहे; तीन वर्षेपर्यंत आह्मीं हिचें आचरण प्रत्यक्ष पाहिलें असून हिचें संरक्षणही केलेलें आहे. हे राजा, ह्या जगामध्यें तुजवांचून दुसरा कोणताही पुरुष एका दिवसांत शंभर योजनें गमन करूं शकणार नाहीं, असें समजून तुझ्याच प्राप्तीसाठीं हिनें ह्या अप्रतिम उपायाची योजना केली; आणि, हे पृथ्वीपते, असें केल्यामुळेंच ह्या भीमकन्येला तुझी व तुलाही भीमकन्येची प्राप्ति झालेली आहे. ह्याविषयीं तूं मुळींच शंका न बाळगितां आपल्या ह्या पत्नीचा स्वीकार कर ! "

नल व दमयंती यांची भेट !

धर्मराजा, ह्याप्रमाणें वायु भाषण करीत असतां आकाशांतून पुष्पवृष्टि झाली; देवांचे दुंदुभि वाजूं लागले व वायुही उत्कृष्ट प्रकारें वाहूं लागला ! युधिष्ठिरा, हें आश्चर्यकारक

कृत्य पाहून त्या शत्रुनाशक नलराजाच्या अंतःकरणांतलि दमयंतीविषयींची शंका दूर झाली. नंतर त्या राजानें नागाधिपति कर्कोटक ह्याचें स्मरण करून, त्यानें दिलेलें तें निर्मल वस्त्र परिधान केलें, तेव्हां त्याला आपल्या स्वरूपाची प्राप्ति झाली ! त्या वेळीं आपला पति स्वरूपसंपन्न झाला आहे असें पाहतांच प्रशंसनीय अशा भीमकन्येनें त्या पुण्यश्लोक नलराजास आलिंगन देऊन मोठ्यानें हांक मारिली ! पूर्वीप्रमाणेंच कांतिसंपन्न झालेल्या नलराजानेंही त्या भीमकन्येस व आपल्या मुलांस आलिंगन देऊन त्यांचें यथायोग्य अभिनंदन केलें. त्या वेळीं ती विशाललोचना सुमुखी दमयंती पूर्वीच्या दुःखाचें स्मरण होऊन त्याच्या योगानें व्याप्त होऊन गेली व नलाच्या वक्षःस्थलावर मुख टेंकून सुस्कारे टाकूं लागली. पति प्रवासांत असल्यानें अभ्यंगादिक संस्कार न केल्यामुळें शरीर मलानें व्याप्त होऊन गेलेल्या त्या सुहास्यशालिनी दमयंतीस आलिंगन देऊन पुरुषश्रेष्ठ नलही पुष्कळ वेळपर्यंत तसाच शोकाकुल होऊन राहिला. तदनंतर, राजा युधिष्ठिरा, दमयंती आणि नल ह्यांची ती सर्वही हकीकत दमयंतीच्या मातेनें भीमराजास आनंदपूर्वक जशीच्या तशीच कळविली. तेव्हां त्या महाराजा भीमानें सांगितलें कीं, " आज नलराजा स्वस्थपणें राहूं दे. उद्यां सकाळीं स्नान वगैरे करून तो शुचिर्भूत झाला ह्मणजे मी दमयंतीसहवर्तमान त्याची भेट घेईन." हे राजा, पुढें नल आणि दमयंती हीं उभयतां पूर्वी वनांत घडलेल्या सर्व गोष्टी सांगत रात्रभर आनंदानें राहिलीं. असो; ह्याप्रमाणें परस्परांच्या सुखाविषयींची इच्छा असलेलीं दमयंती आणि नल हीं उभयतां आनंदित अंतःकरणानें भीमराजाच्या मंदिरांत राहिलीं. राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें चौथ्या वर्षी भार्येची भेट होऊन सर्व मनोरथ पूर्ण झाल्यामुळें त्या राजाला अत्यंत आनंद झाला; आणि ज्याप्रमाणें अर्धवट धान्य उगवून आलेली भूमि पाणी मिळालें ह्मणजे टवटवीत होते, त्याप्रमाणें दमयंतीही पतीची प्राप्ति झाल्यामुळें अत्यंत आनंदित झाली.

ह्याप्रमाणें पतीची भेट झाल्यामुळें तिची ग्लानि दूर झाली; शारीरिक आणि मानसिक संताप शांत झाला; व आनंदामुळें तिचें अंतःकरण विकसित होऊन गेलें. ह्यामुळें मनोरथ पूर्ण झालेली ती भीमकन्या उदय पावलेल्या चंद्राच्या योगानें शोभणाऱ्या रात्रीप्रमाणें शोभूं लागली.

अध्याय सत्त्याहत्तरावा.

—:०:—

नल व भीम ह्यांची भेट.

बृहदश्व म्हणालाः—ह्याप्रमाणें ती रात्र तेथें राहिल्यानंतर दमयंतीसहवर्तमान नलराजानें उत्कृष्ट प्रकारचे अलंकार धारण करून प्रातःकाळीं राजा भीम ह्याची भेट घेतली. त्या वेळीं प्रथम त्या पवित्र अशा नलराजानें आपल्या श्वशुरास नमस्कार केला व त्याच्या मागून कल्याणी दमयंतीनेंही त्या आपल्या पित्यास वंदन केलें. नंतर भीमराजानेंही अत्यंत आनंदपूर्वक त्याला पुत्राप्रमाणें आपल्याजवळ घेतलें आणि यथायोग्य बहुमान केला. पुढें त्या ठिकाणीं नल आणि पतिव्रता दमयंती ह्या उभयतांचें त्या राजानें समाधान केलें. तेव्हां नलराजानेंही त्यानें केलेल्या सत्काराचा यथाविधि स्वीकार केल्यानंतर आपणही त्याची योग्य प्रकारें शुश्रूषा केली. तदनंतर, नलराजाची तशा प्रकारें प्राप्ति झाली आहे असें पाहून आनंदित होऊन गेलेल्या प्रजाजनांच्या हर्षजन्य शब्दांचा त्या नगरामध्यें मोठा गजर होऊन गेला ! ह्या वेळीं राजानें ध्वज आणि पताका लावून आपलें नगर सुशोभित करविलें;

सर्वेही राजमार्ग चांगले स्वच्छ करून पाणी शिंपून व पुष्पें पसरून उत्कृष्ट प्रकारें सुशोभित केले; पुरवासी लोकांच्या दारोदार नानातऱ्हेचे पुष्परचनेचे प्रकार केलेले होते; व सर्वही देवालयें चांगलीं सुशोभित केलीं होतीं. ह्या वेळीं, आपल्या-जवळ बाहुकाच्या वेषानें राहिलेला पुरुष नल-राजा असून दमयंतीची व त्याची भेट झाली असें ऋतुपर्णाच्या कानावर गेलें.

ऋतुपर्ण व नल ह्यांची भेट व संवाद.

तेव्हां आनंदित होऊन त्या नरपतीनें नल-राजास बोलावून आणून त्याची क्षमा मागितली. बुद्धिमान् व संमाननीय अशा नल-राजानेंही नानाप्रकारचीं कारणें सांगून त्याच्या-कडे क्षमा मागितली व त्याचा बहुमान केला. त्यानें बहुमान केल्यानंतर नलाच्या ह्या अज्ञातवासाचें तत्त्व कळून आल्यामुळें त्या राजाच्या तोंडावर विस्मयाची झांक दिसूं लागली व तो श्रेष्ठ प्रतीचा वक्ता भूपति त्याशीं बोलूं लागला. त्यानें प्रथम " तुला तुझ्या भार्येची भेट झाली हें सुदैव होय ! " असें ह्मणून त्याचें अभिनंदन केलें; व नंतर " हे पृथ्वीपते नैषधा, तूं माझ्या घरीं अज्ञातवासांत असतां माझ्या हातून तुझा कांहीं अपराध तर घडलेला नाहींना ? मीं बुद्धिपूर्वक असो अथवा अज्ञानानें असो, जें कांहीं अयोग्य आ-चरण केलें असेल त्याची मला तूं क्षमा कर." असें म्हटलें.

नलराजा ह्मणाला:—हे राजा, तूं माझा थोडा सुद्धां अपराध केलेला नाहींस आणि जरी केला असलास तरीही मला त्याबद्दल राग नाहीं. मीं तुला क्षमाच केली पाहिजे. कारण, हे राजा, तूं पूर्वीपासूनच माझा मित्र आणि संबंधी आहेस. आतां येथून पुढें तूं मजवर अधिक प्रेम ठेव. हे राजा, माझे सर्वही मनोरथ पूर्ण होऊन मी तुजपाशीं सुखानें राहिलों होतों. हे नरपते, मी जसा तुझ्या घरीं राहिलों होतों तसा आपल्या घरींही कधीं राहिलेलों नाहीं. आतां, हे पृथ्वीपते, हें अश्वशास्त्रज्ञान ही मजकडे तुझी ठेव आहे, ती तुझी इच्छा असल्यास तुजकडे द्यावी असा माझा हेतु आहे. असें ह्मणून नल राजानें ती विद्या ऋतुपर्णास दिली व ऋतुपर्णा-नेंही शास्त्रनिर्दिष्ट विधीनें त्या विद्येचा स्वी-कार केला. राजा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें नला-कडून अश्वविद्येचें रहस्य संपादन केल्यानंतर व नलास अक्षविद्येचें तत्त्व शिकविल्यानंतर तो राजा ऋतुपर्ण दुसरा सारथि घेऊन आपल्या नगराकडे चालता झाला. युधिष्ठिरा, ऋतुपर्ण निघून गेल्यानंतर नलराज कुंडिन-नगरामध्यें थोडे दिवस राहिला.

अध्याय अठ्याहत्तरावा.

—:०:—

नलराजाचें आपल्या नगरीं गमन व पुष्कराशीं द्यूत.

बृहदश्व ह्मणाला:—युधिष्ठिरा, तेथें एक महिनाभर राहिल्यानंतर भीमराजाचा निरोप घेऊन व बरोबर थोडासा परिवार घेऊन नल-राजा निषधदेशाकडे गेला. त्याच्याबरोबर शुभ्रवर्णाचा एक रथ, जवळ सोळा हत्ती, पन्नास घोडे व सहाशें पायदळ इतका परि-वार होता. निषधदेशास गेल्यानंतर तो अंतः-करण उदार असलेला व नगरांत केव्हां जाईन अशी त्वरा झालेला पृथ्वीपति नल क्षुब्ध होऊन वेगानें नगरांत शिरला. त्या वेळीं पृथ्वी जणू कंप पावूं लागली होती. पुढें पुष्कराची गांठ घेऊन तो वीरसेनपुत्र नल त्याला ह्मणाला कीं, " आतां आपण पुनः द्यूत करूं या. कारण, मीं पुष्कळ द्रव्य संपादन केलें आहे. पुष्करा, दमयंती आणि दुसरेंही जें कांहीं मज-

कडे आहे त्या सर्वांचा मी पण लावतों आणि तूं राज्याचा पण लाव. पुनः एकदां द्यूत सुरू व्हावें असें माझ्या बुद्धीला आतां निश्चयपूर्वक वाटूं लागलें आहे. ह्या एका पणामध्यें जर तुझाच जय झाला, तर आपण प्राणाचा पण लावूं व त्याला तूं कबूल झालें पाहिजेस. कारण, दुसऱ्याला जिंकून त्याचें राज्य अथवा द्रव्य हरण केल्यानंतर त्याला एक डाव देणें हा श्रेष्ठ प्रतीचा धर्म होय असें सांगितलेलें आहे. तुला जर ह्या द्यूताची इच्छा नसेल तर युद्धरूपी द्यूत सुरू होऊं दे आणि आपणां उभयतांमध्यें युद्ध होऊन तुझी अथवा माझी—कोणाची तरी शांति होऊं दे ! ' हें राज्य वंशपरंपरेनें उपभोगावयाचें असल्यामुळें कोणता हवा तो उपाय करून तें जसें असेल तसें मिळविण्याची इच्छा करावी ' असें वृद्ध लोकांचें सांगणें आहे. तेव्हां पुष्करा, आज तूं ह्या दोहोंपैकीं एक कांहीं तरी करावयाचें मनांत आण. हवें तर कपटानें द्यूत कर; नाहीं तर युद्धासाठीं धनुष्य तरी वांकीव. "

राजा, निषधाधिपति नल असें बोलूं लागला असतां पुष्करास खात्रीनें आपला जय होईल असें वाटल्यावरून तो हंसल्यासारखें करून नलराजास ह्मणाला, " नैषधा, तूं पण लावण्यासाठीं द्रव्य संपादन केलेंस ही फार आनंदाची गोष्ट आहे ! तसेंच आज दमयंतीचें दुर्दैव नाहींसें झालें हें तिचें भाग्यच होय ! महाबाहो राजा, तूं आपल्या पत्नीसहवर्तमान सांप्रत जिवंत आहेस ही देखील मोठ्या समाधानाची गोष्ट आहे ! आतां मीं तुला जिंकलें ह्मणजे जिंकून घेतलेलें हें द्रव्य आणि त्याच्या योगानें अलंकृत झालेली ही भीमकन्या— अप्सरा इंद्राकडे जाते त्याप्रमाणें मजकडे येईल हें अगदीं उघड आहे. नैषधा, मी तुझी प्रत्यहीं आठवण काढून मार्गप्रतीक्षा करीत असतों. कारण शत्रूंशीं द्यूत करण्यांत मला फार आनंद होतो ! तेव्हां आज ह्या प्रशंसनीय आणि सौंदर्यसंपन्न अशा दमयंतीला जिंकून घेऊन मी कृतकृत्य होणार ! कारण, ती सदोदित माझ्या मनांत वागत आहे ! "

ह्याप्रमाणें पुष्कळ व असंबद्ध बडबड करणाऱ्या त्या पुष्कराचे ते शब्द ऐकून नल क्रुद्ध झाला व त्याला त्याचें मस्तकच तरवारीनें तोडून टाकावें असें वाटलें. पण तसें न करितां रागानें डोळे लाल झालेला तो नलराजा जरासें हंसून त्याला ह्मणाला, " आधीं आपण द्यूत करूं या; उगीच बोलतोस कशाला ? मीं जिंकल्यानंतर तुला एक शब्द सुद्धां बोलतां येणार नाहीं. " ह्याप्रमाणें तो बोलल्यानंतर पुष्कर व नल ह्या दोघांमध्यें द्यूत सुरू झालें.

पुष्करपराजय व नलास राज्यप्राप्ति.

तेव्हां, एकाच डावांत वीर नलराजानें त्याचा पराजय करून रत्नें, खजीना आणि इतरही वस्तुसमूह हीं जिंकून घेतलीं; व पुढें प्राणाचा पण लावल्यानंतरही त्यानें त्याचा पराजय केला. ह्याप्रमाणें पुष्कराला जिंकल्यानंतर नलराजा त्याचा उपहास करून ह्मणालाः—आतां निष्कंटक आणि प्रतिबंधशून्य असें हें राज्य माझें आहे. अरे नृपाधमा, आतां विदर्भराजकन्या तुझ्या दृष्टीस देखील पडावयाची नाहीं ! मूर्खा, आतां तूं आणि तुझा परिवार हे सर्व तिचे दास झालेले आहां ! पूर्वी जें तूं मला जिंकिलेंस तें काम कांहीं तुझें नसून तें कलीनें केलेलें आहे, पण तें तुला माहीत नाहीं. तथापि हा दुसऱ्याचा अपराध मी कोणत्याही प्रकारें तुझ्या माथीं लादीत नाहीं. तूं खुशाल जिवंत रहा. मी तुला प्राणदान करितों आणि पूर्वीप्रमाणेंच सर्व सामुग्री आणि तुझा वांटा तुला देतों. हे वीरा, पूर्वीप्रमाणेंच माझें तुजवर निःसंशय प्रेम आहे;

आणि येथून पुढेंही मजकडून तुझ्या स्नेहांत केव्हांही अंतर पडणार नाहीं. कारण, पुष्करा, तूं माझा बंधु आहेस. तुला शंभर वर्षें आयुष्य असो!

ह्याप्रमाणें आपल्या बंधूचें सांत्वन करून व वारंवार आलिंगन देऊन अमोघपराक्रमी राजा नल ह्यानें त्यास त्याच्या नगराकडे पाठविलें. राजा युधिष्ठिरा, नलराजानें असें सांत्वन केलें असतां, पुष्कर त्या पुण्यश्लोकास प्रणाम करून व हात जोडून ह्मणाला, हे पृथ्वीपते, तुझी अक्षय्य कीर्ति होवो ! तूं दहा हजार वर्षें सुखानें नांद ! कारण, मला तूं प्राणदान केलें असून रहाण्यालाही जागा दिली आहेस !" पुढें नलराजानें अत्यंत बहुमान केल्यानंतर तो राजा पुष्कर तेथें एक महिना आनंदानें राहून परिवारासहवर्तमान आपल्या नगराकडे निघून गेला. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्याजबरोबर मोठें सैन्य असून विनयसंपन्न असे पुष्कळ सेवकही होते व त्याचें शरीर सूर्याप्रमाणें देदीप्यमान दिसत होतें. ह्याप्रमाणें बरोबर पुष्कळ द्रव्य देऊन पुष्कराला सुखरूपपणें पोंहोंचविल्यानंतर त्या कांतिशाली नलराजानें अतिशय सुशोभित केलेल्या आपल्या नगरीमध्यें प्रवेश केला. नलराजा तेथें गेल्यानंतर त्या नगरांतील आणि देशांतील लोकांस अत्यंत आनंद झाल्यामुळें त्यांच्या शरीरावर रोमांच उभे राहिले. पुढें नलराजानेंही त्यांचें अंतःकरण आल्हादित केलें. त्या वेळी अमात्यांसहवर्तमान सर्वही मुख्य मुख्य लोक हात जोडून ह्मणाले, "ज्याप्रमाणें देवांस इंद्राची सेवा करावयास मिळावी त्याप्रमाणें आज आह्मांस महाराजांची सेवा करावयास मिळाली आहे; ह्यामुळें आह्मां सर्व नगरवासी व देशवासी लोकांस संतोष वाटत आहे."

अध्याय एकोणऐशींवा.

—:०:—

नलचरिताचा उपसंहार.

बृहदश्व ह्मणालाः—पुढें नलराजाच्या आगमनामुळें आनंदित झालेल्या त्या नगरांत स्वस्थता होऊन महोत्सव सुरू झाले असतां नलराजानें मोठें सैन्य पाठवून दमयंतीला तेथें आणिली. इकडे दमयंतीचा पिता शत्रुवीरनाशक अंतःकरण गंभीर असलेला, भयंकर पराक्रमी राजा भीम ह्यानेंही बोलावणें येतांच दमयंतीचा सत्कार करून तिला पाठवून दिली. तिकडून ती आपल्या मुलांसहवर्तमान आल्यानंतर, नंदनवनामध्यें असणाऱ्या इंद्राप्रमाणें तो नलराजा त्या नगरामध्यें आनंदित होऊन राहिला. ह्याप्रमाणें तो महायशस्वी राजा नल शत्रूकडून तें राज्य परत घेतल्यानंतर जंबुद्वीपांतील राजांमध्यें प्रसिद्ध होऊन पुनः राज्य करूं लागला; व त्यानें भरपूर दक्षिणा असलेले नानाप्रकारचे यज्ञ केले. त्याचप्रमाणें, हे राजेंद्रा युधिष्ठिरा, तूं देखील आपल्या मित्रांसहवर्तमान लवकरच यज्ञ करिशील. हे नरश्रेष्ठा भरतकुलधुरंधरा, शत्रूंचीं नगरें हस्तगत करणाऱ्या नलराजाला द्यूताच्या योगानें अशा प्रकारच्या दुःखाची प्राप्ति झाली ! हे पृथ्वीपते, त्या भयंकर दुःखाची प्राप्ति झाली तेव्हां नल एकटाच होता, तथापि पुनः त्याचा अभ्युदय झाला. आणि, हे पांडवा, तुजबरोबर तर तुझे बंधु व द्रौपदी असून धर्माविषयींचा विचार करीत तूं ह्या महावनामध्यें सुखानें दिवस काढीत आहेस. तसेंच महाभाग्यशाली व वेदवेदांगांमध्यें पारंगत असलेले ब्राह्मणही प्रत्यहीं तूं बसलास कीं तुजपाशीं येऊन बसतात. मग ह्या अवस्थेबद्दल तुला शोक तो कसला? असो; अक्षविद्येंतील रहस्य संपादन केल्यानंतर राजा नल ह्यानें ऋतुपर्णाच्या संनिधच कलीपाशीं

कांहीं गोष्टींची मागणी केली व ती कलीनें कबूलही केली ती अशी कीं, कर्कोटक नाग, दमयंती, नल आणि राजर्षि ऋतुपर्ण ह्यांचें नामसंकीर्तन केल्यास कलीच्या दोषाचा नाश व्हावा! असो; हे राजा, जो मनुष्य प्रत्यहीं ह्या आख्यानाचें पठन अथवा श्रवण करील त्याला कलीची भीति राहणार नाहीं. जो मनुष्य धर्मनिष्ठ, योगाभ्यास करणारा, सदोदित सरळ रीतीनें वागणारा आणि दान करण्याच्या कामामध्यें उदार असा असेल त्याला कलि काय करणार? हे धैर्यभ्रष्ट न झालेल्या राजा, हा कलिनाशक इतिहास ऐकून तुझ्यासारख्यानें धीर धरणें शक्य आहे. ऐश्वर्यरूपी पुरुषार्थ हा सदोदितच चंचल आहे हें तूं लक्षांत घे; आणि तें ऐश्वर्य प्राप्त झालें अथवा त्याचा नाश झाला तरीही तूं काळजी करूं नको. हे राजा, हा इतिहास ऐकून धीर धर, शोक करूं नको. हे महाराजा, संकटामध्यें खिन्न होऊन जाणें तुला योग्य नाहीं. कारण, धैर्यसंपन्न असे सुज्ञ लोक दैवाची स्थिति बरोबर नाहींशी झाली व त्यामुळें प्रयत्न निष्फल होऊं लागले तरीही अंतःकरणास खेद वाटूं देत नाहींत. जे लोक नलराजाचें हें मोठें चरित्र दुसऱ्याला सांगतील अथवा श्रवण करितील त्यांना विपत्ति येणार नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर त्या मनुष्यांचे सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन तो धन्य होतो. ह्या पुरातन कालांतील उत्कृष्ट इतिहासाचें सदोदित श्रवण करणाऱ्यास पुत्र, पौत्र आणि पशु ह्यांची प्राप्ति होऊन तो मनुष्यामध्यें अग्रगण्य, आरोग्यसंपन्न आणि आनंदित होऊन राहील, ह्यांत संशय नाहीं. हे पृथ्वीपते, अक्षज्ञानसंपन्न दुर्योधन मला द्यूत करण्यास पुनः बोलावील ह्या भीतीनें तूं गांगरून गेला आहेस! तेव्हां ती तुझी भीति मी दूर करितों. हे अमोघपराक्रमी कुंतीपुत्रा, मला अक्षविद्येचें सर्वही रहस्य माहीत आहे तें मी तुला आनंदानें सांगतों; ग्रहण कर.

युधिष्ठिरास अक्षविद्येची प्राप्ति.

वैशंपायन ह्मणाले:—हें ऐकून अंतःकरण आनंदित झालेला राजा युधिष्ठिर बृहदश्वास ह्मणाला कीं, "हे भगवन्, अक्षविद्येचें रहस्य बरोबर समजावें अशी माझी इच्छा आहे." हें ऐकून बृहदश्वानें त्या महात्म्या धर्मास अक्षविद्येचें रहस्य शिकविलें व तें शिकविल्यानंतर तो महातपस्वी स्नान करण्यासाठीं अश्वशिरनामक तीर्थावर निघून गेला. बृहदश्व निघून गेल्यानंतर, कुंतीपुत्र बुद्धिमान् अर्जुन हा वायुभक्षण करून भयंकर तपश्चर्या करीत आहे असें तीर्थावरून, पर्वतावरून आणि वनांतून आलेल्या व त्या त्या ठिकाणीं जाणाऱ्या तपोनिष्ठ ब्राह्मणांच्या तोंडून त्या दृढनिश्चयी धर्मराजानें ऐकिलें. ते ह्मणत असत कीं, "कुंतीपुत्र महाबाहु अर्जुन दुष्कर तपश्चर्या करूं लागला आहे. निश्चयपूर्वक व्रताचें आचरण करणारा, तपस्वी, मननशील, एकटाच संचार करणारा, कांतिमान् आणि मूर्तिमंत धर्मच कीं काय असा कुंतीपुत्र अर्जुन ज्याप्रमाणें तपश्चर्या करीत आहे, त्याप्रमाणें उग्र तपश्चर्या करणारा कोणीही मनुष्य पूर्वी आमच्या पहाण्यांत आलेला नाहीं!"

राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें तो महावनामध्यें तपश्चर्या करीत आहे असें ऐकून कुंतीपुत्र राजा युधिष्ठिर आपल्या त्या प्रियबंधु अर्जुनाविषयीं शोक करूं लागला. त्याचें अंतःकरण होरपळूं लागलें आणि तो आपलें संरक्षण करणाऱ्या त्या अर्जुनाची भेट व्हावी ह्या इच्छेनें महावनामध्यें नानाप्रकारचें ज्ञान असलेल्या ब्राह्मणांस प्रश्न विचारूं लागला.

तीर्थयात्रापर्व.

अध्याय ऐशींवा.

—:०:—

पांडवांचा काम्यकवन सोडण्याविषयींचा विचार.

जनमेजय ह्मणालाः—हे भगवन्, माझा प्रपितामह अर्जुन काम्यकवनांतून निघून गेल्यानंतर त्या सव्यसाची अर्जुनाचा वियोग झालेल्या पांडवांनीं काय केलें? कारण, आदित्यांना जसा विष्णु तसा संग्रामांत जय मिळविणारा तो महाधनुर्धर अर्जुन हाच त्यांचा आधार होता असें मला वाटतें; व ह्मणूनच इंद्राप्रमाणें वीर्यवान् व संग्रामापासून परावृत्त न होणाऱ्या त्या वीराचा वियोग झाल्यानंतर वनामध्यें ते माझे पितामह पांडव कोणत्या स्थितीमध्यें होते?

वैशंपायन ह्मणालेः—बा जनमेजया, अमोघपराक्रमी अर्जुन काम्यकवनांतून निघून गेल्यानंतर ते सर्वही पांडव सारखे शोक आणि दुःख करूं लागले. ह्या वेळीं सूत तुटलेल्या माळेंतील रत्नाप्रमाणें अथवा पंख तुटलेल्या पक्ष्यांप्रमाणें स्थिति होऊन ते सर्वही पांडव खिन्न होऊन गेले! तो कोणतेंही कर्म करण्यांत क्लेश न पावणारा अर्जुन तेथें नसल्यामुळें तें अरण्य—कुबेरानें विरहित अशा चैत्ररथनामक उद्यानाप्रमाणें शोभाहीन होऊन गेलें. जनमेजया, त्या वेळीं ते पुरुषश्रेष्ठ पांडव जरी त्या काम्यकवनांत राहिले होते तरी अर्जुनावांचून त्यांच्या मनाला आनंद होईना. हे भरतकुलश्रेष्ठा जनमेजया, ते पराक्रमी महारथी पांडव ब्राह्मणांच्यासाठीं शुद्ध बाणांनीं नानाप्रकारचीं पवित्र हरणें मारीत असत; तसेंच ते शत्रुमर्दक पुरुषश्रेष्ठ प्रतिदिवशीं वन्य आहार मिळवून आणून ब्राह्मणांस अर्पण करीत; तथापि, हे राजा, अर्जुन निघून गेल्यानंतर ते सर्वही पुरुषश्रेष्ठ पांडव त्या ठिकाणीं खिन्न व उत्कंठित होऊन राहिले होते. नंतर एकदा आपल्या मधल्या पतीचें अर्थात् अर्जुनाचें विशेष स्मरण करणारी द्रौपदी उद्विग्न होऊन बसलेल्या पांडवश्रेष्ठ युधिष्ठिराला ह्मणाली, 'हे पांडवश्रेष्ठा, जो अर्जुन द्विबाहु असतांही सहस्रबाहु असणाऱ्या कार्तवीर्यार्जुनाच्या बरोबरीचा आहे, त्याच्यावांचून मला हें अरण्य बरोबर दिसत नाहीं! मला ही पृथ्वी त्या त्या ठिकाणीं अगदीं ओसाड पडून गेल्यासारखी दिसते! ह्या वनामध्यें अनेक आश्चर्यकारक गोष्टी आहेत आणि ह्यांतील वृक्षही प्रफुल्ल झालेले आहेत; तरीही तो सव्यसाची अर्जुन नसल्यामुळें हें तितकें रम्य दिसत नाहीं! नीलमेघाप्रमाणें कांति, मदोन्मत्त हत्तीसारखी गति आणि कमलासारखे नेत्र ह्यांनीं युक्त असलेल्या त्या अर्जुनावांचून मला हें काम्यकवन विशेषसें बरें दिसत नाहीं! हे राजा, ज्याच्या धनुष्याचा ध्वनि कानाला वज्राच्या गर्जनेसारखा ऐकूं येतो त्या सव्यसाची अर्जुनाचें स्मरण होऊं लागलें ह्मणजे माझ्या मनाला स्वस्थता वाटत नाहीं!" हे महाराजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें द्रौपदीनें पुनः पनः केलेला तो विलाप ऐकून शत्रुवीरनाशक भीमसेन तिला असें ह्मणाला.

भीमसेन ह्मणाला, "हे भद्रे, हे सुंदरि, तूं अंतःकरणास आनंद होईल अशा रीतीचें जें भाषण करीत आहेस तें केवळ अमृताच्या घोटासारखें असून माझ्या मनाला आनंदित करीत आहे. दीर्घ, सारखे, पुष्ट, अडसरांप्रमाणें असलेले, धनुष्याच्या दोरीचे घट्टे पडलेले, वर्तुल, खड्ग आणि धनुष्य धारण करणारे व सुवर्णमय बाहुभूषणांनीं वरच्या बाजूस विभूषित असलेले ज्याचे दोन बाहु ह्मणजे प्रत्यक्ष पांच फणांचे दोन सर्पच आहेत,

त्या पुरुषश्रेष्ठावांचून हें जग सूर्य अस्तंगत झालेल्या आकाशाप्रमाणें केवळ अंधकारमय होऊन गेलेलें आहे. ज्या महाबाहूच्या आश्रयामुळेंच पांचाल व कुरुदेशाधिपति ह्यांस युद्धासाठीं सज्ज झालेल्या देवांच्याही सैन्याचें भय वाटत नसे व ज्या महात्म्याच्या बाहूंच्या आधारामुळेंच आह्मी सर्वजण संग्रामांत शत्रूंचा पराजय करून पृथ्वी अगदीं मिळविलीच आहे असें समजत होतों, त्या वीर अर्जुनावांचून ह्या काम्यकवनामध्यें माझ्या अंतःकरणाला उत्साह वाटत नाहीं ! मला सर्व दिशा अंधकारानें जणू व्याप्त होऊन गेल्यासारख्या दिसत आहेत ! " असें भीमानें भाषण केल्यानंतर, अश्रूंनीं कंठ दाटून येऊन पांडुपुत्र नकुल बोलूं लागला.

नकुल ह्मणाला:—देव देखील रणांगणांतील ज्याच्या अलौकिक कृत्यांच्या गोष्टी सांगत असतात त्या श्रेष्ठ योद्ध्यावांचून—अर्जुनावांचून ह्या वनामध्यें आह्मांला आनंद कसचा असणार ? आणि ह्या वनामध्यें आह्मांला कसची करमणूक होणार ? ज्या महातेजस्वी आणि प्रिय अशा अर्जुनानें उत्तरदिशेस जाऊन व संग्रामामध्यें मुख्य मुख्य गंधर्वांचा पराजय करून तित्तिरिपक्ष्याप्रमाणें करड्या रंगाचे कांतिमान् आणि वायुवेगी अश्व संपादन केले व ते राजसूय महायज्ञामध्यें प्रेमानें आपल्या बंधूंस अर्पण केले, त्या भयंकर धनुष्य धारण करणाऱ्या देवतुल्य अशा भीमाच्या कनिष्ठ बंधूवांचून—अर्जुनावांचून—आतां ह्या काम्यकवनांत रहावें अशी मला इच्छा होत नाहीं.

सहदेव ह्मणाला:—ज्या महारथीनें पूर्वी संग्रामामध्यें द्रव्य आणि कन्यका हीं जिंकून घेऊन राजसूय महायज्ञाच्या वेळीं राजा युधिष्ठिरास आणून दिलीं, व एकटा असतांही ज्या निःसीमतेजस्वी अर्जुनानें श्रीकृष्णाची संमति घेऊन, युद्धासाठीं जमलेल्या यादवांचा पराजय करून सुभद्रा हरण केली, त्या अर्जुनाचें हें दर्भासन ह्या आश्रमामध्यें मोकळें पडलेलें पाहून, हे महाराजा, माझ्या अंतःकरणाला केव्हांही शांति वाटत नाहीं ! हे शत्रुमर्दना, ह्या अरण्यांतून निघून जावें हेंच मला बरें वाटतें. कारण, त्या वीरावांचून हें अरण्य आह्मांला रमणीय वाटत नाहीं !

अध्याय एक्यायशींवा.

—:०:—

युधिष्ठिरास नारदाचें दर्शन.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें अर्जुनाविषयी उत्कंठित झालेल्या आपल्या बंधूंचे व द्रौपदीचे शब्द ऐकून धर्मराजा खिन्न झाला ! इतक्यांत, ब्राह्मतेजाच्या योगानें ज्वालांमध्यें हवन केलेल्या अग्नींप्रमाणें देदीप्यमान महादेवर्षि नारद ह्यांचें त्या ठिकाणीं त्यास दर्शन झालें. ते आले आहेत असें पहातांच बंधूसहवर्तमान धर्मराजानें उत्थापन देऊन त्या महात्म्याची योग्य प्रकारें पूजा केली. ह्या वेळीं बंधूंनीं वेष्टिलेला अत्यंत प्रदीप्त कांति असलेला तो श्रीमान् कुरुकुलश्रेष्ठ युधिष्ठिर देवांनीं वेष्टिलेल्या इंद्राप्रमाणें शोभत होता. ज्याप्रमाणें गायत्री वेदांना अथवा सूर्यप्रभा मेरुपर्वताला सोडीत नसते, त्याचप्रमाणें आपल्या धर्मास अनुसरून असणारी द्रौपदीही आपल्या पतींस ह्या वेळीं सोडून नव्हती; अर्थात् त्या वेळीं तीही त्याच्याबरोबरच होती. असो; हे निष्पापा जनमेजया, त्या पूजेचा अंगीकार केल्यानंतर भगवान् नारदमुनींनीं धर्मपुत्र युधिष्ठिर ह्यास योग्य प्रकारें धीर दिला; आणि ते महात्मा धर्मराजा युधिष्ठिर ह्यास ह्मणाले, " हे धार्मिकश्रेष्ठा, तुला कशाची आवश्यकता आहे आणि मी तुला काय देऊं तें सांग. "

धर्माचा नारदांस तीर्थफलाविषयीं प्रश्न.

हे महाराजा जनमेजया, हें ऐकून धर्मपुत्र राजा युधिष्ठिर आपल्या बंधूंसहवर्तमान प्रणाम करून व हात जोडून त्या देवतुल्य नारदमुनींना ह्मणाला, " हे महाभाग, सर्वही लोकांस पूज्य असे आपण संतुष्ट झाला आहां; ह्यामुळें हे सुव्रता, मला जें कांहीं कर्तव्य आहे तें आपल्या प्रसादानें घडून आल्यासारखेंच आहे असें मी समजतों. तथापि, हे निष्पापा मुनिश्रेष्ठा, मी आणि माझे बंधु ह्यांवर जर आपण अनुग्रह करणार असाल तर, आपण माझ्या संदेहाचें तात्त्विक रीतीनें निरसन करावें, तो संदेह असा कीं, 'तीर्थाटन करण्याविषयीं तत्पर होऊन जो मनुष्य पृथ्वीप्रदक्षिणा करितो त्याला मिळणारें एकंदर फल कोणतें ?' तेव्हां हें आपण मला सांगा. "

नारदांचें उत्तर.

नारद ह्मणालेः—हे राजा, पूर्वीं ज्ञानसंपन्न भीष्मानें हें सर्व फल पुलस्त्य मुनींकडून ऐकलेलें आहे. त्याच्याच अनुरोधानें तें मी तुला सांगतों, लक्ष्य देऊन ऐक. पूर्वीं धार्मिकश्रेष्ठ भीष्म पितरांच्या उद्देशानें आचरण करावयाच्या व्रताचा अवलंब करून देव, गंधर्व आणि देवर्षि ह्यांनीं सेवन केलेल्या पवित्र अशा गंगाद्वार—हरिद्वार—संज्ञक शुभ प्रदेशांत मुनींसहवर्तमान भागीरथीच्या तीरावर रहात होता. तेथें तो अत्यंत कांतिमान् भीष्म देव, ऋषि आणि पितर ह्यांचें शास्त्रोक्त विधीनें तर्पण करीत असे. कांहीं काल गेल्यानंतर जप चालला असतांना त्या महायशस्वी भीष्मास आश्चर्यकारक कांति असलेल्या मुनिश्रेष्ठ पुलस्त्याचें दर्शन झालें. उग्र तप करणाऱ्या व कांतीनें जणू प्रज्वलित असलेल्या त्या मुनीला पहातांच भीष्माला अप्रतिम आनंद झाला व अतिशय विस्मय वाटला ! हे भरतवंशजा, तो महाभाग मुनि जवळ येतांच धार्मिकश्रेष्ठ भीष्मानें शास्त्रोक्त विधीनें त्याचें पूजन केलें; व अंतःकरणाचा निग्रह केलेल्या आणि शुचिर्भूत अशा त्या भीष्मानें त्याचें तीर्थ आपल्या मस्तकावर शिंपून घेऊन त्या ब्रह्मर्षिश्रेष्ठास आपलें नांव सांगितलें. तो ह्मणाला, 'हे मुने, मी भीष्म आहें, आपलें कल्याण असो ! हे सुव्रता, मी आपला दास आहें. आपलें दर्शन होतांच मी सर्व पातकांपासून मुक्त झालों आहें,' हे महाराजा युधिष्ठिरा, असें बोलून धार्मिकश्रेष्ठ भीष्म पुढें कांहीं न बोलतां हात जोडून स्वस्थ बसला; व नियम आणि वेदाध्ययन ह्यांमध्यें गढून गेलेल्या त्या कुरुकुलश्रेष्ठ भीष्मास अवलोकन करून त्या मुनीच्याही अंतःकरणाला आनंद झाला.

अध्याय ब्यायशींवा.

—:०:—

तीर्थयात्रेविषयीं भीष्माची जिज्ञासा.

पुलस्त्य ह्मणालाः—हे धर्मज्ञा सुव्रता महाभागा भीष्मा, तुझा हा विनय, इंद्रियनिग्रह आणि सत्यनिष्ठा ह्यांच्या योगानें मी संतुष्ट झालों आहें. हे निष्पापा, पितृभक्तीमुळें तूं अशा प्रकारच्या धर्माचा आश्रय केला आहेस, ह्मणूनच ह्या वेळीं तुला माझें दर्शन होत आहे. मुला, तुझ्यावर माझें फार प्रेम आहे. भीष्मा, माझें दर्शन व्यर्थ जावयाचें नाहीं. तेव्हां मी तुझें कोणतें कार्य करूं तें सांग. हे निष्पापा कुरुश्रेष्ठा, तूं जें सांगशील तें मी तुला देईन.

भीष्म ह्मणालाः—हे महाभाग, सर्व लोकांस पूज्य असे आपण संतुष्ट झालां आहां ह्यामुळें व आपणा प्रभूचें मला दर्शन झालें एवढ्यानेंच मी कृतार्थ झालों आहें असें मला वाटतें. तथापि, हे धार्मिकश्रेष्ठा, जर आपण मजवर अनुग्रहच करीत असाल, तर मला कांहीं जिज्ञासा आहे

ती मी आपणांला सांगतों, तिचें आपण उत्तर द्यावें ह्मणजे झालें. माझ्या अंतःकरणांत तीर्थासंबंधानें एक धर्मविषयक जिज्ञासा आहे. तिच्या संबंधानें कांहीं ऐकावें अशी इच्छा आहे. तेव्हां आपण तिच्या संबंधानें कांहीं सांगावें. हे देवतुल्या ब्रह्मर्षे, जो पृथ्वीप्रदक्षिणा करील त्याला कोणतें फल अगदीं नियमानें प्राप्त होतें तें मला सांगा.

पुलस्त्योक्त तीर्थयात्राफल.

पुलस्त्य ह्मणालाः—ऋषींचा उत्कृष्टप्रकारचा आधार असें जें तीर्थयात्रेचें फल तें मी तुला आनंदानें सांगतों; तूं एकाग्र अंतःकरण करून ऐक. ज्याचे हात, पाय आणि मन ह्यांचें उत्कृष्ट प्रकारें संयमन झालेलें असून जो विद्या, तप आणि कीर्ति ह्यांनीं संपन्न असतो, त्यासच तीर्थयात्रेच्या फलाची प्राप्ति होते. जो प्रतिग्रहापासून परावृत्त झालेला असून जें कांहीं मिळेल तेवढ्यावरच संतुष्ट रहाणारा व अहंकारापासून पराङ्मुख झालेला असेल, त्यालाच तीर्थयात्रेच्या फलाची प्राप्ति होते. दंभशून्य असणारा, सांसारिक व्यवसाय न करणारा, स्वल्पआहार करणारा व जितेंद्रिय आणि सर्वपापमुक्त अशा पुरुषास तीर्थफलप्राप्ति होते. हे राजेंद्रा, कोपिष्ठ स्वभाव नसलेला, सत्यशील, दृढनिश्चयी आणि सर्वही प्राण्यांस स्वतःप्रमाणें पहाणारा जो मनुष्य असेल त्यासच तीर्थफलाची प्राप्ति होते. ऋषींनीं ह्या लोकामध्यें देवांच्या उद्देशानें करावयाचे यज्ञ आणि त्यांचीं इहलोकीं व परलोकीं मिळणारीं खरीं खरीं सर्वही फलें सांगून ठेवलेलीं आहेत. पण, हे राजा, दरिद्री मनुष्यास ते यज्ञ करितां येणें शक्य नाहीं. यज्ञांना पुष्कळ साधनांची आवश्यकता असून त्यांना नानाप्रकारचें विपुल साहित्यही लागतें. ह्मणूनच ते राजांच्या अथवा क्वचित् प्रसंगीं ऐश्वर्यवान् मनुष्याच्या हातूनच घडूं शकतात. द्रव्याची न्यूनता असलेले, इतरांचें सहाय्य नसलेले, एकटे आणि साधनांचा अभाव असलेले जे लोक असतील, त्यांच्या हातून ते घडत नाहींत. ह्यास्तव, हे शूरश्रेष्ठा राजा, जो विधि दरिद्री लोकांनाही करितां येणें शक्य असून यज्ञाच्या फलासारखींच पवित्र फलें देणारा असल्यामुळें यज्ञाच्या बरोबरीचा आहे, तो तुला सांगतों, ऐक. हा विधि ही ऋषींची अगदीं गुप्त गोष्ट आहे हे भरतकुलश्रेष्ठा, पवित्र अशी तीर्थयात्रा करणें हें यज्ञ करण्याहून देखील अधिक आहे. मनुष्य उपाकर्मादिनिमित्तानें त्रिरात्र उपोषण करीत नाहीं, तीर्थयात्रा करीत नाहीं अथवा सुवर्ण किंवा धेनु ह्यांचें दान करीत नाहीं, ह्मणूनच तो दरीद्री होतो. तीर्थयात्रा केल्यानें जें फल मिळतें तें विपुलदक्षिणायुक्त असे अग्निष्टोमादिक अनेक यज्ञ केल्यानेंही मिळत नाहीं.

पुलस्त्यकृत नानातीर्थवर्णन.

पुलस्त्य ह्मणालाः— ह्या मनुष्यलोकामध्यें त्रैलोक्यविख्यात असें देवाधिदेवाचें पुष्कर ह्या नांवानें प्रख्यात असलेलें तीर्थ आहे; त्यामध्यें महाभाग्यशाली पुरुषासच प्रवेश घडतो. हे महामते कुरुनंदना, पुष्करतीर्थावर ज्यांचें त्रिकाल सांनिध्य आहे अशी दहा हजार कोटितीर्थें आहेत. हे प्रभो, त्या ठिकाणीं आदित्य, वसु, रुद्र, साध्य, मरुद्गण, गंधर्व आणि अप्सरा ह्यांचें प्रत्यहीं सांनिध्य असतें. हे महाराजा, ह्याच ठिकाणीं तपश्चर्या करून देव, दैत्य आणि ब्रह्मर्षि हे दिव्ययोगसंपन्न आणि महापुण्ययुक्त झालेले आहेत. पुष्करतीर्थाची अंतःकरणामध्यें केवळ इच्छा केली तरी देखील मनुष्य सर्वपापमुक्त होऊन स्वर्गलोकामध्यें पूज्य होऊन राहतो. हे महाराजा, त्या तीर्थावर भगवान् कमलवासी ब्रह्मदेव अत्यंत आनंदानें प्रत्यहीं वास करीत असे. हे महाभागा, ह्या पुष्करतीर्थावर

पूर्वी देव आणि मुनिसमुदाय ह्यांना सिद्धि मिळाली असून ते महापुण्यसंपन्न झालेले आहेत. ' देव आणि पितर ह्यांच्या पूजनाविषयीं तत्पर असणारा जो मनुष्य त्या तीर्थामध्यें स्नान करील त्याला दहा अश्वमेधांहूनही अधिक पुण्य लागतें. ' असें विद्वान् लोक ह्मणत असतात. भीष्मा, पुष्करारण्यामध्यें जाऊन कोणी एकाच ब्राह्मणास भोजन घातलें तरी त्या कर्माच्या योगानें तो इहलोकीं व परलोकीं आनंदांत राहतो. ह्या ठिकाणीं श्रद्धासंपन्न व मत्सरशून्य होऊन शाक, मुळें अथवा फळें इत्यादि ज्या पदार्थावर आपली उपजीविका चालली असेल ते ब्राह्मणांस अर्पण करावें, ह्मणजे त्या कर्माच्या योगानें त्या ज्ञानसंपन्न मनुष्यास अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते. हे भूपतिश्रेष्ठा, परमात्म्याच्या ह्या तीर्थामध्यें स्नान करणारे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य अथवा शूद्र ह्यांस कोणत्याही योनीमध्यें जन्म घ्यावा लागत नाहीं. जो मनुष्य कार्तिक मासाच्याशेवटीं पुष्करतीर्थास जाईल त्याला ब्रह्मलोकामध्यें अक्षय्य सद्गति प्राप्त होते. हे भरतवंशजा, जो मनुष्य सकाळसंध्याकाळ हात जोडून पुष्करतीर्थाचें स्मरण करील, त्यानें सर्वही तीर्थांमध्यें स्नान केल्यासारखें होतें. स्त्रीनें अथवा पुरुषानें जन्मापासून जें पातक केलेलें असेल, तें सर्व पुष्करतीर्थांत स्नान करितांच नष्ट होऊन जातें. हे राजा, ज्याप्रमाणें श्रीविष्णु हा सर्व देवतांमध्यें आदिभूत आहे, त्याचप्रमाणें सर्व तीर्थांमध्यें पुष्कर हें आदिभूत आहे. नियमनिष्ठ आणि शुचिर्भूत होऊन पुष्करतीर्थावर बारा वर्षे वास्तव्य करणाऱ्या मनुष्यास सर्वही यज्ञ केल्याचें फल मिळतें व तो ब्रह्मलोकास जातो. साग्र शंभर वर्षे अग्निहोत्र घेऊन रहाणें अथवा एका कार्तिकपौर्णिमेच्या दिवशीं पुष्करतीर्थावर रहाणें हें सारखेंच आहे. मुमुक्षु लोकांनीं आश्रय करण्यास योग्य अथवा पापाचा नाश करणारीं, देदीप्यमान आणि सरस्वतीच्या प्रवाहांनीं युक्त अशीं हीं पुष्करें अनादिसिद्ध आहेत. त्यांच्या उत्पत्तीचें कारण आह्मांसही माहीत नाहीं. पुष्करतीर्थावर गमन घडणें अशक्य आहे; पुष्करावर तपश्चर्या घडणें कठीण आहे; पुष्करावर दान घडणें दुर्घट आहे आणि पुष्करतीर्थावर वास घडणें हें तर अतिशयच दुर्घट आहे. त्या तीर्थावर नियमांचा स्वीकार करून आणि मिताहार करून बारा दिवस रहावें व नंतर दक्षिणेच्या बाजूस वळून जंबूमार्गाकडे जावें. देव, ऋषि आणि पितर ह्यांनी सेवन केलेल्या जंबूमार्गावर गमन करणाऱ्या मनुष्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन त्याला अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते. त्या ठिकाणी पांच दिवस वास्तव्य केलें असतां मनुष्याचा आत्मा पवित्र होतो व त्याला दुर्गति मिळत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर-उत्कृष्ट प्रकारची सिद्धिही प्राप्त होते. जंबूमार्गावरून निघाल्यानंतर तंदुलिकाश्रमाकडे जावें. तेथें असतां मनुष्यास दुर्गति प्राप्त होत नाहीं व तो ब्रह्मलोकास जातो. हे राजा, अगस्त्यसरोवरावर जाऊन पितर आणि देवता ह्यांचे पूजन करण्यामध्यें आसक्त झालेल्या व त्रिरात्र उपोषण करणाऱ्या मनुष्यास अग्निष्टोमाचें फल मिळतें. उपवास नच घडला तर केवळ शाकांवर अथवा फलांवर उपजीविका करून रहावें; ह्मणजे कार्तिकेयाच्या पदाची प्राप्ति होते. तदनंतर शोभासंपन्न आणि लोकपूज्य अशा कण्वाश्रमास जावें. कारण, हे भरतश्रेष्ठा, तें धर्मारण्य फार पवित्र आणि प्राचीन आहे. त्या ठिकाणी केवळ प्रवेश करणारा देखील मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. तेथें नियमनिष्ठ आणि मिताहार होऊन पितरांचें व देवांचें अर्चन केल्यास, संपूर्ण मनोरथ पूर्ण होतील अशा यज्ञाचें फल मिळतें. तदनंतर त्यास

प्रदक्षिणा घालून ययातिपतनतीर्थास जावें त्या ठिकाणीं गेलें असतां अश्वमेधयज्ञाच्या फलाची प्राप्ति होते. तेथून नियमनिष्ठ आणि मिताहारी होऊन महाकालाकडे जावें. त्या ठिकाणी कोटितीर्थामध्यें स्नान केलें असता अश्वमेध फलाची प्राप्ति होते. तेथून धर्मवेत्त्या मनुष्यानें पार्वतीपति श्रीशंकर ह्यांच्या त्रैलोक्यविख्यात अशा भद्रवटनामक तीर्थास जावें. त्या ठिकाणी श्रीशंकरांचें दर्शन घेतलें असतां हजार गोप्रदानें केल्याचें फल मिळून श्रीशंकरांच्या प्रसादानें त्या पुरुषश्रेष्ठास लक्ष्मीसंपन्न, शत्रुशून्य आणि ऐश्वर्ययुक्त असें गणाधिपतित्व प्राप्त होतें. नंतर, त्रैलोक्यप्रसिद्ध अशा नर्मदेवर जावें. त्या ठिकाणीं देव व पितर ह्यांचें तर्पण केलें असतां अग्निष्टोमफलाची प्राप्ति होते. पुढें ब्रह्मचर्य आणि जितेंद्रियत्व ह्यांनीं युक्त असणाऱ्या पुरुषानें दक्षिणसमुद्रावर गमन करावें, ह्मणजे अग्निष्टोमफलाची प्राप्ति होऊन विमानामध्यें आरोहण करावयास मिळतें. तदनंतर नियमनिष्ठ आणि मिताहारी होऊन चर्मण्वतीनामक नदीला जावें, ह्मणजे अंतिदेवाच्या सांगण्याप्रमाणें अग्निष्टोमयज्ञाचें फल मिळतें. हे संग्रामामध्यें न डळमळणाऱ्या धर्मज्ञा भीष्मा, तदनंतर,पूर्वी ज्याच्या ठिकाणी पृथ्वीमध्यें जाण्याचें छिद्र होतें अशा हिमालयपुत्र अर्बुद-(आबू) नामक पर्वतावर जावें. त्या ठिकाणीं त्रैलोक्यामध्यें प्रख्यात असा वसिष्ठांचा आश्रम आहे. तेथें एक रात्र राहिलें तरीही सहस्र गोप्रदानें केल्याचें फल मिळतें. हे नरश्रेष्ठा, त्या ठिकाणी ब्रह्मचारी आणि जितेंद्रिय राहून पिंगतीर्थामध्यें स्नान केलें असतां शंभर कपिला धेनु अर्पण केल्याचें श्रेय मिळतें हे राजेंद्रा, तेथून उत्कृष्ट अशा प्रभासतीर्थावर जावें. त्या ठिकाणीं देवतांचें मुख—वायुरूप सारथ्यानें युक्त असलेला व होमद्रव्य भक्षण करणारा असा साक्षात् अग्नि प्रत्यहीं वास्तव्य करीत असतो. त्या तीर्थामध्यें मनोनिग्रहपूर्वक स्नान करून शुचिर्भूत झालेल्या मनुष्यास अग्निष्टोम आणि अतिरात्र ह्या यज्ञांचें फल मिळतें. तेथून सरस्वती आणि समुद्र ह्यांच्या संगमावर जावें, ह्मणजे सहस्र गोप्रदानाचें फल मिळून स्वर्गलोकाची प्राप्ति होते. इतकेंच नव्हे तर, हे भरतश्रेष्ठा, त्याची कांति सदोदित अग्नीप्रमाणें प्रदीप्त होऊन रहाते. पुढें अंतःकरणाचा निग्रह करून वरुणतीर्थामध्यें स्नान करावें व त्या ठिकाणीं तीन दिवस राहून पितर आणि देवता ह्यांचें तर्पण करावें. ह्मणजे तसें करणारा मनुष्य चंद्राप्रमाणें प्रकाशमान होतो व त्यास अश्वमेधयज्ञ केल्याचें श्रेय मिळतें. हे भरतकुलश्रेष्ठा, तेथून वरदाननामक तीर्थास जावें. हे युद्धामध्यें अचल असणाऱ्या भीष्मा, त्या ठिकाणीं दुर्वासमुनींनी पूर्वी विष्णूला वर दिला होता, म्हणूनच ह्याला वरदान असें नांव पडलें आहे. वरदानतीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास हजार गोप्रदानांचें फल मिळतें. तदनंतर मिताहारी आणि नियमनिष्ठ होऊन द्वारकेला जावें. त्या ठिकाणीं पिंडारक तीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास पुष्कळ सुवर्णाची प्राप्ति होते. हे महाभागा शत्रुमर्दना भीष्मा, त्या तीर्थामध्यें अद्यापि पद्मरूपी चिन्हांनीं युक्त असलेल्या मुद्रा (सोन्याचीं नाणीं) दृष्टिगोचर होत असतात, हें आश्चर्य होय. हे कुरुनंदना, त्या ठिकाणीं त्रिशूलाचीं चिन्हें असलेलीं कमलें दृष्टीस पडतात. हे पुरुषश्रेष्ठा, तेथें श्रीशंकरांचें सांनिध्य आहे. हे भरतवंशजश्रेष्ठा, अंतःकरणाचा निग्रह करून वरुणतीर्थामध्यें स्नान केलें असता व पितर, देवता आणि ऋषि ह्यांचें तर्पण केलें असतां स्वतःच्या तेजानें देदीप्यमान असणाऱ्या वरुणलोकाची प्राप्ति होते. हे संग्रामामध्यें स्थिरपणें राहणाऱ्या

भीष्मा, त्या ठिकाणीं शंकुकर्णेश्वरनामक देवतेचें पूजन केलें असतां अश्वमेध यागाच्या दसपट पुण्य मिळतें असें ज्ञानी लोक ह्मणत असतात. हे भरतश्रेष्ठा कुरुवर्योत्तमा भीष्मा, तदनंतर त्याला प्रदक्षिणा घालून द्मी ह्या नांवानें प्रख्यात असलेल्या त्रैलोक्यप्रसिद्ध व सर्वपापनाशक तीर्थावर जावें. त्या ठिकाणीं ब्रह्मादिक देव श्रीशंकरांची उपासना करीत असतात. त्या ठिकाणीं स्नान करून देवगणांनीं वेष्टित असलेल्या श्रीशंकरांचें पूजन करावें. तेथें केवळ स्नान करणाऱ्या मनुष्याचेंही जन्मापासून घडलेलें पातक नष्ट होऊन जातें. हे नरश्रेष्ठा, ह्या ठिकाणी सर्व देवांनीं स्तुति केलेला द्मी हा आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, ह्या ठिकाणीं स्नान करणाऱ्या मनुष्यास अश्वमेधयज्ञाचें फल मिळतें. हे महाज्ञानसंपन्ना राजा, पूर्वी सामर्थ्यसंपन्न अशा श्रीविष्णूनें दैत्य आणि दानव ह्यांचा वध केल्यानंतर त्याच ठिकाणीं जाऊन आपल्या शरीराची शुद्धि केली. हे धर्मज्ञा, तेथून स्तुत्य अशा वसोर्धारानामक तीर्थावर जावें. तेथें केवळ गमन केलें असतांही अश्वमेध फलाची प्राप्ति होते. हे कुरुकुलश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं स्नान करून व अंतःकरणाचा निग्रह करून देव आणि पितर ह्यांचें लक्ष्यपूर्वक तर्पण करणारा मनुष्य विष्णुलोकामध्यें पूज्य होऊन रहातो. हे भरतकुलश्रेष्ठा, ह्याच तीर्थावर पवित्र असें वसूंचें सरोवर आहे. त्या ठिकाणीं स्नान करून जल प्राशन करणारा मनुष्य अष्टवसूंना मान्य होतो. सिंधूत्तम ह्मणून एक सर्वपापनाशक प्रख्यात तीर्थ आहे. हे नरश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं स्नान केलें असतां विपुल सुवर्णाची प्राप्ति होते. त्या ठिकाणीं शुचिर्भूत आणि सदाचारसंपन्न होऊन भद्रतुंगनामक तीर्थावर जाणाऱ्या मनुष्यास ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होऊन तो उत्कृष्ट प्रकारच्या गतीस जातो. सिद्धांनीं सेवन केलेल्या कुमारिकातीर्थामध्यें आणि शक्रतीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास सत्वर स्वर्गलोकाची प्राप्ति होते त्याच ठिकाणीं सिद्धांनीं सेवन केलेलें रेणुकातीर्थ आहे. त्यामध्यें स्नान करणारा ब्राह्मण चंद्राप्रमाणें निर्मल होतो. तदनंतर नियमनिष्ठ आणि मिताहारी होऊन पंचनदावर गमन करावें, ह्मणजे क्रमानें सांगितलेले जे पंचमहायज्ञ त्यांच्या फलाची प्राप्ति होते. हे राजेंद्रा, तेथून उत्कृष्ट अशा भीमेच्या स्थानाकडे जावें. हे भरतकुलश्रेष्ठा राजा भीष्मा, त्या ठिकाणीं स्नान करणारा मनुष्य अन्य जन्मामध्यें देवतापुत्र होतो व त्याचें शरीर देदिप्यमान अशा कुंडलांनीं विराजमान होतें. तसेंच त्या मनुष्यास लक्ष गोप्रदानें केल्याचें फल मिळतें. त्रैलोक्यविख्यात अशा श्रीकुंडतीर्थावर जाऊन ब्रह्मदेवास नमस्कार केला असतां एक हजार गोप्रदानें केल्याचें फल मिळतें. हे धर्मज्ञा, तदनंतर उत्कृष्ट अशा विमलनामक तीर्थावर जावें. ह्या ठिकाणीं अद्यापिही सुवर्णाचे व रौप्याचे मत्स्य दृष्टिगोचर होतात. त्या ठिकाणीं स्नान करणाऱ्या मनुष्यास सत्वर इंद्रलोकाची प्राप्ति होते व त्याचें शरीर सर्व पातकांपासून मुक्त होऊन तो उत्कृष्ट प्रकारच्या गतीस जातो. हे भरतवंशजा, वितस्तानामक नदीवर जाऊन देव आणि पितर ह्यांचें तर्पण करणाऱ्या मनुष्यास वाजपेय यज्ञाचें फल मिळतें. काश्मीर देशामध्यें तक्षक नागाचें वसतिस्थान वितस्ता ह्या नांवानें अत्यंत प्रख्यात असून तें सर्व पातकांपासून मुक्त करणारें आहे त्या ठिकाणीं स्नान करणाऱ्या मनुष्यास खात्रीनें वाजपेय यज्ञाच्या फलाची प्राप्ति होते; व त्याचा आत्मा सर्व पातकांपासून मुक्त होऊन तो उत्कृष्ट प्रकारच्या गतीस जातो. तदनंतर त्रैलोक्यप्रसिद्ध अशा वडवानामक

नदीवर जावें. त्या ठिकाणीं सायंसंध्येच्या वेळीं यथाविधि स्नान करून अग्नीला यथाशक्ति चरु अर्पण करावा. ह्मणजे, हे राजा, पितरांस अक्षय दान केल्यासारखें होतें, असें विद्वान् लोक ह्मणतात, पूर्वी ऋषि, पितर, देव, गंधर्व, अप्सरांचे समुदाय, गुह्यक, किन्नर, यक्ष, सिद्ध, विद्याधर, नर, राक्षस, दैत्य, रुद्र आणि ब्रह्मा ह्यांनीं नियमनिष्ठ होऊन हजार वर्षें आचरण करावयाच्या व्रताची उत्कृष्ट प्रकारची दीक्षा घेतली व श्रीविष्णूला प्रसन्न करून घेण्यासाठीं चरु सिद्ध करून सात सात ऋचांनी त्याचें स्तवन केलें; ह्यामुळें प्रसन्न होऊन श्रीविष्णूनें त्यांना अष्टैश्वर्यें अर्पण केलीं, आणि हे पृथ्वीपते, त्यांना जें जें अभीष्ट होतें तें तें दिल्यानंतर, मेघामध्यें अदृश्य होऊन जाणाऱ्या विजेप्रमाणें श्रीविष्णु त्याच ठिकाणीं अंतर्धान पावले. ह्यामुळें हें तीर्थ सप्तचरु ह्या नांवानें विख्यात असून त्रैलोक्यामध्यें प्रसिद्ध आहे. ह्मणूनच, ह्या ठिकाणीं अग्नीमध्यें चरूचें हवन करणें हें एक लक्ष गोदानें, शंभर राजसूययज्ञ अथवा एक हजार अश्वमेध ह्यांहून श्रेष्ठ आहे. हे राजेंद्रा, पुढें तेथून निघाल्यानंतर रुद्रपदाकडे जावें. त्या ठिकाणीं महादेवाचें पूजन केलें असतां अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते. हे राजा, मणिमाननामक तीर्थावर जाऊन ब्रह्मचर्यानें व एकाग्र अंतःकरणानें एकरात्रपर्यंत राहिल्यास अग्निष्टोमफलाची प्राप्ति होते. हे राजेंद्रा, तदनंतर लोकविख्यात अशा देविकातीर्थास जावें. हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं ब्राह्मणांची उत्पत्ति झाली असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. हें तीर्थ शूलपाणि श्रीशंकराचें स्थान असून त्रैलोक्यामध्यें प्रख्यात आहे. हे भरतकुलश्रेष्ठा, देविकेमध्यें स्नान करून श्रीशंकराचें उत्कृष्ट प्रकारें पूजन केल्यानंतर त्यास यथाशक्ति चरूचा नैवेद्य दाखविणाऱ्या मनुष्यास ज्याच्या योगानें सर्व मनोरथांची सिद्धि होते अशा यज्ञाचें फल मिळतें. त्या ठिकाणीं देवतांनीं सेवन केलेलें कामसंज्ञक रुद्रतीर्थ आहे. त्यामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास सत्वर सिद्धि मिळते. तसेंच त्या ठिकाणीं असणाऱ्या यजन, याजन, ब्रह्मवालुक आणि पुष्पांभ ह्या तीर्थांमध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास सद्गति मिळत असल्यामुळें मृत्यूनंतर दुःख होत नाही. देव आणि ऋषि ह्यांनी सेवन केलेल्या ह्या पवित्र देविकातीर्थाची रुंदी अर्ध योजन असून लांबी पाच योजनें आहे. हे धर्मज्ञा, तदनंतर क्रमाक्रमानें दीर्घसत्रनामक तीर्थावर जावें. त्या ठिकाणीं ब्रह्मादिक देवता, सिद्ध आणि श्रेष्ठ श्रेष्ठ ऋषि दीक्षा घेऊन आणि निश्चयपूर्वक व्रत करून दीर्घ सत्र करीत असतात, हे शत्रुमर्दना भरतवंशजा राजेंद्रा, दीर्घसत्रावर नुसतें गमन केलें तरीही राजसूय आणि अश्वमेध ह्यांचें फल मिळतें. तेथून नियमनिष्ठ आणि मिताहारी होऊन विनशन तीर्थास जावें. त्या ठिकाणीं सरस्वती अंतर्धान पावली असून तेथून ती मेरूच्या पृष्ठभागावर गेली आहे. ह्या ठिकाणीं चमसोद्भेद, शिवोद्भेद आणि नागोद्भेद हीं तीर्थें लागतात. चमसोद्भेदतीर्थामध्यें स्नान केलें असतां अग्निष्टोमयागाचें फल मिळतें; शिवोद्भेदतीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास सहस्र गोप्रदानांच्या फलाची प्राप्ति होते; आणि नागोद्भेदामध्यें स्नान करणारा मनुष्य नागलोकास जातो. हे राजेंद्रा, तदनंतर अत्यंत दुर्लभ अशा शशयानसंज्ञक तीर्थास जावें, हे भरतवंशजा, त्या ठिकाणीं कमलांचा आकार सशांसारखा आहे, ह्यामुळें तीं ओळखितां येत नाहींत. हे भरकुतलश्रेष्ठा महाराजा भीष्मा, तीं कमलें प्रतिवर्षी कार्तिकीपौर्णिमेस सरस्वती नदीमध्यें उगवून आलेली दिसतात. हे पुरुष-

श्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं स्नान करणारा मनुष्य सदोदित चंद्राप्रमाणें तेजस्वी होऊन रहातो आणि त्याला एक हजार गोप्रदानाचें फल मिळतें. हे भरतकुलश्रेष्ठा कुरुनंदना, तदनंतर नियमनिष्ठ होऊन कुमारकोटिनामक तीर्थास जावें व त्या ठिकाणीं स्नान करावें. तेथें पितर आणि देवता ह्यांच्या पूजनामध्यें आसक्त होऊन रहाणाऱ्या मनुष्यास दहा हजार गोप्रदानाचें फल मिळतें व तो आपल्या कुलाचा उद्धार करितो. हे धर्मज्ञा, तदनंतर अंतःकरण एकाग्र करून रुद्रकोटिनामक तीर्थास जावें. हे महाराजा, ह्या ठिकाणीं पूर्वी एक कोटिमुनि अत्यंत आनंदित होऊन श्रीरुद्राचें दर्शन घेण्याच्या इच्छेनें आलेले होते हे भरतवंशजा राजा भीष्मा, ते 'मी पूर्वी शंकराला पाहणार ! मी पूर्वी शंकराला पाहणार !' असें ह्मणत चालले होते. हे भूपते, तदनंतर योगीश्वर श्रीशंकरानेंही योगाचा अवलंब करून त्या सुसंकृत अंतःकरणाच्या मुनींमध्यें आपल्या पूर्वी दुसऱ्याला श्रीशंकराचें दर्शन झालें म्हणून कोप उत्पन्न होऊं नये एतदर्थ एक कोटि रुद्र उत्पन्न केले. तेव्हां ते ऋषींच्या पुढें येऊन उभे राहिल्यामुळें प्रत्येक जण "श्रीशंकरास मीं प्रथम पाहिलें" असें मानूं लागला. हे राजा, त्या अंतःकरण सुसंस्कृत असलेल्या मुनींच्या उत्कृष्ट भक्तीनें श्रीशंकर संतुष्ट झाले व त्यांनीं "आज पासून तुमच्या धर्माची अभिवृद्धि होईल !" असा त्यांस वर दिला. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्या रुद्रकोटि तीर्थामध्यें स्नान करून शुचिर्भूत झालेल्या मनुष्यास अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते; आणि तो आपल्या कुलाचा उद्धार करूं शकतो. हे राजेंद्रा, तेथून लोकविख्यात आणि महापवित्र अशा सरस्वतीसंगमाकडे जावें. त्या ठिकाणीं ब्रह्मादिक देवता आणि तपश्चर्या हेंच द्रव्य असें समजणारे ऋषि चैत्र शुक्ल चतुर्दशीच्या दिवशीं जाऊन श्रीविष्णूची उपासना करीत असतात. हे नरश्रेष्ठा राजेंद्रा, त्या ठिकाणीं स्नान करणाऱ्या मनुष्यास विपुल सुवर्णाची प्राप्ति होते व त्याचा आत्मा पापमुक्त होऊन तो ब्रह्मलोकास जातो. हे नराधिपते, ज्या ठिकाणीं ऋषींच्या यज्ञाची पूर्णता झाली त्या सरस्वतीसंगमावर मृत्यु आल्यास सहस्र गोप्रदानें केल्याचें फल मिळतें.

अध्याय त्र्यायशींवा.

—:०:—

तीर्थनिर्देश.

पुलस्त्य ह्मणालाः—तेथून निघाल्यानंतर, ज्याचें दर्शन होतांच सर्वही प्राणी पापमुक्त होतात अशा—वेदादिकांमध्यें प्रशंसा केलेल्या—कुरुक्षेत्रास जावें. "मी कुरुक्षेत्राला जाईन, मी कुरुक्षेत्रांत राहीन!" असें जो मनुष्य सदोदित ह्मणत असेल तो सर्व पापांपासून मुक्त होतो. वाऱ्यानें उडालेला कुरुक्षेत्रांतील धुरळा सुद्धां पापयुक्त कर्में करणाऱ्या मनुष्यास उत्कृष्ट प्रकारच्या गतीस पोहोंचवितो. सरस्वतीच्या दक्षिणेस व दृषद्वतीच्या उत्तरेस असलेल्या कुरुक्षेत्रामध्यें जे लोक वास करीत आहेत ते केवळ स्वर्गामध्येंच वास्तव्य करीत आहेत ह्यांत संशय नाहीं. हे युधिष्ठिरा, त्या ठिकाणीं सरस्वतीच्या तीरावर एक महिना वास्तव्य करावें. हे भरतवंशजा भूपते, ब्रह्मादिक देवता, ऋषि, सिद्ध, चारण, गंधर्व, अप्सरा, यक्ष आणि पन्नग हे ह्या महापवित्र ब्रह्मक्षेत्रांत जात असतात. युद्धामध्यें निश्चलपणें राहणाऱ्या हे भीष्मा, कुरुक्षेत्राला जाण्याची मनामध्यें केवळ इच्छा करणारा मनुष्यही सर्व पातकांचा नाश होऊन ब्रह्मलोकास जातो. हे कुरुकुलधुरंधरा, कुरुक्षेत्राला श्रद्धापूर्वक जाणाऱ्या मनुष्यास राजसूय आणि अश्वमेध ह्या

यज्ञांचें फल मिळतें. त्या ठिकाणीं महाबलाढ्य द्वारपाल मंकुणक नांवाचा यक्ष आहे, त्यास वंदन केलें असतां सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. हे धर्मज्ञा, तदनंतर अत्यंत श्रेष्ठ अशा सततनामक विष्णुस्थानाकडे जावें. हे राजेंद्रा, ह्या ठिकाणीं सदोदित श्रीविष्णूचें सांनिध्य आहे. ह्या ठिकाणीं स्नान करून त्रैलोक्याचें उत्पत्तिस्थान अशा श्रीविष्णूस नमस्कार करणाऱ्या मनुष्यास अश्वमेधयज्ञाच्या फलाची प्राप्ति होऊन तो विष्णुलोकास जातो. तेथून त्रैलोक्यसिद्ध अशा परिप्लवनामक तीर्थास जावें. ह्मणजे, हे भरतवंशजा, अग्निष्टोम आणि अतिरात्र ह्या यज्ञांच्या फलाची प्राप्ति होते. पृथिवीतीर्थावर गेलें असतां सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. हे नराधिपते, तीर्थयात्रा करणारा मनुष्य तेथून शालुकीनामक तीर्थास गेला किंवा त्यानें दहा अश्वमेधांमध्यें अवभृथस्नान केलें तरीही सारख्याच प्रकारचें फल मिळतें. सर्पदेवीनामक उत्कृष्ट प्रकारच्या नागतीर्थावर जाणाऱ्या मनुष्यास अग्निष्टोमयज्ञाच्या फलाची प्राप्ति होते व तो नागलोकास जातो. हे धर्मज्ञा, तदनंतर द्वारपाल अशा तरंतुकनामक तीर्थावर जाऊन त्या ठिकाणीं एक रात्र राहिलें असतां सहस्र गोप्रदानें केल्याचें फल मिळतें. तेथून नियमनिष्ठ आणि मिताहारी होऊन पंचनदास जावें. ह्या ठिकाणीं कोटि तीर्थामध्यें स्नान केलें असतां अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते. अश्विनीकुमारांच्या तीर्थावर जाणारा मनुष्य स्वरूपसंपन्न होतो. हे धर्मज्ञा, तदनंतर उत्कृष्ट अशा वराहतीर्थावर जावें. ह्या ठिकाणीं पूर्वी श्रीविष्णु वराहरूप घेऊन राहिला होता. हे नरश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं स्नान केले असतां अग्निष्टोमयज्ञानें फल मिळतें. हे राजेंद्रा, तदनंतर जयंती नदीमध्यें असणाऱ्या सोमतीर्थावर जावें.त्या ठिकाणीं स्नान करणाऱ्या मनुष्यास राजसूययज्ञाचें फल मिळतें. एक हंस तीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास सहस्र गोप्रदानांचें पुण्य मिळतें. हे नराधिपते, तीर्थयात्रा करणारा मनुष्य कृतशौचनामक तीर्थावर गेला असतां त्याला पुंडरीक यज्ञाचें श्रेय मिळतें व तो शुद्ध होतो. तदनंतर, महात्म्या श्रीशंकराच्या मंजुवटनामक स्थानाकडे जाऊन त्या ठिकाणी एक रात्र उपोषण करून राहिल्यास गणांचें आधिपत्य मिळतें. हे राजेंद्रा, त्याच ठिकाणीं स्नान करून लोकप्रसिद्ध यक्षिणीचें दर्शन घेतलें असतां सर्व प्रकारच्या अभीष्ट फलांची प्राप्ति होते. हे भरतकुलश्रेष्ठा, तें तीर्थ कुरुक्षेत्राचें द्वार ह्मणून प्रसिद्ध असून पुष्कर तीर्थाच्या बरोबरीचें आहे. तीर्थयात्रा करणाऱ्या मनुष्यानें त्या तीर्थाला प्रदक्षिणा घालावी. हें तीर्थ अत्यंत महात्मा जमदग्निपुत्र परशुराम ह्यानें निर्माण केलेलें आहे. हे राजा, त्या तीर्थांत स्नान करून पितर आणि देवता ह्यांचें तर्पण करणारा मनुष्य कृतकृत्य होतो व त्याला अश्वमेध केल्याचें श्रेय मिळतें. तदनंतर तीर्थयात्रा करणाऱ्या पुरुषानें समाधानवृत्तीनें रामऱ्हदनामक तीर्थावर जावें. हे राजेंद्रा, देदीप्यमान तेज असलेल्या वीर अशा भार्गवरामानें त्या ठिकाणीं क्षत्रियांचा उच्छेद करून पांच डोह निर्माण केले; आणि, हे नरश्रेष्ठा, ते त्यांच्या रक्तानें भरून आपला पिता आणि पितामह इत्यादिक सर्व पितरांचें तर्पण केलें असें प्रसिद्ध आहे.हे राजा, त्या वेळीं ते पितर प्रसन्न होऊन परशुरामास असें ह्मणाले.

पितर ह्मणाले:–हे रामा, हे महाभागा, हे भृगुवंशजा, ही तुझी पितृभक्ति आणि हा पराक्रम ह्यांच्या योगानें आह्मी तुजवर प्रसन्न झालों आहों. तेव्हां, हे प्रभो, तूं वर माग. तुझें कल्याण असो! हे महाकांते, तुला कशाची इच्छा आहे?

हे गजेंद्रा, ह्याप्रमाणें त्यांनीं भाषण केलें असतां तो वीरश्रेष्ठ भार्गवराम हात जोडून आकाशामध्यें असलेल्या त्या पितरांस ह्मणाला, "आपण जर मजवर प्रसन्न झालां असाल आणि जर मजवर अनुग्रह करावा असें आपणांस वाटत असेल, तर आपणां पितरांचा प्रसाद ह्मणून मी पुनरपि तपश्चर्येच्या अभिवृद्धीचीच इच्छा करितों. तसेंच, मीं क्रोधाच्या आवेशांत हा जो क्षत्रियजातीचा उच्छेद केला आहे त्या पातकापासून आपल्या तेजाच्या योगानें माझी सुटका व्हावी, व हे जे डोह आहेत ते ह्या भूमीवरील प्रख्यात अशीं तीर्थें होऊन रहावेत." हें भार्गवरामाचें उत्कृष्ट प्रकारचें भाषण ऐकून अत्यंत प्रेमयुक्त झालेले ते पितर आनंदानें भार्गवरामास म्हणाले, "रामा, तुझ्या तपाची पुनरपि अभिवृद्धि होईल व तुझ्या पितृभक्तीमुळें तर तें अधिकच वृद्धिंगत होईल! तसेंच, रागाच्या आवेशांत जो तूं क्षत्रियांचा उच्छेद केलास त्या पातकापासून तूं मुक्त झाला आहेस. कारण, त्या क्षत्रियांचा निःपात त्यांच्या स्वतःच्याच कर्माच्या योगानें झालेला आहे. तुझे हे डोह निःसंशय तीर्थें होतील. ह्या डोहांमध्यें स्नान करून जो मनुष्य पितरांचें तर्पण करील त्याला पितर प्रसन्न होतील व त्याच्या अंतःकरणास अभीष्ट असलेली भूलोकांमध्यें दुष्प्राप्य अशी वस्तु आणि शाश्वत स्वर्गलोक हीं अर्पण करतील!"

हे भरतवंशजा राजा, ह्याप्रमाणें वर दिल्यानंतर ते भार्गवरामाचे पितर प्रेमपूर्वक त्याचा निरोप घेऊन त्याच ठिकाणीं अंतर्धान पावले. हे राजा, ह्याप्रमाणें महात्म्या भार्गवरामानें निर्माण केलेल्या ह्या पवित्र डोहांचा वृत्तांत आहे. ब्रह्मचर्य आणि उत्कृष्ट प्रकारचे नियम ह्यांनीं युक्त असणाऱ्या पुरुषानें ह्या रामह्रदामध्यें स्नान करून भार्गवरामाचें पूजन केलें असतां त्यास विपुल सुवर्णाची प्राप्ति होते. हे कुरुकुलधुरंधरा, तदनंतर तीर्थयात्रा करणाऱ्या पुरुषानें वंशमूलक तीर्थावर जावें हे राजा, वंशमूलक तीर्थामध्यें स्नान करणारा मनुष्य आपल्या वंशाचा उद्धार करितो. हे भरतकुलश्रेष्ठा, कायशोधननामक तीर्थावर जाऊन त्या ठिकाणीं स्नान करणाऱ्या पुरुषाचें शरीर शुद्ध होतें ह्यांत संशय नाहीं; व शरीरशुद्धि झाल्यानंतर तो उत्कृष्ट प्रकारच्या सद्गतीस जातो. तदनंतर, हे धर्मज्ञा, ज्या ठिकाणीं सामर्थ्यसंपन्न अशा विष्णूनें पूर्वीं लोकांचा उद्धार केला त्या त्रैलोक्यपूज्य आणि तिन्ही लोकांमध्यें प्रसिद्ध अशा लोकोद्धारनामक तीर्थावर जावें. हे राजा, ह्या श्रेष्ठ तीर्थामध्यें स्नान करणारा मनुष्य आपल्या लोकांचा उद्धार करूं शकतो. श्रीतीर्थावर जाऊन स्नान केल्यानंतर अंतःकरणाचा निग्रह करून देवतांचें व पितरांचें पूजन करणाऱ्या मनुष्यास उत्कृष्ट प्रकारच्या संपत्तीची प्राप्ति होते. ब्रह्मचर्य आणि अंतःकरणाची एकाग्रता ह्यांनीं युक्त असणाऱ्या पुरुषानें कपिलतीर्थावर जाऊन तेथें स्नान करून आपले पितर व देवता ह्यांचें पूजन केलें असतां त्याला सहस्र कपिला धेनूंचें दान केल्याचें फल मिळतें. सूर्यतीर्थास गेल्यानंतर त्या ठिकाणीं मनोनिग्रहपूर्वक स्नान करून व देव आणि पितर ह्यांचें पूजन करून उपवास करणाऱ्या मनुष्यास अग्निष्टोम यज्ञाचें श्रेय मिळतें व तो सूर्यलोकास जातो. तदनंतर तीर्थयात्रा करणाऱ्या मनुष्यानें क्रमप्राप्त अशा गोभवनतीर्थावर जावें. त्या ठिकाणीं स्नान केलें असतां सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें, हे कुरुकुलधुरंधरा, तीर्थयात्रा करणाऱ्यानें तेथेंच असलेल्या शंखिनीतीर्थावर जाऊन त्या देवीच्या तीर्थामध्यें स्नान केलें असतां त्याला उत्कृष्ट

स्वरूपाची प्राप्ति होते. हे राजेंद्रा, तदनंतर द्वारपालक अशा तरंडकनामक तीर्थाला जावें. तें महात्म्या यक्षाधिपतीचें तीर्थ सरस्वतीमध्यें आहे. हे राजा, त्यामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास अग्निष्टोमयज्ञाच्या फलाची प्राप्ति होते. हे राजेंद्रा, तदनंतर तीर्थयात्रा करणाऱ्या पुरुषश्रेष्ठानें ब्रह्मावर्तास जावें. ब्रह्मावर्तामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते. हे राजेंद्रा, तेथून सुतीर्थक नांवाच्या अत्यंत उत्कृष्ट तीर्थाकडे गमन करावें. त्या ठिकाणीं देवता आणि पितर ह्यांचें सदोदित सांनिध्य असतें. त्या ठिकाणीं स्नान करून पितर आणि देवता ह्यांच्या अर्चनेंत मग्न होऊन राहणारास अश्वमेधफलाची प्राप्ति होऊन तो पितृलोकास जातो. तेथून अनुमतिनामक नदीमध्यें असणाऱ्या सुतीर्थसंज्ञक अत्युत्कृष्ट तीर्थावर जावें. हे भरतकुलश्रेष्ठा, काशीश्वराच्या तीर्थामध्यें स्नान करणारा मनुष्य सर्व प्रकारच्या व्याधींपासून मुक्त होतो व ब्रह्मलोकामध्यें पूज्य होऊन रहातो. नंतर, हे भरतवंशजा, याच ठिकाणीं मातृतीर्थ आहे, त्याजवर जावें. तेथें स्नान केल्यास संततीची अभिवृद्धि होते व विपुल संपत्ति उपभोगावयास मिळते. तेथून नियमनिष्ठ व मिताहारी होऊन शीतवनास जावें. हे महाराजा, त्या ठिकाणीं इतरत्र दुर्लभ असें महत्नामक दुसरेंही एक तीर्थ आहे. हे नराधिपते, ह्या तीर्थांपैकीं एक केवल दर्शनाच्या योगानें व दुसरें स्नानाच्या योगानें मनुष्यास पवित्र करितें. हे भरतवंशजा, त्या तीर्थामध्यें केंसांवर केवल जलप्रोक्षण केल्याच्या योगानें मनुष्य पवित्र होतो. हे भरतकुलश्रेष्ठा महाराजा, त्या ठिकाणीं श्वाविल्लोमापह म्हणून एक तीर्थ आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, ह्या ठिकाणीं तीर्थयात्रेविषयीं तत्पर असलेले विद्वान् ब्राह्मण स्नान करून अत्यंत आनंद पावतात. हे भरतश्रेष्ठा, श्वाविल्लोमापनयन तीर्थावर प्राणायाम करून ब्राह्मणश्रेष्ठ आपले केश काढून टाकतात व पवित्र होऊन सद्गतीस जातात. हे पृथ्वीपते, त्याच तीर्थाजवळ दशाश्वमेधिक म्हणून एक तीर्थ आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं स्नान करणारा मनुष्य उत्कृष्ट प्रकारच्या सद्गतीस जातो. हे राजेंद्रा, तेथून लोकविख्यात अशा मानुषतीर्थावर जावें. हे राजा, ह्या ठिकाणीं पूर्वी व्याधाच्या बाणांनीं पीडित झालेले कृष्णसार (काळवीट) मृग सरोवरामध्यें स्नान करून मनुष्यत्व पावले होते. राजेंद्रा, ब्रह्मचर्य आणि चित्ताची एकाग्रता ह्यांनीं युक्त असणारा मनुष्य—त्या ठिकाणीं स्नान केलें असतां सर्व पातकांपासून मुक्त होऊन स्वर्गलोकामध्यें पूज्य होऊन रहातो. हे पृथ्वीपते, मनुष्यतीर्थाच्या पूर्वेस एक कोसावर सिद्धांनीं सेवन केलेली अशी आपगा नांवाची एक प्रख्यात नदी आहे. तिच्या तीरावर जो मनुष्य देव आणि पितर ह्यांच्या उद्देशानें ब्राह्मणास भोजनासाठीं सावे अर्पण करितो, त्याला धर्मफल मिळतें; व एका ब्राह्मणास भोजन घातलें तरीही कोटि ब्राह्मणांस भोजन घातल्याचें पुण्य लागतें. त्या ठिकाणी स्नान करून व पितर आणि देवता ह्यांची पूजा करून एक रात्र राहिलें असतां अग्निष्टोम यज्ञाच्या फलाची प्राप्ति होते. हे भरतवंशजा राजेंद्रा, येथून ब्रह्मोदुंबर म्हणून भूतलामध्यें प्रसिद्ध असलेल्या उत्कृष्ट अशा ब्रह्मदेवाच्या स्थानाकडे जावें. हे नरश्रेष्ठा राजेंद्रा, त्या ठिकाणीं सप्तर्षिकुण्डामध्यें व कपिलकेदारामध्यें स्नान करावें. शुचिर्भूत होऊन व अंतःकरणाचा निग्रह करून महात्म्या कपिलाच्या केदारामध्यें ब्रह्मदेवाचें दर्शन घेणारा मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होऊन ब्रह्मलोकास जातो. अत्यंत दुर्लभ अशा कपिल-

केदारामध्यें जाणाऱ्या मनुष्याचें पातक तपश्चर्येच्या योगानें दग्ध होऊन जातें व त्याला गुप्त होण्याची शक्ति येते. हे राजेंद्रा, तेथून लोकप्रसिद्ध अशा सरकनामक तीर्थास जावें त्या ठिकाणी कृष्णपक्षांतील चतुर्दशीदिवशीं श्रीशंकराचें दर्शन घेणारा मनुष्य सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन स्वर्गलोकास जातो. हे कुरुनंदना पृथ्वीपते भीष्मा, सरक, रुद्रकोटि, कूप आणि ऱ्हद ह्यांच्या ठिकाणीं तीन कोटि तीर्थें आहेत. हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्याच ठिकाणीं इलास्पद नांवाचें तीर्थ आहे, त्या ठिकाणीं स्नान करून देवता व पितर ह्यांचें आराधन करणाऱ्या मनुष्यास दुर्गति प्राप्त होत नाहीं; इतकेंच नव्हे.तर त्याला वाजपेययज्ञाचें श्रेयही मिळतें. हे भरतवंशजा भूपते, किंदान आणि किंजप्य ह्यांमध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास दान आणि जप ह्यांच्या अमर्याद फलाची प्राप्ति होते. इंद्रियांचा निग्रह करून श्रद्धापूर्वक कलशीतीर्थांतील जलाचें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास अग्निष्टोमयज्ञाचें फल मिळतें. हे कुरुकुलश्रेष्ठा, सरकतीर्थाच्या पूर्वेस अनाजन्म ह्या नांवानें प्रख्यात असलेलें महात्म्या नारदाचें तीर्थ आहे. हे भरतवंशजा, त्या तीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास नारदाच्या अनुज्ञेनें अत्युत्कृष्ट सद्गति मिळते. हे राजा, शुक्लपक्षांतील दशमीदिवशीं पुंडरीक तीर्थावर जावें. त्या ठिकाणीं स्नान करणाऱ्या मनुष्यास पुंडरीकयज्ञाच्या फलाची प्राप्ति होते. तेथून तीनही लोकांमध्यें प्रख्यात असणाऱ्या त्रिविष्टप तीर्थास जावें. त्या ठिकाणीं पापनाशक अशी वैतरणी नांवाची पवित्र नदी आहे. तिजमध्यें स्नान करून शूलपाणी श्रीशंकराचें पूजन करणारा मनुष्य सर्व प्रकारच्या पातकांपासून मुक्त होऊन मोक्षास जातो. हे राजेंद्रा, तेथून उत्कृष्ट अशा फलकीवनामध्यें जावें. हे राजा, त्या फलकीवनामध्यें राहून देवांनीं अनेक सहस्र वर्षेंपर्यंत एकसारखी विपुल तपश्चर्या केली आहे. हे भरतवंशजा, दृषद्वतीमध्यें स्नान करून देवतांचें तर्पण करणाऱ्या मनुष्यास अग्निष्टोम आणि अतिरात्र ह्या यज्ञांचें फल मिळतें. हे भरतकुलश्रेष्ठा राजेंद्रा, सर्वदेव तीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. हे भरतकुलोत्पन्ना, पाणिखातसंज्ञक तीर्थामध्यें स्नान करून देवतांचें तर्पण करणाऱ्या मनुष्यास अग्निष्टोम आणि अतिरात्र ह्या यज्ञांचें फल मिळतें; तसेंच, त्याला राजसूययज्ञाचें श्रेय मिळून ऋषिलोकांचीही प्राप्ति होते. हे राजेंद्रा, तेथून मिश्रक नांवाच्या उत्कृष्ट तीर्थावर जावें. हे राजाधिराजा, त्या तीर्थामध्यें व्यासांनी ब्राह्मणांकरितां सर्व तीर्थांचें मिश्रण केलेलें आहे असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. मिश्रकामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यानें सर्व तीर्थामध्यें स्नान केल्यासारखें होतें तदनंतर नियमनिष्ठ आणि मिताहारी होऊन व्यासवनामध्यें जावें. त्या ठिकाणीं मनोजव तीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास सहस्र गोप्रदानें केल्याचें श्रेय मिळतें. तेथून मधुवटीमध्यें जाऊन शुचिर्भूतपणें देवीतीर्थामध्यें स्नान करून देवता आणि पितर ह्यांचें आराधन करणाऱ्या मनुष्यास देवीच्या अनुज्ञेनें सहस्र गोप्रदानांच्या फलाची प्राप्ति होते. हे भरतवंशजा, जो मनुष्य मिताहार करून कौशिकी आणि दृषद्वती ह्यांच्या संगमावर स्नान करितो तो सर्व प्रकारच्या पातकापासून मुक्त होतो. तेथून व्यासस्थलीनामक तीर्थाकडे जावें. ह्या ठिकाणीं ज्ञानसंपन्न व्यासमुनींनीं पुत्रशोकामुळें संतप्त होऊन जाऊन देहत्याग केला होता; पण हे राजेंद्रा, देवांनीं त्यांना पुन: उठविलें. त्या व्यासस्थलीस गेलें असतां सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. हे कुरुकुलधुरंधरा, किंदत्त कूपावर जाऊन एक शेरभर तिळांचें दान

करणारा मनुष्य ऋणमुक्त होऊन उत्कृष्ट प्रकारची सिद्धि पावतो. वेदतीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या पुरुषास सहस्र गोप्रदानाचें फल मिळतें. अह आणि सुदिन ह्मणून दोन लोकप्रसिद्ध तीर्थे आहेत. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्यांमध्यें स्नान केलें असतां सूर्यलोकाची प्राप्ति होते. तेथून मृगधूम नांवाच्या त्रैलोक्यविख्यात तीर्थावर जावें. हे नृपश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं स्नान करावें व महादेवाचें पूजन करावें, ह्मणजे अश्वमेधयज्ञाचें फल मिळतें. देवीतीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या पुरुषास सहस्र गोप्रदानांच्या फलाची प्राप्ति होते. श्रीविष्णूचें स्थान अशा त्या तीर्थामध्यें स्नान करून वामनाचें पूजन करणारा मनुष्य सर्व प्रकारच्या पातकांपासून मुक्त होऊन विष्णुलोकास जातो. कुलंपुन तीर्थामध्यें स्नान कारणारा मनुष्य त्या स्नानाच्या योगानें आपलें कुल पवित्र करून सोडतो. हे नरश्रेष्ठा, पवनऱ्हदनामक उत्कृष्ट प्रकारच्या वायुतीर्थावर जाऊन तेथें स्नान करणारा मनुष्य विष्णुलोकामध्यें पूज्य होऊन राहतो. अमरऱ्हदामध्यें स्नान करून देवाधिपति इंद्राचें पूजन करणारा मनुष्य देवतांच्या प्रभावानें स्वर्गामध्यें पूज्य होऊन रहातो. हे नरश्रेष्ठा, शालिसूर्य आणि शालिहोत्र ह्या तीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. हे भरतकुलश्रेष्ठा, श्रीकुंज नांवाचें एक सरस्वतीचें तीर्थ आहे. हे नरश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं स्नान केलें असतां अग्निष्टोम यागाच्या फलाची प्राप्ति होते. हे कुरुकुलधुरंधरा, तदनंतर नैमिष कुंजास जावें. हे राजेंद्रा, पूर्वी नैमिषारण्यामध्यें वास्तव्य करणारे तपस्वी तीर्थयात्रेच्या उद्देशानें कुरुक्षेत्रास गेले होते; तेव्हां, हे भरत कुलश्रेष्ठा, ऋषींना राहण्यास संतोषदायक अशी मोठी जागा होईल अशा रीतीचा एक कुंज सरस्वतीनें तयार केला. त्या कुंजामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास अग्निष्टोमयागाच्या फलाची प्राप्ति होते. हे धर्मज्ञा, तेथून अत्युत्कृष्ट अशा कन्यातीर्थावर जावें. कन्यातीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. हे राजेंद्रा, तेथून उत्कृष्ट अशा ब्रह्मतीर्थावर जावें. त्या ठिकाणीं स्नान करणाऱ्या हीन वर्णांतील मनुष्यास जन्मांतरीं ब्राह्मणत्वाची प्राप्ति होते; व ब्राह्मणानें स्नान केल्यास त्याचा आत्मा शुद्ध होऊन तो सद्गतीस जातो. हे नरश्रेष्ठा; तेथून अत्युत्कृष्ट अशा सोमतीर्थावर जावें. हे राजा, त्या ठिकाणीं स्नान करणाऱ्या पुरुषास सोमलोकाची प्राप्ति होते. हे नराधिपते, तदनंतर सप्तसारस्वत तीर्थास जावें. ह्या ठिकाणीं लोकविख्यात महर्षि मंकणक ह्यास तपःसिद्धि झाली. हे राजा, पूर्वी मंकणक मुनीच्या हातास दर्भाचें टोंक लागून जखम झाली असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. हे भूपते, ह्या जखमेंतून शाकरस गळूं लागला. तो वंकणक शाकरस पाहतांच अत्यंत आनंदाच्या भरांत नाचूं लागला! हे वीरा, तो नाचूं लागला असतां त्याच्या तेजानें चकित होऊन गेलेले सर्व स्थावर आणि जंगम हे उभयतांही नाचूं लागले. तेव्हां, हे नराधिपते, ब्रह्मादिक देवता, आणि तप हेंच धन असें समजणारे ऋषि ह्यांनीं त्या ऋषीच्या संबंधानें महादेवास विज्ञापना केली कीं, "हे देवा, हा मुनि नृत्य करणार नाहीं, असें आपण करा." ही विज्ञापना ऐकून, देवांच्या हितासाठीं, अंतःकरण आनंदानें व्याप्त होऊन नृत्य करूं लागलेल्या त्या मुनीकडे महादेव गेले आणि म्हणाले, "हे धर्मज्ञा महर्षे, तूं काय म्हणून नाचत आहेस? मुनिश्रेष्ठा, आज तुला इतका आनंद होण्याचें कारण तरी काय?"

ऋषि म्हणालाः—हे ब्रह्मनिष्ठ द्विजश्रेष्ठा, मी धर्ममार्गानें वागून तपश्चर्या करीत असतां

माझ्या हातांतून शाकरस गळूं लागला आहे, हें तुला दिसत नाहीं काय ? हा दृष्टीस पडल्यामुळेंच मी अत्यंत आनंदित होऊन नाचूं लागलों आहें !

हे राजेंद्रा, हें ऐकून त्या आनंदातिशयामुळें भ्रमिष्ठाप्रमाणें होऊन गेलेल्या ऋषीचा उपहास करून महादेव म्हणाले, " हे विप्रा, मला अशा गोष्टींचें आश्चर्य वाटत नाहीं. पहा आतां माझ्याकडे ! " हे नरश्रेष्ठा, असें ह्मणून महादेवांनीं आपल्या अंगुलीच्या अग्रानें आपल्या अंगुष्ठावर प्रहार केला. तेव्हां, हे भरतकुलश्रेष्ठा राजा, व्रण पडलेल्या त्या अंगुष्ठांतून बर्फासारखें शुभ्र भस्म खालीं पडलें ! हे राजा, तें पाहून तो मुनि थिजल्यासारखा होऊन महादेवाच्या पायां पडला; व रुद्रापेक्षां अत्यंत श्रेष्ठ व पूज्य असें दुसरें दैवत नाहीं असें मानूं लागला आणि ह्मणाला, " हे शूलधारका, देवदैत्यादिकांनीं युक्त असणाऱ्या ह्या जगाचा आधार तूंच आहेस. तूंच हें सर्व स्थावरजंगमयुक्त त्रैलोक्य निर्माण केलें असून तूंच प्रलयकालीं तें सर्व ग्रासून टाकितोस. तुझें ज्ञान देवांना देखील होणें अशक्य आहे; मग मला कोठून होणार ? हे निष्पापा, तुझ्या ठिकाणीं ब्रह्मादिक सर्वही देवता दृष्टिगोचर होतात. कारण, तूं सर्वस्वरूपी आहेस. तूंच ह्या लोकांचा कर्ता व करविता आहेस. तुझ्याच अनुग्रहानें देव सर्वथैव निर्भय होऊन आनंदानें रहातात. " अशी महादेवाची स्तुति करून तो ऋषि पुनः म्हणाला, ' हे महादेवा, आपला मजवर अनुग्रह व्हावा व माझें तप नष्ट होऊं नये. ' हें ऐकून आनंदित अंतःकरणानें महादेव त्या ब्रह्मर्षीस म्हणाले, " हे विप्रा, माझ्या अनुग्रहानें तुझ्या तपाची सहस्रपट वृद्धि होईल ! हे महामुने' मी तुझ्यासहवर्तमान ह्या आश्रमामध्यें वास करीन. सारस्वततीर्थामध्यें स्नान करून जे लोक माझें पूजन करतील त्यांना इहलोकीं व परलोकींहीं कांहीं दुष्प्राप्य होणार नाहीं; व ते लोक सरस्वतीच्या लोकास जातील ह्यांत संशय नाहीं."

असें ह्मणून महादेव त्याच ठिकाणीं अंतर्धान पावले. असो; सप्तसारस्वत तीर्थानंतर औशनसनामक त्रिभुवनविख्यात अशा तीर्थावर जावें. हे भरतवंशजा, ह्या ठिकाणीं भार्गवरामाचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें ब्रह्मादिक देवता, तपोधन ऋषि आणि भगवान् कार्तिकेय प्रत्यहीं त्रिकाल येत असत. सर्व पातकांपासून मुक्त करणारे कपालमोचन नांवाचें तीर्थ त्या ठिकाणींच आहे. हे नरश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं स्नान करणारा मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. हे नरश्रेष्ठा. तदनंतर अग्नितीर्थास जावें. तेथें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास अग्निलोकाची प्राप्ति होते व तो आपल्या कुलाचा उद्धार करितो. हे भरतश्रेष्ठा, त्याच ठिकाणीं विश्वामित्रतीर्थ आहे. हे नरश्रेष्ठा त्या तीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्यास जन्मांतरीं ब्राह्मणत्वाची प्राप्ति होते; हे नरश्रेष्ठा, ब्राह्मणजातीमध्यें उत्पन्न झाल्यानंतर शुचिर्भूतपणें व अंतःकरणाचा निग्रह करून त्या तीर्थामध्यें स्नान केलें असतां तो मनुष्य ब्रह्मलोकास जातो आणि आपल्या कुलांतील सात पुरुषांना पवित्र करून सोडितो ह्यांत संशय नाहीं. हे राजेंद्रा, तदनंतर त्रैलोक्यविख्यात अशा पृथूदक ह्या नांवानें प्रसिद्ध असणाऱ्या कार्तिकेयाच्या तीर्थास जावें व त्या ठिकाणीं स्नान करून पितर आणि देव ह्यांच्या आराधनेमध्यें आसक्त होऊन रहावें. पुरुषानें अथवा स्त्रीनें मनुष्यबुद्धीनें ज्ञानपूर्वक अथवा अज्ञानानें जें कांहीं पातक केलें असेल तें सर्वही, हे भरतवंशजा, त्या तीर्थामध्यें स्नान केलें असतां नष्ट होऊन जातें; इतकेंच नव्हे, तर त्या

स्नानकर्त्याला अश्वमेधफलाची प्राप्ति होऊन तो स्वर्गलोकास जातो. कुरुक्षेत्र हें पवित्र आहे असें सांगितलें असून कुरुक्षेत्राहून सरस्वती, सरस्वतीहून इतर तीर्थें व त्या तीर्थांहून पृथूदक हें पवित्र होय. सर्व तीर्थांमध्यें उत्कृष्ट अशा ह्या पृथूदक तीर्थावर जो मनुष्य जप करीत राहून देहत्याग करील तो पुनः मृत्यु पावत नाहीं;—तो अमर होऊन जातो. सनत्कुमार आणि व्यास ह्यांनीं ह्या तीर्थाची अशी प्रशंसा केली आहे;ह्यास्तव,हे राजा, तीर्थयात्रा करणाऱ्या मनुष्यानें नियमानें पृथूदक तीर्थास जावें. हे कुरुकुलधुरंधरा, पृथूदकाहून अधिक योग्यतेचें असें दुसरें तीर्थ नाहीं. तें सर्व तीर्थांमध्यें पवित्र असून इतरांस पवित्र करणारें आहे, ह्यांत संशय नाहीं. हे नरश्रेष्ठा, त्या पृथूदक तीर्थामध्यें स्नान करणारे लोक जरी पातकी असले तरी ते स्वर्गलोकास जातात, असें विद्वान् लोकांनीं सांगितलें आहे. हे भरतकुलश्रेष्ठा, तेथेंच मधुस्रव नांवाचें तीर्थ आहे. हे राजा, त्या ठिकाणी स्नान करणाऱ्या मनुष्यास सहस्र गोप्रदानांचें पुण्य मिळतें. हे राजेंद्रा, तदनंतर क्रमाप्रमाणें मेध्यनामक तीर्थावर जावें. हें तीर्थ ह्मणजे सरस्वती आणि अरुणा ह्यांचा लोकविख्यात संगम होय. तेथें त्रिरात्र उपोषण करून स्नान करणारा मनुष्य ब्रह्महत्येपासून मुक्त होतो; हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्यास अग्निष्टोम आणि अतिरात्र ह्या यज्ञांचें फल मिळतें; आणि तो आपल्या कुलांतील सात पुरुषांना पवित्र करून सोडतो. हे कुरुकुलधुरंधरा, त्याच ठिकाणीं पूर्वीं ब्राह्मणांवर दया करण्यासाठीं दर्भी मुनीनें निर्माण केलेलें अर्धकीलनामक तीर्थ आहे. महानाम्न्यादिक व्रतें, उपनयन, उपवास, ब्राह्मणोचित कर्में आणि वैदिकमंत्र ह्यांनीं युक्त असलेला व ब्राह्मण [illegible] मातापितरांपासून उत्पन्न झालेला पुरुष ब्राह्मण असतो ह्यांत तर संशयच नाहीं; पण, हे नरश्रेष्ठा, ब्राह्मणोचित कर्में व वेदमंत्र ह्यांनीं विरहित असलेल्या मनुष्यानें जरी ह्या ठिकाणीं स्नान केलें तरी त्यानेंही व्रत आचरण केल्यासारखें होतें व तो ज्ञानसंपन्न होतो. असें प्राचीन लोकांनीं प्रत्यक्ष पाहिलें आहे.हे नरश्रेष्ठा, त्या तीर्थामध्यें दर्भी मुनीनें चार समुद्रही आणून ठेविलेले आहेत.त्यांमध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास दुर्गति प्राप्त होत नाहीं.इतकेंच नव्हे, तर त्याला चार हजार गोप्रदानें केल्याचें फल मिळतें हे धर्मज्ञा, तदनंतर शतसहस्रक तीर्थास जावें. ह्याच ठिकाणीं साहस्रक तीर्थ आहे. हीं दोन्ही तीर्थें लोकविख्यात आहेत. ह्या दोहोंमध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास सहस्र गोप्रदानें केल्याचें फल मिळतें.तसेंच,त्या ठिकाणीं केलेलें दान अथवा उपवास हे सहस्रपटीनें अधिक होतात. हे राजेंद्रा, तदनंतर उत्कृष्ट अशा रेणुकातीर्थास जावें. त्या ठिकाणीं स्नान करून पितर आणि देवता ह्यांच्या आराधनामध्यें आसक्त होऊन राहिलेला मनुष्य सर्व प्रकारच्या पातकांपासून मुक्त होतो व त्यास अग्निष्टोम यागाचें फल मिळतें. क्रोधाचा आणि इंद्रियांचा निग्रह करून विमोचन तीर्थामध्यें स्नान करणारा मनुष्य सर्व प्रकारच्या प्रतिग्रहजन्य दोषांपासून मुक्त होतो. तेथून ब्रह्मचर्य आणि इंद्रियनिग्रह ह्यांनीं युक्त होऊन पंचवटीस जाणारा पुरुष अत्यंत पुण्यसंपन्न होऊन नक्षत्रलोकांत पूज्य होऊन राहतो. त्या ठिकाणीं योगाधिपति वृषभध्वज श्रीशंकर हे स्वतः वास करीत आहेत. त्या देवाधिदेवाचें पूजन केलें असतां अथवा केवल त्याचें दर्शन घेतलें असतांही मनुष्य सिद्धि पावतो. तेथेंच स्वतःच्या तेजानें देदीप्यमान असलेलें तैजस ह्या नांवाचें वरुणाचें तीर्थ आहे. ह्या ठिकाणीं ब्रह्मादिक देवता आणि तपोधन मुनि ह्यांनीं सेनापतीचा अधिकार देण्यासाठीं कार्ति-

केयास अभिषेक केला. हे कुरुकुलधुरंधरा, तैजस तीर्थाच्या पूर्वेस कुरुतीर्थ आहे. ब्रह्मचारी आणि जितेंद्रिय राहून कुरुतीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्याचा आत्मा सर्व प्रकारच्या पातकांपासून मुक्त होतो व तो ब्रह्मलोकास जातो. तदनंतर नियमनिष्ठ आणि मिताहारी होऊन स्वर्गद्वारास जावें. तेथें जाणाऱ्या मनुष्यास स्वर्गलोकाची प्राप्ति होते व तेथून तो ब्रह्मलोकास जातो. हे नरपते, तदनंतर तीर्थयात्रा करणाऱ्या मनुष्यानें अनलक तीर्थास जावें. हे राजा, त्या ठिकाणीं स्नान करणाऱ्या मनुष्यास नरकप्राप्ति होत नाहीं. हे भूपते पुरुषश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं नारायणप्रभृति देवांसहवर्तमान स्वतः ब्रह्मदेव प्रतिदिवशीं येऊन बसतात हे कुरुकुलधुरंधरा राजेंद्रा, त्या ठिकाणी रुद्रपत्नीचेंही सांनिध्य आहे. त्या देवीचें दर्शन घेतलें असतां नरकप्राप्ति होत नाहीं. हे महाराजा, तेथेंच असणाऱ्या विश्वेश्वर उमापति महादेवाचें दर्शन घेतलें असतां मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. हे शत्रुदमना महाराजा, तेथें पद्मनाभसंज्ञक श्रीविष्णुमूर्तीचें दर्शन घेणारा मनुष्य कांतिसंपन्न होऊन विष्णुलोकास जातो. तसेंच, हे पुरुषश्रेष्ठा, त्या मनुष्यानें सर्व देवतांच्या तीर्थामध्यें स्नान केल्यासारखें होतें; व तो सर्व दुःखांपासून मुक्त होऊन श्रीशंकराप्रमाणें तेजस्वी बनून जातो. हे नराधिपते, तदनंतर तीर्थयात्रा करणाऱ्या पुरुषानें स्वस्तिपुरास जावें. त्या तीर्थास प्रदक्षिणा घातली असतां सहस्र गोप्रदानाचें फल मिळतें. हे भरतकुलोत्पन्ना, त्याच ठिकाणीं पावन तीर्थावर जाऊन पितर आणि देवता ह्यांचें तर्पण केलें असतां अग्निष्टोम यागाच्या फलाची प्राप्ति होते. हे भरतकुलश्रेष्ठा, तेथेंच गंगाऱ्हद आणि कूप अशीं दोन तीर्थें आहेत. हे राजा, त्या ठिकाणीं स्नान करणारा मनुष्य स्वर्गलोकास जातो. आपगा तीर्थामध्यें स्नान करून श्रीशंकराचें पूजन करणाऱ्या मनुष्यास प्रमथगणांचें आधिपत्य मिळतें व त्याच्या कुलाचा उद्धार होतो. तेथून त्रैलोक्यप्रसिद्ध अशा स्थाणुवट तीर्थास जावें. त्या ठिकाणीं स्नान करून एक रात्र राहिलें असतां रुद्रलोकाची प्राप्ति होते. तदनंतर वसिष्ठाच्या आश्रमाला जाऊन बदरीपावन तीर्थास जावें व तेथें त्रिरात्र उपोषण करून बोरें भक्षण करून रहावें. हे नरपते, अशा रीतीनें तीन रात्र उपोषण केलेला मनुष्य व इतरत्र. बारा वर्षें उपोषण केलेला मनुष्य ह्या उभयतांची योग्यता सारखीच असते. हे जनाधिपते, तीर्थयात्रा करणाऱ्या पुरुषानें रुद्रमार्गसंज्ञक तीर्थावर जाऊन अहोरात्र उपोषण केलें असतां तो इंद्रलोकामध्यें संमाननीय होऊन राहतो. एकरात्र तीर्थावर जाऊन नियमनिष्ठ आणि सत्यवादी होऊन एक रात्र वास्तव्य करणारा मनुष्य ब्रह्मलोकामध्यें पूज्य होऊन राहातो. हे राजेंद्रा, तदनंतर तेजोराशि महात्मा सूर्य ह्याचा जेथें आश्रम आहे अशा त्रैलोक्यविख्यात आदित्यतीर्थावर जावें. त्या तीर्थामध्यें स्नान करून श्रीसूर्याचें पूजन करणारा मनुष्य सूर्यलोकास जातो व आपल्या कुलाचाही उद्धार करितो. हे नरपते, तीर्थयात्रा करणाऱ्या मनुष्यानें सोमतीर्थामध्यें स्नान केलें असतां त्याला सोमलोकाची निःसंशय प्राप्ति होते. हे धर्मज्ञा, तदनंतर लोकविख्यात, अत्यंत पवित्र व इतरांस पवित्र करणारें असें जें महात्म्या दधीच मुनीचें तीर्थ त्यावर जावें. ह्या ठिकाणीं तपाचा केवळ सांठाच असा सरस्वतीभक्त अंगिरा मुनि गेलेला होता. त्या तीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास अश्वमेध यज्ञाच्या फलाची व सरस्वतीच्या लोकाची प्राप्ति होईल ह्यांत संशय नाहीं. तदनंतर नियमनिष्ठ आणि ब्रह्मचर्यसंपन्न होऊन कन्या-

श्रमाकडे जावें. हे राजा, नियमनिष्ठ आणि मिताहारी अशा पुरुषानें त्रिरात्र उपोषण केल्यास त्याला शंभर दिव्य कन्यांची प्राप्ति होऊन तो स्वर्गलोकास जातो. हे धर्मज्ञा, तेथून संनिहती-नामक तीर्थावर जावें.त्या ठिकाणी महापुण्यसंपन्न ब्रह्मादिक देव आणि तपोनिष्ठ मुनि प्रत्येक महिन्यास येतात. सूर्यग्रहणाच्या वेळीं जो मनुष्य संनिहती तीर्थामध्यें स्नान करील त्यानें त्या ठिकाणी कायमचें फल मिळणारे शंभर अश्वमेध केल्यासारखें होतें. हे नरश्रेष्ठा राजा भीष्मा, पृथ्वीमध्यें आणि अंतरिक्षामध्यें जीं तीर्थें अथवा नद्या, ऱ्हद, तडाग, सर्व प्रकारचे ओहळ, आड, विहिरी, तीर्थें आणि देवमंदिरें आहेत त्या सर्वांच्याही अधिष्ठानदेवता 'प्रत्येक महिन्याच्या अमावास्येस संनिहती तीर्थावर येतात, ह्यात संशय नाहीं. त्या ठिकाणीं सर्व तीर्थें जमतात म्हणूनच त्या तीर्थाची संनिहती ह्या नांवानें प्रसिद्धि झालेली आहे. त्या ठिकाणीं स्नान आणि जलपान करणारा मनुष्य स्वर्गलोकामध्यें पूज्य होऊन राहतो. सूर्यग्रहण असलेल्या अमावास्येच्या दिवशीं जो मनुष्य त्या ठिकाणीं स्नान करील त्याला मिळणारे पुण्याचें फल ऐक. एक हजार अश्वमेध यज्ञ उत्कृष्ट प्रकारें केले असता मनुष्यास जें फल मिळतें तेंच फल त्या ठिकाणीं केवल श्राद्ध केलें असतां मिळतें. स्त्रीनें अथवा पुरुषानें जें कांहीं पापकर्म केलें असेल तें सर्व त्या तीर्थात स्नान करितांच निःसंशय नष्ट होऊन जातें. इतकेंच नव्हे, तर तो स्नान करणारा मनुष्य कमलाप्रमाणें कांति असलेल्या विमानांतून ब्रह्मलोकास जातो. असो; तदनंतर प्रचुक्षुक-नामक यक्षरूपी द्वारपालास नमस्कार करून कोटितीर्थामध्यें स्नान करावे ह्मणजे पुष्कळ सुवर्ण मिळतें. हे धर्मज्ञा भरतकुलश्रेष्ठा, त्याच ठिकाणीं गंगाऱ्हद ह्मणून तीर्थ आहे. त्या ठिकाणीं ब्रह्मचर्य आणि एकाग्रता ह्यांनीं युक्त होऊन स्नान करावें, ह्मणजे त्या मनुष्यास राजसूय आणि अश्वमेध यज्ञ केल्याचें श्रेय मिळतें. पृथ्वीमध्यें नैमिष आणि अंतरिक्षामध्यें पुष्करतीर्थ हें श्रेष्ठ आहे; पण कुरुक्षेत्र हें तिन्ही लोकामध्यें श्रेष्ठ आहे. वाऱ्यानें उडविलेला कुरुक्षेत्रांतील धुरळा देखील आपल्या स्पर्शानें पापकर्म करणाऱ्या पुरुषास सद्गतीस पोहोंचवितो. दृषद्वतीच्या उत्तरेस आणि सरस्वतीच्या दक्षिणेस असणाऱ्या कुरुक्षेत्रामध्यें जे लोक वास करितात ते खरोखर स्वर्गामध्येंच असतात, असें समजावें. "मी कुरुक्षेत्रामध्यें जाईन आणि कुरुक्षेत्रामध्यें वास करीन!" अशा एका वाक्याचा उच्चार केला असताही मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. ब्रह्मर्षींनीं सेवन केलेलें पवित्र कुरुक्षेत्र ही ब्रह्मवेदी होय. त्या ठिकाणीं जे लोक रहातात त्यांस कोणत्याही प्रकारें शोचनीय स्थिति प्राप्त होत नाहीं. तरंतु, तारंतु, रामऱ्हद आणि मचक्रुक ह्या चतुःसीमेच्या मध्यें असणारा जो देश तेंच कुरुक्षेत्र होय. ह्यासच समंतपंचक असें नाव आहे. ह्याला ब्रह्मदेवाची उत्तरवेदी ह्मणतात.

अध्याय चौऱ्यायशींवा.

—:०:—

तीर्थनिर्देश.

पुलस्त्य ह्मणालाः—हे महाराजा, तदनंतर अत्युत्कृष्ट अशा धर्मतीर्थावर जावें. ह्या ठिकाणीं महाभाग्यशाली धर्मानें उत्कृष्ट प्रकारची तपश्चर्या केली. त्यानें स्वतःच्या नांवानें प्रख्यात असें हें पवित्र तीर्थ निर्माण केलें. हे राजा, धर्मनिष्ठ आणि समाधानयुक्त असणाऱ्या मनुष्यानें त्या ठिकाणीं स्नान केलें असतां तो आपल्या कुलांतील सात पुरुषांना पवित्र करितो ह्यांत संशय नाहीं. हे राजेंद्रा, नंतर

उत्कृष्ट अशा ज्ञानपावन तीर्थावर जावें, ह्मणजे अग्निष्टोमाचें श्रेय मिळून मुनिलोकाची प्राप्ति होते. हे राजा, तदनंतर तीर्थयात्रा करणाऱ्या मनुष्यानें सौगंधिकवनास जावें. त्या ठिकाणीं ब्रह्मादिक देवता, तपोधन मुनि, सिद्ध, चारण, गंधर्व, किन्नर आणि महानाग हे वास्तव्य करीत असतात त्या वनांत प्रवेश करूं लागतांच मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. तदनंतर, हे राजा, सर्व नद्यांमध्यें उत्कृष्ट अशी जी पक्षादेवी नांवाची श्रेष्ठ नदी आहे तिजवर जावें. ही ह्मणजे पवित्र अशी प्रत्यक्ष देवी सरस्वतीच होय. वारुळांतून निघालेल्या त्या नदींतील जलामध्यें स्नान करावें व पितर आणि देवता ह्यांचें पूजन करावें. म्हणजे अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते. त्या ठिकाणीं ईशानाध्युषित नांवाचें एक तीर्थ आहे. हें त्या वारुळापासून शम्यांच्या[१] बरोबर सहा टप्प्यांवर आहे. हे नरश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं स्नान केलें असतां सहस्र कपिला धेनूंच्या दानाचें आणि अश्वमेध यज्ञाचें श्रेय मिळतें, असें वेदामध्यें मीं पाहिलेलें आहे. हे भरतवंशजा पुरुषश्रेष्ठा, सुगंधा, शतकुंभा आणि पंचयक्षा ह्या तीर्थांवर जाणारा मनुष्य स्वर्गलोकामध्यें मान्य होऊन राहतो. हे भरतवंशजा, त्याच ठिकाणीं त्रिशूलखात तीर्थ लागतें. त्यामध्यें स्नान करून पितर आणि देवता ह्यांच्या पूजनामध्यें आसक्त होऊन राहिल्यास देहपातानंतर प्रमथगणांच्या आधिपत्याची प्राप्ति होते ह्यांत संशय नाहीं. हे राजेंद्रा, तदनंतर अत्यंत दुर्लभ अशा देवीस्थानाला जावें. ही देवी शाकंभरी ह्या नांवानें प्रख्यात असून तिन्ही लोकांमध्यें प्रसिद्ध आहे. हे नराधिपते, ती 'उत्कृष्ट प्रकारचें व्रत आचरण करणारी देवी एक हजार दिव्य वर्षेंपर्यंत प्रत्येक महिन्यांतून एक वेळ शाकांचा आहार करीत असे. त्या ठिकाणीं देवीच्या भक्तीनें तपोधन ऋषि अतिथि आले होते. तेव्हां हे भरतकुलोत्पन्ना, तिनें शाकांच्याच योगानें त्यांचा पाहुणचार केला, ह्यामुळें शाकंभरी असें तिचें कायमचें नांव पडून गेलें. शाकंभरीच्या सन्निध गेल्यानंतर ब्रह्मचर्यानें आणि एकाग्र अंतःकरणानें शाक भक्षण करून त्रिरात्र राहणारा मनुष्य शुचिर्भूत होतो; आणि हे भरतवंशजा, बारा वर्षेंपर्यंत शाकांचा आहार करून राहिलें असतां जें फल मिळतें तें फल त्याला देवीच्या प्रसादानें मिळतें. तेथून त्रैलोक्यविख्यात अशा सुवर्णसंज्ञक तीर्थावर जावें. त्या ठिकाणीं पूर्वी श्रीविष्णूनें श्रीशंकरांस प्रसन्न करून घेण्यासाठीं त्यांचें आराधन केलें होतें, व त्यामुळें देवतांना दुर्लभ अशा अनेक वरांची त्याला प्राप्ति झाली. हे भरतवंशजा, त्याला श्रीशंकरांनीं संतुष्ट होऊन असें सांगितलें कीं, " हे कृष्णा, तूं लोकांमध्यें अत्यंत प्रिय होऊन राहशील व तुझें नांव सर्व जगताच्या मुखामध्यें राहील

१ शम्या हें एक जोडीच्या आकाराचें आयुध आहे. तें गरगरां फिरवून फेंकलें ह्मणजे जितक्या अंतरावर जाऊन पडेल, तो त्याचा एक टप्पा होय. असे सहा टप्पे. मार्कंडेय पुराणांतील विविंशचरित नांवाच्या अध्यायामध्यें शम्याक्षेप म्हणून जो सांगितला आहे तोच हा शम्यानिपात अथवा शम्येचा टप्पा होय. तो श्लोक असा आहेः—

भ्रामयित्वा बहुगुणं यष्टिः क्षिप्ता समाप्नुयात् ।
भुवः प्रदेशं यावंतं शम्याक्षेपः स उच्यते ॥

अर्थः—काठी अनेक वेळ गरगरां फिरवून फेंकून दिली म्हणजे जितक्या अंतरावर जाऊन पडेल तेवढ्याला शम्याक्षेप असें ह्मणतात. नीलकंठांनीं शम्या ह्मणजे जोडीच्या आकाराचें एक यज्ञपात्र असा अर्थ केला आहे. चतुर्भुजामिश्रांच्या व्याख्येंत मार्कंडेय पुराणांतील वचनासारखाच एक श्लोक आहे. फरक इतकाच कीं, त्यांत बहुगुणं आणि शम्याक्षेपः हीं जीं पदें आहेत त्या ऐवजीं ह्यांत शतगुणं आणि शम्यापातः अशीं पदें आहेत. अर्थ जवळ जवळ एकच.

यांत संशय नाहीं. " हे राजेंद्रा, त्या तीर्थावर जाऊन श्रीशंकराचें पूजन करणाऱ्या मनुष्यास अश्वमेधयागाच्या फलाची व प्रमथगणांच्या आधिपत्याची प्राप्ति होते. तदनंतर धूमावतीला जावें. त्या ठिकाणीं त्रिरात्र उपोषण करणाऱ्या मनुष्याचे सर्वही मनोरथ निःसंशय पूर्ण होतात. हे नराधिपते, देवीच्या दक्षिणेस अर्ध्या योजनावर रथावर्त ह्मणून तीर्थ आहे. हे धर्मज्ञा, त्या ठिकाणीं आरोहण करणारा श्रद्धालु आणि जितेंद्रिय पुरुष महादेवाच्या प्रसादानें सद्गतीस जातो. नंतर, हे भरतकुलश्रेष्ठा, अत्यंत ज्ञानसंपन्न पुरुषानें त्या तीर्थास प्रदक्षिणा घालून सर्व पातकांपासून मुक्त करणाऱ्या धारानामक नदीवर जावें. हे पुरुषश्रेष्ठा लोकाधिपते, तिजमध्यें स्नान केलें असतां केव्हांही शोक करावा लागत नाहीं. तदनंतर, हे धर्मज्ञा, नमस्कार करून महापर्वत हिमालय ह्याजवर जावें. तेथें गेल्यानंतर, जें निःसंशय स्वर्गद्वाराच्या तोडीचें आहे त्या गंगाद्वारामध्यें व कोटितीर्थामध्यें एकाग्र अंतःकरण करून स्नान करावें, ह्मणजे पुंडरीक यज्ञाचें श्रेय मिळतें व कुलाचा उद्धार होतो. त्या ठिकाणीं एक रात्र वास्तव्य केलें तरी सहस्र गोप्रदानें केल्याचें पुण्य मिळतें. सप्तगंग, त्रिगंग आणि शक्रावर्त ह्यांमध्यें देवाचें आणि पितरांचें यथाविधि तर्पण केलें असतां पवित्र अशा स्वर्गादि लोकांमध्यें मान मिळतो. तेथून कनखलास जावें. तेथें स्नान करून त्रिरात्र उपोषण करणाऱ्या पुरुषास अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते व तो स्वर्गलोकास जातो. हे राजा, तदनंतर तीर्थयात्रा करणाऱ्या पुरुषानें कपिलावटास जावें. त्या ठिकाणीं एक रात्र उपोषण करून राहिलें असतां सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. हे राजेंद्रा कुरुवर्यश्रेष्ठा, त्या ठिकाणींच नागराज आणि महात्मा कपिल ह्यांचें सर्वलोकप्रख्यात असें तीर्थ आहे. हे नराधिपते, तेथें जाऊन नागतीर्थामध्यें स्नान करावें, ह्मणजे मनुष्याला एक हजार कपिला धेनु दान केल्याचें पुण्य मिळतें. तदनंतर शंतनूच्या ललितकसंज्ञक तीर्थावर जावें. हे राजा, त्या ठिकाणीं स्नान केलें असतां मनुष्यास नरकप्राप्ति होत नाहीं. गंगा आणि यमुना ह्यांच्या संगमावर स्नान करणाऱ्या मनुष्यास दहा अश्वमेध केल्याचें श्रेय मिळतें व तो आपल्या कुलाचा उद्धार करितो. हे राजेंद्रा, तेथून लोकविख्यात अशा सुगंध तीर्थास जावें, ह्मणजे मनुष्याचा आत्मा सर्व पातकांपासून मुक्त होतो व तो ब्रह्मलोकामध्यें पूज्य होऊन राहतो. हे राजा, तदनंतर तीर्थयात्रा करणाऱ्या पुरुषानें रुद्रावर्त तीर्थास जावें. हे भूपते, त्या ठिकाणीं स्नान करणारा मनुष्य स्वर्गलोकास जातो. हे नरश्रेष्ठा, गंगा आणि सरस्वती ह्यांच्या संगमावर स्नान करणाऱ्या मनुष्यास अश्वमेध यज्ञाचें श्रेय मिळतें व तो स्वर्गलोकास जातो. भद्रकर्णेश्वरावर जाऊन यथाविधि देवतांचें आराधन करणाऱ्या मनुष्यास नरकप्राप्ति होत नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर त्याला स्वर्गलोकामध्यें बहुमान मिळतो. तदनंतर, हे नराधिपते, तीर्थयात्रा करणाऱ्या मनुष्यानें कुब्जकामध्यें जावें, ह्मणजे सहस्र गोप्रदानांच्या फलाची प्राप्ति होऊन तो स्वर्गलोकास जातो. हे प्रजापालका, तेथून तीर्थयात्रा करणाऱ्या मनुष्यानें अरुंधतीवटावर जावें; व त्या ठिकाणीं ब्रह्मचर्य आणि एकाग्रता ह्यांनीं युक्त होऊन सामुद्रक तीर्थामध्यें स्नान करावें, म्हणजे त्याला अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते, त्या ठिकाणीं त्रिरात्र उपोषण करून राहणाऱ्या मनुष्यास सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें व त्याच्या कुलाचा उद्धार होतो. तेथून ब्रह्मचर्यसंपन्न आणि एकाग्रचित्त होऊन ब्रह्मावर्तास जावें; म्हणजे अश्वमेधाचें श्रेय मिळतें व तो

मनुष्य सोमलोकास जातो. यमुनाप्रभव (यमुनेचा उगम) तीर्थास जाऊन त्या ठिकाणीं यमुनाजलांत स्नान करणारा मनुष्य अश्वमेध यज्ञाचें फल संपादन करून स्वर्गलोकीं मान्य होऊन रहातो. त्रैलोक्यपूज्य अशा दर्वीसंक्रमणसंज्ञक तीर्थावर जाणाऱ्या मनुष्यास अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते व तो स्वर्गलोकास जातो. सिद्ध आणि गंधर्व ह्यांनीं सेवन केलेल्या सिंधुनदाच्या उगमावर जाऊन त्या ठिकाणीं पांच रात्री रहाणाऱ्या मनुष्यास विपुल सुवर्णप्राप्ति होते. तदनंतर अत्यंत दुर्गम अशा वेदीस जावें. तेथें जाणाऱ्या मनुष्यास अश्वमेधाचें श्रेय मिळतें व तो स्वर्गलोकास जातो. हे भरतवंशजा, तदनंतर ऋषिकुल्या आणि वासिष्ठ ह्या तीर्थांस जावें. वसिष्ठ तीर्थावर गेलें असतां सर्वही वर्ण ब्राह्मण बनून जातात. ऋषिकुल्या तीर्थावर जाऊन स्नान करणारा व देव आणि पितर ह्यांचें अर्चन करणारा मनुष्य निष्पाप होतो; आणि, हे नराधिपा, जर त्या ठिकाणीं शाकाहार करून एक महिनाभर राहील तर तो ऋषिलोकास जातो. भृगुतुंग तीर्थावर जाणाऱ्या मनुष्यास अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते. प्रमोक्ष तीर्थास जाणारा मनुष्य सर्व प्रकारच्या पातकांपासून मुक्त होतो. हे भरतकुलोत्पन्ना, कृत्तिका आणि मघा ह्यांच्या तीर्थाला जाणाऱ्या मनुष्यास अग्निष्टोम आणि अतिरात्र ह्या यागांचें फल मिळतें. त्याच ठिकाणीं संध्याकाळीं अत्युत्कृष्ट अशा विद्यातीर्थावर जावें. विद्यातीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास हव्या त्या कृत्यामध्यें सिद्धि मिळते. सर्व पातकांपासून मुक्त करणाऱ्या महाश्रमामध्यें एक वेळ मुळींच आहार न करितां एक रात्र रहाणारा मनुष्य पुढें शुभकारक अशा लोकामध्यें वास करितो. प्रत्येक तिसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं उपोषण करून एक महिना महालय तीर्थावर रहाणाऱ्या मनुष्याचा आत्मा सर्व प्रकारच्या पातकांपासून मुक्त होऊन शुद्ध होतो व त्याला विपुल सुवर्णप्राप्ति होते. तसेंच तो आपल्या कुलांतील पूर्वींच्या दहा व पुढील दहा पिढ्यांचा उद्धार करितो. तेथून ब्रह्मदेवानें सेवन केलेल्या वेतसिकानामक तीर्थाला गेल्यास अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते व तो शुक्रलोकास जातो. पुढें सिद्धांनीं सेवन केलेल्या सुंदरिका तीर्थास गेलें असतां मनुष्य स्वरूपसंपन्न होतो असें पूर्वींच्या लोकांनीं प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. तेथून ब्रह्मचर्यानें राहून व इंद्रियनिग्रह करून ब्राह्मणी तीर्थास जाणारा मनुष्य कमलकांति विमानांतून ब्रह्मलोकास जातो. तदनंतर सिद्धांनीं सेवन केलेल्या पवित्र अशा नैमिषनीर्थास जावें. त्या ठिकाणीं देवगणांसहवर्तमान ब्रह्मदेव निरंतर वास्तव्य करीत असतात. नैमिषतीर्थाचा नुसता शोध करणाऱ्या मनुष्याचेंही अर्धें पातक नष्ट होतें व त्यामध्यें प्रवेश करितांच मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. हे वीरा तीर्थयात्रा करण्याविषयीं तत्पर असणाऱ्या मनुष्यानें त्या नैमिषतीर्थावर एक मासपर्यंत वास्तव्य करावें. पृथ्वीमध्यें जीं जीं ह्मणून तीर्थें आहेत तीं तीं सर्व नैमिषतीर्थांत आहेत. हे भरतकुलोत्पन्ना, नियमनिष्ठ आणि मिताहारी होऊन त्या तीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास गोमेध यज्ञाच्या फलाची प्राप्ति होते; आणि, हे भरतकुलश्रेष्ठा, तो आपल्या कुलांतील सात पिढ्यांना पवित्र करून सोडितो. जो मनुष्य उत्कृष्ट प्रकारें उपवासव्रताचें अवलंबन करून नैमिषतीर्थावर प्राणत्याग करील, तो स्वर्गादिक सर्व लोकांमध्यें आनंदानें वास्तव्य करितो असें विद्वान् लोकांनीं सांगितलें आहे. हे नृपश्रेष्ठा, नैमिषतीर्थ हें अविनाशी, बुद्धिदायक आणि पवित्र आहे. गंगोद्भेद तीर्थावर जाऊन त्रिरात्र उपोषण कर-

णारा मनुष्य सदा परब्रह्मस्वरूपी होऊन राहतो व त्याला वाजपेय यागाचें श्रेय मिळतें. सरस्वती नदीवर जाऊन पितर आणि देवता ह्यांचें तर्पण करणारा मनुष्य सरस्वतीच्या लोकामध्यें जाऊन आनंदानें रहातो ह्यांत संशय नाहीं. तदनंतर ब्रह्मचर्यानें व एकाग्रपणें बाहुदा नदीवर जावें. त्या ठिकाणी एक रात्र राहणारा मनुष्य स्वर्गलोकामध्यें पूज्य होऊन राहतो; आणि, हे कुरुकुलोत्पन्ना, त्याला देवसत्र यज्ञाचें फळ मिळतें. तेथून . अत्यंत पवित्र असणाऱ्या, लोकांची गर्दी असलेल्या व पवित्र अशा क्षीरवतीनामक नदीस जाऊन तेथें देवता व पितर ह्यांचें पूजन करण्यामध्यें आसक्त होऊन रहावें. ह्मणजे वाजपेय यज्ञाचें श्रेय मिळतें. ब्रह्मचर्य आणि अंतःकरणाची एकाग्रता ह्यांनी युक्त असलेल्या पुरुषानें विमलाशोकनामक तीर्थास जाऊन त्या ठिकाणी एक रात्र उपोषण केलें असतां स्वर्गलोकामध्यें बहुमान मिळतो. तदनंतर शरयू नदींतील गोप्रतारनामक उत्कृष्ट तीर्थास जावें. हे महाराजा, त्या ठिकाणी देहत्याग केल्यामुळें त्या तीर्थाच्या प्रभावानें श्रीराम आपले सेवक, सैन्य आणि वाहनें ह्यांच्यासहवर्तमान स्वर्गास गेले. हे भरतकुलोत्पन्ना नराधिपते, त्या गोप्रतार तीर्थामध्यें स्नान करणारा मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होतो व मरणोत्तर श्रीरामाच्या प्रसादानें स्वर्गलोकीं जाऊन बहुमान पावतो. हे कुरुनंदना, गोमती नदीमध्यें असणाऱ्या रामतीर्थांत स्नान करणाऱ्या मनुष्यास अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते व तो आपल्या कुलाचा उद्धार करितो. हे भरतकुलश्रेष्ठा, तेथेंच शतसाहस्रक ह्मणून तीर्थ आहे. नियमनिष्ठ आणि मिताहारी होऊन त्या तीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या पुरुषास अश्वमेध यज्ञाचें फल मिळतें. हे राजा, कोटितीर्थामध्यें स्नान करून कार्तिकेयाचें पूजन करणारा मनुष्य तेजस्वी होतो व त्याला सहस्र गोप्रदानांचें फळ मिळतें. तदनंतर वाराणसीला (काशीला) जाऊन श्रीशंकराचें पूजन व कपिलाऱ्हदामध्यें स्नान केलें असतां मनुष्यास राजसूय यज्ञाचें श्रेय मिळतें. हे कुरुकुलधुरंधरा, तीर्थयात्रा करणाऱ्या पुरुषानें अविमुक्त क्षेत्रास (काशीस) जाऊन देवाधिदेव श्रीशंकराचें दर्शन घेतलें असतां तो ब्रह्महत्येपासून मुक्त होतो आणि त्याच ठिकाणीं प्राणत्याग केला असतां तो मोक्षास जातो. हे राजेंद्रा, गोमती आणि गंगा ह्यांच्या लोकप्रसिद्ध संगमावर असणाऱ्या दुर्लभ अशा मार्कंडेय तीर्थाला गेलें असतां अग्निष्टोम केल्याचें श्रेय मिळून कुलाचा उद्धार होतो. तेथून ब्रह्मचारी आणि एकाग्रचित्त होऊन गयेस जावें. हे भरतकुलोत्पन्ना, तेथें गमन करितांच अश्वमेध केल्याचें श्रेय मिळतें. त्या ठिकाणीं त्रैलोक्यप्रसिद्ध अक्षयनामक वट आहे. तेथें पितरांस केलेलें दान अक्षय्य होतें असें वचन आहे. महानदीमध्यें स्नान करून पितरांचें आणि देवांचें तर्पण केलें असतां अविनाशी अशा लोकांची प्राप्ति होते आणि कुलाचा उद्धार होतो. तेथून, धर्मारण्यामुळें सुशोभित दिसणाऱ्या ब्रह्मसरोवरास जाऊन रात्र उजाडेपर्यंत राहिलें असता ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते. त्याच सरोवरामध्यें ब्रह्मदेवानें एक श्रेष्ठ असा स्तंभ उभारिलेला आहे. ह्या स्तंभास प्रदक्षिणा घातली असतां वाजपेय यज्ञाचें फल मिळतें. हे राजेंद्रा, तदनंतर लोकप्रसिद्ध अशा धेनुक तीर्थास जावें; व त्या ठिकाणी एकरात्र राहून तिलधेनूचें[1] दान करावें, ह्मणजे तो मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होऊन निःसंशय स्वर्गलोकास जातो. हे राजा, त्या

१ पद्मपुराणातील सृष्टिखंडामध्यें ह्या दानाचा विधि सविस्तर सांगितलेला आहे.

ठिकाणीं अद्यापि देखील मोठी खूण आहे. हे भरतकुलोत्पन्ना, त्या ठिकाणीं वत्सांसहवर्तमान पर्वतावर संचार करणाऱ्या कपिला धेनूंचीं पावलें उठलेलीं अद्यापिही दिसतात. हे राजेंद्रा, त्या पावलांच्या समीप स्नान केलें असतां जें कांहीं अशुभकर्मजन्य पातक असेल तें नष्ट होऊन जातें. तदनंतर ज्ञानसंपन्न अशा श्रीशिवाचें स्थान जो गृध्रवट तिकडे जावें. त्या ठिकाणीं श्रीशंकराचें दर्शन घेऊन भस्मस्नान करावें. हें स्नान करणारा मनुष्य ब्राह्मण असला तर त्यानें द्वादशवार्षिक व्रत केल्यासारखें होतें व इतर वर्णांचें सर्व प्रकारचें पातक नष्ट होऊन जातें. तदनंतर गायनांच्या ध्वनीनें भरून गेलेल्या उद्यंतनामक पर्वतास जावें. हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं सावित्रीचें स्थान दृष्टिगोचर होतें. तेथें सदाचारी ब्राह्मणानें संध्योपासना करावी, ह्मणजे त्यानें बारा वर्षें संध्योपासना केल्यासारखें होतें. हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं योनिद्वारनामक एक प्रख्यात तीर्थ आहे. तेथें गमन करणारा पुरुष जन्म पावण्याच्या त्रासांतून सुटतो–मुक्त होतो. हे राजा, जो मनुष्य कृष्ण आणि शुक्ल ह्या दोन्ही पक्षांमध्यें गयेंत वास करितो तो निःसंशय आपल्या कुलांतील सात पिढ्यांचा उद्धार करितो. मनुष्यानें पुष्कळ पुत्र व्हावे अशी इच्छा करावी. कारण, त्यांतील एखादा तरी गयेला जाईल, अश्वमेध यज्ञ करील अथवा कृष्णवर्ण वृषभाचा उत्सर्ग करील हे राजा, तदनंतर तीर्थयात्रा करणाऱ्या पुरुषानें फल्गु नदीस जावें, ह्मणजे त्याला अश्वमेध यज्ञाचें श्रेय मिळतें व मोठी सिद्धि पावतो. हे राजेंद्रा, तदनंतर समाधान वृत्तीनें धर्मप्रस्थास जावें. हे युद्धामध्यें निश्चल असणाऱ्या महाराजा भीष्मा त्या ठिकाणीं सदोदित धर्म वास्तव्य करितो त्या ठिकाणीं कूपोदक प्राशन करून तदनंतर स्नान करून शुचिर्भूत झालेल्या मनुष्यानें पितरांचें व देवांचें तर्पण करावें, ह्मणजे तो पापमुक्त होऊन स्वर्गास जातो. त्या ठिकाणीं अंतःकरण सुसंस्कृत असलेल्या मतंग महामुनीचा आश्रम आहे. श्रम आणि शोक ह्यांचा नाश करणाऱ्या त्या शोभासंपन्न आश्रमामध्यें प्रवेश करणाऱ्या मनुष्यास गवामयनसंज्ञक यज्ञाच्या फलाची प्राप्ति होते. त्या ठिकाणीं धर्माच्या चरणीं मस्तक ठेविल्यास अश्वमेध यागाचें श्रेय मिळतें. तदनंतर, हे राजेंद्रा, अत्युत्कृष्ट अशा ब्रह्मस्थानास जावें व त्या ठिकाणीं पुरुषश्रेष्ठ ब्रह्मदेवाचें दर्शन करावें, ह्मणजे मनुष्यास राजसूय आणि अश्वमेध ह्या यज्ञांचें फल प्राप्त होतें. हे नराधिपते, तेथून तीर्थयात्रा करणाऱ्या मनुष्यानें राजगृह तीर्थास जावें. त्या ठिकाणीं स्नान करणारा मनुष्य कक्षीवान् मुनीप्रमाणें आनंदित होऊन राहतो. त्या ठिकाणीं यक्षिणीचें तीर्थ प्राशन करणारा मनुष्य शुचिर्भूत होऊन यक्षिणीच्या प्रसादानें ब्रह्महत्येपासून मुक्त होतो. तदनंतर मणिनाग तीर्थास जावें, ह्मणजे सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. हे भरतकुलोत्पन्ना, जो मनुष्य मणिनागाचें तीर्थ प्राशन करितो त्याला सर्पदंश झाला तरीही विष चढत नाहीं. तेथें एक रात्र वास्तव्य केल्यास सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. तदनंतर महर्षि गौतम ह्याच्या प्रिय वनास जावें. त्या ठिकाणीं अहल्याह्रदा मध्यें स्नान करणारा मनुष्य मोक्षास जातो. हे राजा, गौतम मुनीच्या आश्रमामध्यें गेलें असतां परमात्म्याची कांति मिळते. हे धर्मज्ञा, त्या ठिकाणीं त्रैलोक्यप्रसिद्ध असा एक कूप (आड) आहे. त्यामध्यें स्नान केलें असतां अश्वमेध यज्ञाचें श्रेय मिळतें. तेथेंच देवांसही पूज्य असलेला असा राजर्षि जनक ह्याचा एक कूप आहे. तेथें स्नान

केलें असतां विष्णुलोकाची प्राप्ति होते. तेथून सर्व प्रकारच्या पातकांपासून मुक्त करणाऱ्या विनशननामक तीर्थास जावें. म्हणजे वाजपेयाचें श्रेय मिळून सोमलोकाची प्राप्ति होते. तदनंतर सर्व तीर्थजलांचें उत्पत्तिस्थान अशा गंडकी नदीवर जावें, म्हणजे मनुष्यास वाजपेय यज्ञाचें श्रेय मिळून तो सूर्यलोकास जातो. तदनंतर त्रिभुवनविख्यात अशा विशल्या नदीवर जावें, म्हणजे अग्निष्टोम यज्ञाचें फल मिळून तो मनुष्य स्वर्गास जातो. हे धर्मज्ञा, तदनंतर वंगदेशांतील तपोवनामध्यें जावें; म्हणजे, हे महाराजा, तो मनुष्य गुह्यकांमध्यें आनंदित होऊन राहतो, ह्यांत संशय नाहीं. राजा, सिद्धांनीं सेवन केलेल्या कंपनानामक नदीवर जाणाऱ्या मनुष्यास पुंडरीक यागाचें श्रेय मिळतें व तो स्वर्गलोकास जातो. तदनंतर, हे भूपते, जेथील देवता महेश्वर आहे अशा धारानामक तीर्थास जावें, म्हणजे अश्वमेध फलाची प्राप्ति होऊन कुलाचा उद्धार होतो. हे राजा, देवांच्या पुष्करिणीला जाणाऱ्या मनुष्यास नरकप्राप्ति होत नाहीं; इतकेंच नव्हे तर त्याला अश्वमेधाचेंही श्रेय मिळतें. तदनंतर ब्रह्मचर्यसंपन्न आणि एकाग्र अंतःकरण होऊन सोमपद तीर्थास जावें. तेथें महेश्वर तीर्थामध्यें स्नान केलें असतां अश्वमेधफल मिळतें. हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं सुप्रसिद्ध अशीं एक कोटि तीर्थें आहेत. हे राजा, कूर्मस्वरूप धारण करणारा दुरात्मा असुर हीं कोटि तीर्थें घेऊन जाऊं लागला असतां प्रभावशाली श्रीविष्णूनें तीं त्याच्याकडून हरण करून घेतलीं. हे राजा, त्या तीर्थकोटीमध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास पुंडरीक यज्ञाचें श्रेय मिळतें व तो विष्णुलोकास जातो. हे राजेंद्रा, तदनंतर नारायणस्थानास जावें. त्या ठिकाणीं सदोदित श्रीविष्णु येऊन वास्तव्य करितात. ह्या ठिकाणीं ब्रह्मादिक देवता, तपोधन ऋषि, आदित्य, वसु आणि रुद्र हे श्रीविष्णूची उपासना करीत असतात. विस्मयकारक कर्में करणारा हा श्रीविष्णु त्या ठिकाणीं शालग्राम म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्रैलोक्याधिपति, वरप्रद आणि अविनाशी अशा श्रीविष्णूचें दर्शन घेणाऱ्या मनुष्यास अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते व तो विष्णुलोकास जातो. हे धर्मज्ञा, त्या ठिकाणीं सर्व प्रकारच्या पातकांपासून मुक्त करणारा असा एक कूप आहे. त्या कूपामध्यें चारही समुद्रांचें सदोदित सांनिध्य असतें. हे राजेंद्रा, त्या ठिकाणीं स्नान करणाऱ्या मनुष्यास नरकप्राप्ति होत नाहीं. हे नराधिपते, तेथें जाऊन अविनाशी आणि वरप्रद अशा देवाधिदेव रुद्राचें दर्शन घेणारा मनुष्य मेघमंडळांतून सुटलेल्या चंद्राप्रमाणें विराजमान होऊन राहतो. शुचिर्भूत होऊन आणि मनोनिग्रह करून जातिस्मर तीर्थामध्यें स्नान करावें. तेथें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास पूर्वजन्मांतील गोष्टींचें स्मरण करण्याची शक्ति येते, ह्यांत संशय नाहीं. माहेश्वरपुराला जाऊन श्रीशंकराचें पूजन करावें. त्या ठिकाणीं उपोषण केलें असतां अभीष्ट फलाची प्राप्ति होते, ह्यांत संशय नाहीं. तदनंतर सर्व प्रकारच्या पातकांपासून मुक्त करणाऱ्या वामनतीर्थास जावें. तेथें वामनरूपी श्रीविष्णूचें दर्शन घेतलें असतां नरकप्राप्ति होत नाहीं. नंतर सर्वपापमोचक अशा कुशिक मुनींच्या आश्रमांत जाऊन तेथें महापापनाशक अशा कौशिकी नदीस जावें, म्हणजे मनुष्यास राजसूय यज्ञाचें फल मिळतें. हे राजेंद्रा, तेथून उत्कृष्ट अशा चंपकारण्यास जावें. त्या ठिकाणीं एक रात्र वास्तव्य केलें असतां सहस्र गोप्रदानांचें पुण्य लागतें. नंतर अत्यंत दुर्लभ अशा ज्येष्ठिल तीर्थास जावें त्या ठिकाणीं एक रात्र वास्तव्य केलें असतां सहस्र

गोप्रदानाचें फल मिळतें. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं देवीसहवर्तमान वास्तव्य करणाऱ्या विश्वेश्वराचें दर्शन घेतलें असतां मित्र आणि वरुण यांच्या लोकांची प्राप्ति होते. त्या ठिकाणीं त्रिरात्र उपोषण केल्यास अग्निष्टोम यागाचें फल मिळतें. कन्यासंवेद्यनामक तीर्थावर जाऊन नियमनिष्ठ आणि मिताहारी होऊन रहावें; ह्मणजे, हे पुरुषश्रेष्ठा, प्रजाधिपति मनु ह्याच्या लोकाची प्राप्ति होते. हे भरतकुलोत्पन्ना, ह्या ठिकाणीं कन्यासंक्रमणामध्यें जे लोक स्वल्पही दान करितील त्यांचें तें दान अक्षय्य होऊन रहातें असें सदाचारसंपन्न मुनि सांगत असतात. तेथून त्रैलोक्यप्रसिद्ध अशा निर्वीर तीर्थास जावें, ह्मणजे अश्वमेधफलाची प्राप्ति होऊन तो मनुष्य विष्णुलोकास जातो. हे नरश्रेष्ठा, जे लोक ह्या निर्वीरासंगमरूपी तीर्थावर दान देतात, ते निर्बाध अशा इंद्रलोकास जातात. त्या ठिकाणीं त्रैलोक्यप्रसिद्ध अशा वसिष्ठ मुनीचा आश्रम आहे. तेथें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास वाजपेय यज्ञाचें श्रेय मिळतें. तेथून देव आणि मुनि ह्यांच्या समुदायांनीं सेवन केलेल्या देवकूट पर्वतावर जावें, ह्मणजे अश्वमेधाचें श्रेय मिळतें व कुलाचा उद्धार होतो. हे राजेंद्रा, तदनंतर कौशिक मुनींच्या ऱ्हदास जावें. ह्या ठिकाणीं कुशिककुलोत्पन्न विश्वामित्र मुनीस उत्कृष्ट प्रकारची तपःसिद्धि झाली. हे वीरा भरतकुलश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं कौशिकी नदीचे तीरावर एक महिनापर्यंत रहावें, ह्मणजे एका महिन्यांत अश्वमेध यज्ञाच्या पुण्याची प्राप्ति होते. सर्वतीर्थश्रेष्ठ अशा महाऱ्हदावर जाऊन जो मनुष्य वास्तव्य करितो तो दुर्गति पावत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर त्याला विपुल सुवर्णाचीही प्राप्ति होते. हे वीरा, त्या ठिकाणीं आश्रमामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या, कार्तिकेयाचें दर्शन घेणाऱ्या मनुष्यास निःसंशय अश्वमेधयज्ञाचें श्रेय मिळतें. त्रिभुवनप्रसिद्ध अशा अग्निधारेस जाऊन त्या ठिकाणीं स्नान केलें असतां व वरप्रद, विश्वव्यापक आणि अविनाशी अशा महादेवाचें दर्शन घेतलें असतां अग्निष्टोम यागाचें श्रेय मिळतें. शैलराज हिमालय ह्याच्या सन्निध असणाऱ्या ब्रह्मसरोवरावर जाऊन तेथें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास अग्निष्टोम यज्ञ केल्याचें श्रेय मिळतें. ब्रह्मसरोवरांतून निघालेली व लोकांस पवित्र करणारी अशी जी त्रैलोक्यप्रसिद्ध कुमारधारा नदी ती त्याच ठिकाणीं आहे. तिजमध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास आपण कृतार्थ झालों आहों असें कळून येतें. त्या ठिकाणीं तिसऱ्या दिवशीं रात्रीं उपोषण करणारा मनुष्य ब्रह्महत्येपासून मुक्त होतो. हे धर्मज्ञा, तेथून तीर्थयात्रा करण्याविषयीं तत्पर असणाऱ्या मनुष्यानें त्रैलोक्यप्रसिद्ध अशा महादेवी गौरीच्या शिखरावर—गौरीशिखर अथवा गौरीशंकर ह्या हिमालयाच्या शिखरावर—आरोहण करावें व त्या ठिकाणीं असणाऱ्या स्तनकुंडावर जावें. स्तनकुंडामध्यें नुसतें स्नान केलें असतां वाजपेय यज्ञाचें फल मिळतें. त्या कुंडामध्यें स्नान करून पितर आणि देवता ह्यांच्या पूजनामध्यें आसक्त होऊन राहणाऱ्या मनुष्यास अश्वमेध यज्ञाचें श्रेय मिळून तो इंद्रलोकास जातो. ताम्रारोहण तीर्थावर जाऊन ब्रह्मचर्यसंपन्न आणि एकाग्रअंतःकरण होऊन राहिल्यास अश्वमेध केल्याचें श्रेय मिळतें व तो मनुष्य ब्रह्मलोकास जातो. हे नराधिपते, नंदिनी तीर्थावर असणाऱ्या देवांनीं सेवन केलेल्या कूपावर गेलें असतां नरमेध यज्ञाचें जें पुण्य आहे त्याची प्राप्ति होते. हे राजा, कालिकासंगमावर स्नान करून कौशिकी आणि कालिका ह्या दोन नद्यांवर जाऊन त्रिरात्र उपोषण करणारा मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होतो.

तेथून उर्वशी तीर्थावर जावें व तेथून ज्ञानसंपन्न मनुष्यानें सोमाश्रमास आणि कुंभकर्णाश्रमास जावें, ह्मणजे त्याचा जगतामध्यें बहुमान होतो. ब्रह्मचर्यानें रहाणाऱ्या दृढव्रत पुरुषानें कोकामुख तीर्थामध्यें स्नान केलें असतां त्यास पूर्वजन्मांतलि गोष्टीचें स्मरण करण्याची शक्ति येते हें पूर्वीच्या लोकांनी प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. एकदाही नंदानंदीस जाणाऱ्या ब्राह्मणाचा आत्मा कृतार्थ व सर्व-पापमुक्त होऊन तो इंद्रलोकास जातो. क्रौंच-नामक दैत्याचा निःपात करणाऱ्या व सेवन करण्यास योग्य अशा ऋषभद्वीपास जाऊन सरस्वती नदीमध्यें स्नान करणारा मनुष्य विमानामध्यें विराजमान होऊन राहतो. हे महाराजा, मुनिजनांनी सेवन केलेलें औद्दालक ह्मणून एक तीर्थ आहे, त्यामध्यें स्नान करणारा मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होतो ब्रह्मर्षींनी सेवन केलेल्या पवित्र अशा धर्म-तीर्थास जाणाऱ्या मनुष्यास वाजपेय यज्ञाची प्राप्ति होते व तो विमानामध्यें आरोहण करून बहुमान पावतो. तदनंतर चंपातीर्थावर जाऊन भागीरथीमध्यें तर्पण करावें व दंडार्त-नामक देवतेचें दर्शन घ्यावें, ह्मणजे सहस्र गोप्रदानाचें फल मिळतें. तदनंतर पवित्र अशा वृक्षादिकांनी सुशोभित असणाऱ्या ललीतिका-नामक पवित्र नदीला जावें, ह्मणजे राज-सूय यज्ञाची प्राप्ति होते आणि विमानामध्यें वास घडून बहुमान मिळतो.

अध्याय पंचायशींवा.

—:०:—

तीर्थनिर्देश.

पुलस्त्य ह्मणाले:—तेथून संध्याकाळीं संवेद्य-नामक उत्कृष्ट तीर्थास जावें. त्या ठिकाणीं स्नान केलें असतां मनुष्यास विद्या प्राप्त होते ह्यांत संशय नाहीं. हे राजा, पूर्वी रामाच्या प्रभावानें लौहित्यनामक एक तीर्थ निर्माण झालें आहे. त्याचें दर्शन घेतलें असतां विपुल सुवर्णाची प्राप्ति होते. करतोयानामक नदीवर जाऊन त्रिरात्र उपोषण करून रहाणाऱ्या मनुष्यास अश्वमेधाचें श्रेय मिळतें. हा विधि दक्षानें केलेला आहे. हे राजेंद्रा, गंगा आणि समुद्र ह्यांच्या संगमावर स्नान केलें असतां अश्वमेधाच्या दसपट पुण्य लागतें असें ज्ञानी लोक सांगतात. हे राजा, जो मनुष्य गंगेच्या परतीराला जाऊन त्रिरात्र उपोषण करून स्नान करील, तो सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. तेथून, सर्व पातकांपासून मुक्त करणाऱ्या वैतरणी नदीस जावें. विरज तीर्थास जाणारा मनुष्य चंद्राप्रमाणें विराजमान होऊन राहतो, त्याचा उद्धार होतो, त्याच्या शरीराला पवित्रता येते व सर्व पातकांचा नाश होतो; इतकेंच नव्हे, तर त्याला सहस्र गोप्रदानांच्या फलाची प्राप्ति होऊन तो आपलें कुल पवित्र करून सोडतो. नियमनिष्ठ आणि पवित्र होऊन शोण आणि ज्योतिरथ्या ह्यांच्या संगमावर पितरांचें आणि देवाचें तर्पण केलें असतां अग्निष्टोमफलाची प्राप्ति होते. हे कुरुनंदना, शोण आणि नर्मदा ह्यांच्या उत्पत्तीचें स्थान अशा वंशगुल्मनामक तीर्थामध्यें स्नान केलें असतां अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते. हे नराधिपते, कोशला नदीवर असणाऱ्या ऋषभतीर्थावर जावें. ह्मणजे वाजपेय याग केल्याचें श्रेय मिळतें. तसेंच त्या ठिकाणीं त्रिरात्र उपोषण करणाऱ्या मनुष्यास सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें व त्याच्या कुलाचा उद्धार होतो. कोशलेच्या तीरावर जाऊन कालतीर्थामध्यें स्नान करावें; ह्मणजे अकरा वृषोत्सर्ग केल्याचें फल निःसंशय मिळतें. हे राजा, पुष्पवती नदीमध्यें स्नान करून त्रिरात्र उपोषण करणाऱ्या मनुष्यास

सहस्र गोप्रदानांचें फळ मिळतें व तो आपलें कुल पवित्र करतो. हे भरतकुलश्रेष्ठा, तदनंतर बदरिका तीर्थामध्यें स्नान करावें; असें करणारा मनुष्य दीर्घायु होऊन स्वर्गलोकास जातो. नंतर चंपानगरीस जाऊन भागीरथीमध्यें तर्पण करावें व दंडसंज्ञक देवतेचें दर्शन घ्यावें, ह्मणजे सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. तदनंतर पवित्र अशा वृक्षादिकांनीं सुशोभित असलेल्या पुण्यकारक अशा लपेटिकानामक तीर्थास जावें, ह्मणजे वाजपेय यज्ञ केल्याचें श्रेय मिळतें व सर्व देवांकडून बहुमान होतो. तदनंतर भार्गवरामाचें वास्तव्य असलेल्या महेंद्र पर्वतावर जावें. त्या ठिकाणीं रामतीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास अश्वमेधयागाच्या फलाची प्राप्ति होते. हे कुरुनंदना, त्या ठिकाणींच मतंगकेदारनामक तीर्थ आहे. हे कुरुश्रेष्ठा, त्यामध्यें स्नान केलें असतां सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. तदनंतर श्रीपर्वतावर जाऊन नदीतीरावर स्नान करावें व श्रीशंकराचें पूजन करावें, ह्मणजे अश्वमेध यज्ञाचें श्रेय मिळतें. ह्या श्रीपर्वतावर महातेजस्वी श्रीशंकर अत्यंत आनंदित होऊन पार्वतीसहवर्तमान वास करीत होते व देवांसहवर्तमान ब्रह्मदेवही रहात होता. शुचिर्भूत आणि अंतःकरणाचा निग्रह केलेल्या मनुष्यानें देवऱ्हदामध्यें स्नान केलें असतां अश्वमेध यज्ञाचें फल मिळतें व तो उत्कृष्ट प्रकारची सिद्धि पावतो. पांडवदेशामध्यें असणाऱ्या देवपूज्य अशा ऋषभपर्वतावर गेलें असतां वाजपेययज्ञाचें फल मिळतें व तो मनुष्य स्वर्गलोकामध्यें आनंदानें रहातो. तदनंतर अप्सरांच्या समुदायांनीं व्याप्त होऊन गेलेल्या कावेरी नदीस जावें.हे राजा,त्या ठिकाणी स्नान केलें असतां सहस्र गोप्रदानांचें श्रेय मिळतें. हे राजेंद्रा, तदनंतर समुद्रामध्यें असणाऱ्या सर्वलोकवंद्य व त्रैलोक्यप्रसिद्ध अशा गोकर्णतीर्थास जावें. त्या ठिकाणीं ब्रह्मादिक देवता, तपोधन मुनि, भूतें, यक्ष, पिशाच, किन्नर, महानाग, सिद्ध, चारण, गंधर्व, मनुष्य, पन्नग व नद्या, समुद्र आणि पर्वत ह्यांच्या अधिष्ठात्या देवता श्रीशंकराची उपासना करीत असतात. त्या ठिकाणीं त्रिरात्र उपोषण करून श्रीशंकराचें पूजन केलें असतां अश्वमेध यज्ञाचें श्रेय मिळतें व प्रमथगणांच्या आधिपत्याची प्राप्ति होते.त्या ठिकाणीं बारा रात्रींपर्यंत वास्तव्य केल्यास मनुष्याचा आत्मा पवित्र होतो. त्याच ठिकाणीं त्रैलोक्यवंद्य असें गायत्रीचें स्थान आहे. तेथें त्रिरात्र वास्तव्य केलें असतां सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. हे नराधिपते, ह्या ठिकाणीं ब्राह्मणांची प्रत्यक्ष परीक्षा होत असते. कारण, तेथें संकीर्ण योनीमध्यें उत्पन्न झालेल्या व्यभिचारजन्य मनुष्यानें गायत्री ह्मटली असतां तिचा श्लोक अथवा एखादें गाणें बनतें आणि ब्राह्मणेतर मनुष्य गायत्री ह्मणूं लागला असतां त्याला तिचें विस्मरणच होतें. पुढें ब्रह्मर्षि संवर्त ह्याच्या वापीस जावें, ह्मणजे पुरुष सौंदर्यसंपन्न आणि भाग्यशाली होतो. तदनंतर, वेणानदीवर जाऊन त्रिरात्र उपोषण करावें, ह्मणजे त्या मनुष्यास मयूर आणि हंस ह्यांनीं युक्त असलेल्या विमानाची प्राप्ति होते. तदनंतर, प्रत्यहीं सिद्धांनीं सेवन केलेल्या गोदावरीस जावें, ह्मणजे गवामयन यज्ञाचें फल आणि वासुकीचा उत्कृष्ट लोक ह्यांची प्राप्ति होते. वेणेच्या संगमावर स्नान केलें असतां अश्वमेध फलाची प्राप्ति होते. वरदेच्या संगमावर स्नान केलें असतां सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. ब्रह्मस्थूणानामक तीर्थावर जाऊन त्रिरात्र उपोषण करणारा मनुष्य सहस्र गोप्रदानांच्या फलाची प्राप्ति होऊन स्वर्गलोकास जातो. कुशप्लवननामक तीर्थावर जाऊन ब्रह्मचर्यानें आणि समाधानवृत्तीनें राहून व त्रिरात्र उपो-

षण करून स्नान केलें असतां अश्वमेध यागाचें फल मिळतें. तदनंतर कृष्णवेणी नदीच्या जलापासून उत्पन्न झालेल्या रम्य अशा देवन्हृदामध्यें आणि जातिस्मरन्हृदामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास पूर्वजन्माचें स्मरण होतें. ह्या ठिकाणीं शंभर यज्ञ करून देवाधिपति इंद्र स्वर्गास गेला. हे भरतकुलोत्पन्ना, तेथें केवल गमन केलें असतांही अग्निष्टोमफलाची प्राप्ति होते. तदनंतर सर्वन्हृदामध्यें स्नान करावें, म्हणजे सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. तेथून महापवित्र अशी वापी आणि नद्यांमध्यें श्रेष्ठ असणारी पयोष्णी ह्यांवर जाऊन पितरांचें व देवांचें अर्चन करण्यामध्यें आसक्त होऊन रहावें, म्हणजे सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. हे राजा, पवित्र अशा दंडकारण्यांत जाऊन स्नान करावें. हे भरतकुलोत्पन्ना, मनुष्यानें तेथें स्नान करितांच त्याला सहस्र गोप्रदानफल मिळतें. शरभंग आणि महात्मा शुक ह्यांच्या आश्रमांस जाणाऱ्या मनुष्यास दुर्गति मिळत नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर तो आपलें कुल पवित्र करून सोडितो. तेथून भार्गवरामानें सेवन केलेल्या शूर्पारक क्षेत्रास जावें. त्या ठिकाणीं रामतीर्थांत स्नान करणाऱ्या मनुष्यास विपुल सुवर्णप्राप्ति होते. नियमनिष्ठ आणि मिताहारी होऊन सप्तगोदावर तीर्थावर स्नान करणाऱ्या पुरुषास मोठें पुण्य लागतें व तो देवलोकास जातो. तेथून नियमनिष्ठ आणि मिताहारी होऊन देवपथास जावें, म्हणजे त्या मनुष्यास देवसत्राच्या पुण्याची प्राप्ति होते. तदनंतर तुंगकारण्यास जाऊन ब्रह्मचर्यसंपन्न व जितेंद्रिय होऊन रहावें. त्या ठिकाणीं पूर्वी सारस्वतमुनीनें वेदांचें अध्यापन केलेलें होतें. त्या ठिकाणीं वेद नष्ट होऊन गेले असतां अंगिरामुनींचा पुत्र ऋषींच्या उत्तरीय वस्त्रावर स्वस्थपणें जाऊन बसला. तदनंतर त्यानें योग्य प्रकारें आणि यथाविधि प्रणवाचा उच्चार केला असतां, ज्यानें ज्याचा पूर्वी अभ्यास केला होता त्याला तें आठवूं लागलें. त्या ठिकाणीं ऋषि, देव, वरुण, अग्नि आणि दक्ष प्रजापति ह्यांचें वास्तव्य असून समुद्रामध्यें वास्तव्य करणारा श्रीविष्णु व भगवान् महादेव हेही तेथें असतात. पूर्वी देवांसहवर्तमान महातेजस्वी भगवान् ब्रह्मदेव ह्यांनीं अत्यंत कांतिसंपन्न अशा भृगुमुनींची याजनकर्माकडे योजना केली होती. तदनंतर त्या भगवान् भृगूनें त्या वेळीं शास्त्रोक्त विधीनें सर्वही ऋषींचें पुनराधान केलें व आज्यभागाच्या योगानें त्या ठिकाणीं यथाविधि अग्नीस तृप्त करून सोडिलें. तदनंतर देव आणि ऋषि हे क्रमाक्रमानें निघून गेले. हे नृपश्रेष्ठा, पुरुषानें अथवा स्त्रीनें त्या तुंगकारण्यांत प्रवेश केला कीं लागलींच त्याचें सर्व पातक नष्ट होऊन जातें. त्या ठिकाणीं ज्ञानसंपन्न मनुष्यानें नियमनिष्ठ आणि मिताहारी होऊन एक मासपर्यंत वास्तव्य करावें; म्हणजे, हे राजा, तो ब्रह्मलोकास जातो व आपल्या कुलाचा उद्धार करितो. तदनंतर मेधावी तीर्थास जाऊन पितर आणि देवता ह्यांचें तर्पण करावें, म्हणजे अग्निष्टोम यज्ञाचें फल, स्मृति आणि धारणाशक्तियुक्त बुद्धि ह्यांची प्राप्ति होते. ह्या ठिकाणीं कालंजरनामक एक लोकविख्यात पर्वत आहे. त्याजवर जाऊन देवन्हृदामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास सहस्र गोप्रदानांचें फल मिळतें. हे राजा, त्या कालंजर पर्वतावर स्नान करून जो तपश्चर्या करील, तो मनुष्य निःसंशय स्वर्गामध्यें पूज्य होऊन रहातो. तदनंतर, हे प्रजापालका, पर्वतश्रेष्ठ चित्रकूट ह्याजवर असणाऱ्या सर्वपापनाशक मंदाकिनी नदीवर जावें. त्या ठिकाणीं स्नान करून देव आणि पितर ह्यांच्या पूजनामध्यें आसक्त होऊन रहाणाऱ्या मनुष्यास अश्वमेधफलाची प्राप्ति होते व तो

सद्गतीस जातो. हे धर्मज्ञा, त नंतर उत्कृष्ट अशा भर्तृस्थानास जावें. हे राजा, ह्या ठिकाणीं महासेन कार्तिकेय ह्याचें प्रत्यहीं सांनिध्य असतें. हे नृपश्रेष्ठा, तेथें केवळ गमन केलें असतांही सिद्धि मिळते. कोटितीर्थामध्यें स्नान करणाऱ्या मनुष्यास सहस्र गोप्रदानांच्या फलाची प्राप्ति होते. तेथून दक्षिणेकडे वळून तीर्थयात्रा कर. णाऱ्या मनुष्यानें ज्येष्ठस्थानास जावें. त्या ठिकाणीं महादेवाचें दर्शन घेणारा मनुष्य चंद्राप्रमाणें विराजमान होऊन रहातो. हे भरत कुलश्रेष्ठा महाराजा भीष्मा, त्या ठिकाणीं एक प्रख्यात कूप आहे. हे संग्रामनिश्चला, त्या ठिकाणीं चारही समुद्रांचें वास्तव्य आहे. हे राजेंद्रा, त्या ठिकाणीं मनोनिग्रहपूर्वक स्नान करून पितर आणि देव ह्यांच्या अर्चनामध्यें आसक्त होऊन रहाणारा मनुष्य उत्कृष्ट प्रकारच्या सद्गतीस जातो. हे राजेंद्रा, तदनंतर विशाल अशा शृंगवेरपुरास जावें. हे महाराजा, ह्या ठिकाणीं पूर्वी दाशरथि राम तरून गेले होते. हे महाबाहो, त्या तीर्थामध्यें स्नान केलें असतां मनुष्य सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. ब्रह्मचर्यानें आणि समाधानवृत्तीनें रहाणाऱ्या मनुष्यानें गंगेमध्यें स्नान केलें असतां तो निष्पाप होतो व त्यास वाजपेय यागाचें फल मिळतें. तदनंतर ज्ञानसंपन्न अशा श्रीशंकराच्या मुंजवटनामक स्थानास जावें. हे भरतकुलोत्पन्ना, त्या ठिकाणीं महादेवाचें दर्शन घेऊन व त्यास प्रणाम करून प्रदक्षिणा घातली असतां प्रमथगणांचें आधिपत्य मिळतें. जान्हवी नदीमध्यें असणाऱ्या त्याच नांवाच्या तीर्थामध्यें स्नान करणारा मनुष्य पापमुक्त होतो. हे राजेंद्रा, तेथून ऋषींनीं प्रशंसा केलेल्या प्रयागास जावें. त्या ठिकाणीं ब्रह्मादिक देवता, दिशा, दिशांचे अधिपति, लोकपाल, साध्य, लोकमान्य पितर, सनत्कुमारप्रभृति देवता, महर्षि, अंगिराप्रभृति निष्पाप ब्रह्मर्षि, नाग, गरुड, सिद्ध, चक्रधर (चक्र धारण करणारे देवताविशेष), नद्या, समुद्र, गंधर्व, अप्सरा आणि ब्रह्मदेवानें बहुमान केलेला भगवान् श्रीविष्णु हे वास्तव्य करितात. त्या ठिकाणीं तीन अग्निकुंडें आहेत. सर्व तीर्थामध्यें अग्रगण्य असणारी भागीरथी ही त्यांपैकीं मध्यभागीं असणाऱ्या कुंडांतून वेगानें निघून गेली. जगतास पवित्र करणारी, त्रिभुवनविख्यात, सूर्यतनया देवी यमुना ही गंगेस मिळाली आहे. गंगा आणि यमुना ह्यांचा मध्य हें पृथ्वीचें जघनस्थल असून त्या जघनस्थानामध्यें प्रयाग हें उपस्थ होय असें ऋषि समजतात. प्रयाग, संप्रतिष्ठा, कंबल, अश्वतर व भोगावती तीर्थें ही ब्रह्मदेवाची वेदी होय. हे संग्रामनिश्चला भीष्मा, त्या ठिकाणी मूर्तिमंत वेद, यज्ञ आणि तपोधन ऋषि हे ब्रह्मदेवाची उपासना करीत असतात; आणि, हे राजा, देव आणि चक्रधर हे यज्ञ करीत असतात. ह्मणूनच, हे भरतकुलोत्पन्ना प्रभो भीष्मा, प्रयाग, ह्या सर्व तीर्थांहून श्रेष्ठ असून अत्यंत पवित्र आहे असें ह्मणत असतात. त्या तीर्थाचें नामश्रवण केलें अथवा नामसंकीर्तन केलें किंवा तेथील मृत्तिकेचा तिलक लावून घेतला तरीही मनुष्य पापमुक्त होतो. ह्या लोकविख्यात संगमामध्यें जो मनुष्य स्नान करील त्यास राजसूय आणि अश्वमेध ह्यांच्या संपूर्ण फलाची प्राप्ति होते. हे भरतवंशजा, ही यज्ञभूमी असून देव देखील हिला पूज्य समजतात. ह्या ठिकाणीं स्वल्प जरी दान केलें असलें तरी तें महादान होतें. बा भीष्मा, वेदवचनामुळें असो, अथवा लोकवचनामुळें असो, तूं प्रयागावर मरणाविषयींचा आपला निश्चय ढळूं देऊं नको. हे कुरुनंदना, ज्याचें ह्या तीर्थाच्या ठिकाणीं सान्निध्य आहे अशीं साठ कोटि दहा हजार श्रेष्ठ तीर्थें आहेत. चार

वेदांचें अध्ययन केलें असतां अथवा सत्यनिष्ठ होऊन राहिलें असतां जें फळ मिळतें तें गंगा आणि यमुना ह्यांच्या संगमावर स्नान करितांच प्राप्त होतें. त्या ठिकाणीं भोगवती नांवाचें वासुकीचें उत्कृष्ट तीर्थ आहे. त्यामध्यें जो स्नान करील त्याला अश्वमेध यज्ञाचें फल मिळतें. तेथेंच हंसप्रतन नांवाचें त्रैलोक्यप्रसिद्ध तीर्थ आहे. हे कुरुनंदना, गंगेमध्यें दशाश्वमेधिक नांवाचें तीर्थ आहे. गंगेमध्यें कोठेंही स्नान केलें तरी तें कुरुक्षेत्रांत केल्याप्रमाणेंच होतें. त्यांतूनही कनखल तीर्थावर भागीरथींत स्नान केलें असतां विशेष पुण्य आहे व प्रयागावर स्नान करण्यांत तर अतिशयच मोठें पुण्य आहे. जरी शेंकडों वाईट कृत्यें केलीं व नंतर गंगास्नान केलें, तरी ज्याप्रमाणें अग्नि इंधनाला जाळून टाकितो त्याप्रमाणें गंगाजल त्या सर्व पातकांस दग्ध करून सोडितें. कृतयुगामध्यें सर्वतीर्थ, त्रेतायुगांत पुष्करतीर्थ व द्वापारयुगामध्यें कुरुक्षेत्र पवित्र असून कलियुगामध्यें गंगा पवित्र आहे, असें सांगितलेलें आहे. पुष्कर तीर्थावर तप करावें; महालय तीर्थावर दान द्यावें; मलय तीर्थावर अग्निप्रवेश करावा आणि भृगुतुंगावर निरशन करावें असें सांगितलें आहे. पुष्कर, कुरुक्षेत्र, गंगा आणि मगध ह्यांमध्यें स्नान करणारा मनुष्य आपल्या वंशांतील पूर्वींच्या सात व पुढील सात पिढ्यांचा उद्धार करितो. गंगेचें नामसंकीर्तन करितांच ती पापमुक्त करिते, दर्शन घेतलें असतां कल्याणदायक होते आणि तिच्या जलामध्यें प्रवेश केला असतां किंवा तें प्राशन केलें असतां कुलांतील सात पिढ्यांना पवित्र करिते. हे राजा, ज्याप्रमाणें अनेक पवित्र तीर्थें व पुण्यकारक अशीं पुष्कळ देवमंदिरें ह्यांच्या सांनिध्यास राहून पुण्य संपादन केल्यानें मनुष्य स्वर्गास जातो, त्याप्रमाणें ज्या मनुष्याच्या अस्थींस गंगाजलाचा स्पर्श होईल तोही मनुष्य स्वर्गलोकास जाऊन त्या ठिकाणीं पूज्य होऊन राहतो. गंगेसारखें तीर्थ नाहीं; विष्णूहून श्रेष्ठ देवता नाहीं; आणि ब्राह्मणावांचून श्रेष्ठ असा दुसरा कोणीही नाहीं, असें ब्रह्मदेवानें सांगितलें आहे. हे राजा, ज्या ठिकाणीं गंगेचें वास्तव्य आहे तो देश हें सुप्रसिद्ध असें उत्कृष्ट प्रकारचें तपोवन असून गंगेच्या तीरावर असणारें तें सिद्धक्षेत्र होय असें समजावें. ही गोष्ट अगदीं खरी आहे. ती ब्राह्मण, साधु, औरस पुत्र, मित्र, शिष्य आणि अनुयायी ह्यांना कानांत गुप्तपणें सांगावी. मीं तुजपाशीं केलेलें हें तीर्थमालिकेचें संकीर्तन धन्यतादायक, धारणाशक्ति देणारें व स्वर्गप्राप्तीस कारणीभूत असून अत्यंत अत्युत्कृष्ट आहे. तसेंच हें पवित्र करणारें, रम्य, धर्माच्या अभिवृद्धीस उत्कृष्ट प्रकारें कारणीभूत आणि सर्व प्रकारच्या पातकांपासून मुक्त करणारें असून त्यांचा वृत्तान्त ही महर्षींची देखील गुप्त गोष्ट आहे. लक्ष्मीप्राप्तीस कारणीभूत, स्वर्गदायक, पवित्र, शत्रुनाशक, कल्याणकारक, ज्ञानोत्पादक आणि अत्यंत श्रेष्ठ अशा ह्या तीर्थमालिकेच्या अनुकीर्तनाचें जो मनुष्य ब्राह्मणामध्यें बसून अध्ययन करील तो दोषमुक्त होऊन स्वर्गास जातो; ज्यास पुत्र नसेल त्याला पुत्रप्राप्ति होते; निर्धनास द्रव्य मिळतें; राजा पृथ्वी जिंकून घेतो; शूद्रास इच्छिलेल्या गोष्टीची प्राप्ति होते व हें पठन करणारा ब्राह्मण विद्येमध्यें पारंगत होतो. जो मनुष्य शुचिर्भूत होऊन प्रतिदिवशीं हें तीर्थफल श्रवण करितो, त्याला पूर्वींच्या पुष्कळ जन्मांचें स्मरण होतें; व तो स्वर्गामध्यें जाऊन आनंदानें रहातो. कांहीं तीर्थांवर जातां येण्यासारखें आहे व कांहीं तीर्थांवर जातां येणें कठीण आहे, असें सांगितलेलें आहे. तथापि सर्वही तीर्थांचें

दर्शन घेण्याचें असेल तर त्या तीर्थांची यात्रा मानसिक करावी म्हणजे झालें. पूर्वी अष्टवसूंसहवर्तमान आदित्य, मरुत्, अश्विनीकुमार आणि देवतुल्य ऋषि ह्यांनीं पुण्यसंपादनाच्या इच्छेनें ह्या तीर्थांमध्यें स्नानें केलीं होतीं. त्याचप्रमाणें, हे कुरुवंशजा सदाचारसंपन्ना भीष्मा, तूंही आपलें पुण्य ह्या तीर्थयात्रालब्ध पुण्यानें वृद्धिंगत करण्यासाठीं नियमनिष्ठ होऊन मी सांगितलेल्या ह्या विधीप्रमाणें तीर्थयात्रा कर. इंद्रियांची शुद्धि करून आस्तिक्यबुद्धीनें तीर्थयात्राविधीचें श्रवण करणाऱ्या अथवा तीर्थांचें दर्शन घेणाऱ्या व शास्त्रमार्गानें चालणाऱ्या सज्जनांसच तीं तीर्थें घडतात. हे कुरुकुलोत्पन्ना, ज्यानें व्रत ग्रहण केलेलें नाही, ज्याचें अंतःकरण कृतार्थ झालेलें नाहीं, जो शुचिर्भूत नाहीं, जो तस्कर आहे आणि ज्याची बुद्धि कुटिल आहे, त्या मनुष्यास तीर्थस्नान घडत नाहीं. हे धर्मज्ञा राजा, तूं सदाचारी राहून व सदोदित धर्मकृत्यांकडे लक्ष्य ठेवून पिता, पितामह आणि प्रपितामह इत्यादिक सर्व पितर, ब्रह्मदेवादिक देवता आणि ऋषिगण ह्यांस धर्माच्या अनुरोधानें सदोदित संतुष्ट केलेलें आहेस. ह्यास्तव, हे इंद्रतुल्या भीष्मा, तुला अष्टवसूंच्या लोकांची आणि ह्या भूतलावर शाश्वत व विशाल अशा कीर्तीची प्राप्ति होईल

नारद म्हणाले:- युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें सांगून व भीष्माला तसें करण्याविषयीं अनुज्ञा देऊन संतुष्ट झालेला भगवान् पुलस्त्य मुनि आनंदित अंतःकरणानें त्याच ठिकाणीं अंतर्धान पावला; आणि, हे कुरुश्रेष्ठा, शास्त्रांतील तात्त्विक विषयाचें ज्ञान असलेला भीष्महीं पुलस्त्याच्या सांगण्यावरून पृथ्वीप्रदक्षिणा करूं लागला. ही महाभाग्यकारक, अत्यंत पवित्र व सर्वपापमोचक अशी तीर्थयात्रा प्रयागावर समाप्त होते. जो मनुष्य ह्या विधीस अनुसरून पृथ्वीपर्यटण करील तो मरणोत्तर शंभर अश्वमेधांचें उत्कृष्ट फल उपभोगील. हे पार्था, ज्याप्रमाणें पूर्वी कुरुकुलश्रेष्ठ भीष्माला धर्मप्राप्ति झाली, त्याच प्रकारच्या धर्माची तुला आठपट प्राप्ति होईल. तूं ऋषींचा पोषणकर्ता आहेस म्हणून तुला आठपट फल मिळेल. हे भरतवंशजा, हीं तीर्थें राक्षसगणांनी व्याप्त होऊन गेलेलीं आहेत व म्हणूनच त्या ठिकाणीं तुजवांचून इतरांची गति नाहीं. हे कुरुनंदना, सर्व तीर्थांशीं संबंध असलेले देव आणि ऋषि ह्यांचें हें चरित्र जो मनुष्य पहांटे उठून पठन करील तो सर्व पातकांपासून मुक्त होतो. ह्या ठिकाणीं वाल्मीकि, आत्रेय, कुंडजठर, विश्वामित्र, गौतम, असित, देवल, मार्कंडेय, गालव, वसिष्ठ, उद्दालक, शौनक, पुत्रांससहवर्तमान मुनिश्रेष्ठ व्यास, मुनिश्रेष्ठ दुर्वास आणि महातपस्वी जाबालि हे सर्वही श्रेष्ठ श्रेष्ठ मुनि तुझीच मार्गप्रतीक्षा करीत राहिलेले आहेत. ह्यास्तव, हे महाराजा, ह्यांना बरोबर घेऊनच तूं ही तीर्थयात्रा कर. हा लोमश नांवाचा अत्यंत तेजस्वी महर्षि तुझी भेट घेणार आहे. त्याला व मलाही बरोबर घेऊन तूं क्रमाप्रमाणें ह्या तीर्थांची यात्रा कर, म्हणजे तुझी मोठी कीर्ति होईल. हे धर्मज्ञा नृपश्रेष्ठा, ज्याप्रमाणें राजा महाभिष अथवा धर्मात्मा राजा ययाति किंवा राजा पुरूरवा त्याप्रमाणेंच तूं स्वधर्माच्या योगानें शोभत आहेस. हे राजा, ज्याप्रमाणें राजा भगीरथ अथवा ज्याप्रमाणें सुप्रसिद्ध राम त्याप्रमाणेंच तूं सर्वही राजांहून कांतिमान् असून प्रत्यक्ष सूर्याप्रमाणें दिसत आहेस. जसा मनु, इक्ष्वाकु, महायशस्वी पुरु अथवा वैन्य त्याप्रमाणेंच, हे महाराजा, तूंही प्रख्यात आहेस. तेव्हां ज्याप्रमाणें पूर्वी सर्वही शत्रूंना दग्ध करून शांति पावलेल्या देवाधिपति इंद्रानें त्रैलोक्याचें पालन केलें, त्याप्रमाणेंच तूं शत्रूंना

संहार करून प्रजांचें पालन करशील. हे कमललोचना, आपल्या धर्माच्या अनुरोधानें जिंकून घेतलेली पृथ्वी प्राप्त झाल्यावर तूं आपल्या धर्माच्या योगानें कार्तवीर्यार्जुनाप्रमाणें प्रसिद्धि पावशील.

वैशंपायन ह्मणालेः—हे महाराजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें धर्मराजास आश्वासन देऊन त्याचा निरोप घेतल्यानंतर भगवान् नारद मुनि त्याच ठिकाणीं अंतर्धान पावले. पुढें धर्मात्मा युधिष्ठिरानेंही त्याच गोष्टीचा विचार करीत तें तीर्थयात्रेसंबंधाचें पुण्य ऋषींना कथन केलें.

अध्याय चौऱ्यायशींवा.

—:०:—

युधिष्ठिराची धौम्य मुनीस प्रार्थना.

वैशंपायन ह्मणालेः—आपल्या बंधूंचें आणि ज्ञानसंपन्न नारदांचें मत लक्ष्यांत घेऊन, राजा युधिष्ठिर हा ब्रह्मदेवाच्या योग्य तेच्या धौम्य मुनींस म्हणाला, " महाराज, अंतःकरण गंभीर असलेल्या, अमोघ पराक्रमी, महाबाहु, पुरुषश्रेष्ठ अर्जुनास अस्त्रप्राप्तीच्या उद्देशानें मीं बाहेर घालवून दिलें! हे तपोधना, वस्तुतः तो वीर मजवर प्रेम करणारा, सामर्थ्यसंपन्न आणि प्रभु श्रीकृष्णाप्रमाणें अस्त्रविद्येमध्यें अत्यंत चतुर आहे, हे ब्रह्मन्, शत्रुविघातक पराक्रमी श्रीकृष्ण आणि अर्जुन हे उभयतां प्रत्यक्ष श्रीविष्णूच्याच मूर्ति आहेत असें मी जाणत असून प्रभावशाली श्रीव्यासांनींही हें ओळखलेलें आहे. हे श्रीकृष्ण आणि अर्जुन म्हणजे पूर्वींच्या तीनही युगांमध्यें असलेल्या प्रत्यक्ष श्रीविष्णूच्याच मूर्ति आहेत असें नारदांनाही माहीत असून, त्यांनीं तें मलाही सदोदित सांगितलेलें आहे. मी देखील हे उभयतां नरनारायणसंज्ञक ऋषि आहेत हें मानून आहें; व म्हणूनच अर्जुन हा समर्थ आहे असें समजून मीं त्याला पाठवून दिलें! त्या इंद्राहून हीन नसणाऱ्या देवपुत्र अर्जुनास देवाधिपति इंद्राची भेट घेण्यासाठीं आणि त्यापासून अस्त्रें संपादन करण्यासाठीं मीं येथून पाठवून दिलेला आहे. कारण अतिरथी भीष्म, द्रोण, दुर्जय कृप आणि अश्वत्थामा ह्या महारथ्यांची दुर्योधनानें युद्धाकडे योजना केलेली आहे. ते सर्वही वेदवेत्ते, शूर, सर्व प्रकारच्या अस्त्रांचें ज्ञान असलेले व सदोदित अर्जुनाशीं युद्ध करूं इच्छिणारे असून महाबलाढ्य आहेत. त्यांपैकीं सूतपुत्र महारथी कर्ण ह्याला तर दिव्य अस्त्रांचें ज्ञान आहे. हा कर्ण ह्मणजे प्रत्यक्ष मृत्यूनें पाठविलेला प्रलयकालीन प्रचंड अग्निच होय. त्याला अस्त्रवेगरूपी वायूचें पाठबळ आहे. बाण ह्याच त्याच्या ज्वाला, करतलाचा ध्वनि हाच त्याचा आवाज, संग्रामाच्या गर्दीमुळें उडणारा धुरळा हाच त्याचा धूर आणि अस्त्रें हीच त्याची गति होय. धृतराष्ट्रपुत्ररूपी वायूनें प्रदीप्त केलेला हा कर्णरूपी अग्नि माझें सैन्यरूपी तृण युद्धामध्यें दग्ध करून टाकील ह्यांत मुळींच संशय नाहीं. पण द्रौपदीरूपी वायूनें उद्युक्त केलेला, दिव्यास्त्ररूपी विजेनें युक्त असलेला, श्वेतवर्ण अश्वरूपी बलाका (बगळे) धारण करणारा, गांडीवरूपी इंद्रधनुष्यानें भयंकर दिसणारा व क्षुब्ध होऊन गेलेला अर्जुनसंज्ञक मेघ युद्धामध्यें बाणरूपी जलधारांच्या योगानें त्या कर्णरूपी अत्यंत प्रज्वलित अशा अग्नीस शांत करून टाकील! कारण, शत्रूंचीं नगरें हस्तगत करणारा तो अर्जुन सर्वही दिव्य अस्त्रांचें रहस्य साक्षात् इंद्राकडून संपादन करणार आहे; व म्हणूनच तो त्या दुर्योधनपक्षाकडील सर्वही वीररूपी अग्नींवर केवळ जळच आहे असा माझ्या बुद्धीचा निश्चय आहे. युद्धामध्यें अत्यंत निष्णात अशा त्या शत्रूंवर दुसरा कांहीं उपाय नाहीं. त्या

शत्रुदमन अर्जुनानें अस्त्रें संपादन केलीं आहेत असें आह्मां सर्वांनाही पहावयास सांपडेल. कारण, एकदा कार्याचा भार आपले शिरावर घेतल्यानंतर मग अर्जुन थकून बसावयाचा नाहीं हें खरें आहे. तथापि सांप्रत त्या मनुष्यश्रेष्ठ वीर अर्जुनावांचून ह्या काम्यकवनामध्यें द्रौपदीसहवर्तमान आमचें कोणीकडेही लक्ष्य लागत नाहीं. तेव्हां, ज्या ठिकाणीं कांहीं काल राहून मेघाची मार्गप्रतीक्षा करणाऱ्या पर्जन्याभिलाषी पुरुषाप्रमाणें आह्मांला त्या अमोघपराक्रमी अर्जुनाची मार्गप्रतीक्षा करीत रहातां येईल असें एखादें पुण्यकर्म करणाऱ्या लोकांचें वास्तव्य असलेलें, विपुल अन्न आणि फळें ह्यांनीं संपन्न शुचिर्भूत आणि रम्य असें उत्कृष्ट वन सांगा. तसेंच सरोवरें, नद्या आणि रम्य असे अनेक पर्वतही मला कथन करा. कारण, हे ब्रह्मन्, मला त्या अर्जुनावांचून ह्या काम्यकवनामध्यें वास्तव्य करणें रुचत नाहीं. ह्यास्तव आह्मी दुसऱ्या दिशेकडे जाऊं.

अध्याय सत्यायशींवा.

—:०:—

धौम्योक्त तीर्थयात्रा.

वैशंपायन ह्मणाले:—ते सर्व पांडव उत्सुक झाले असून त्यांचें अंतःकरण दीनवाणें होऊन गेलें आहे असें पाहून बृहस्पतितुल्य धौम्य मुनि त्यांना धीर देऊन बोलूं लागला, "हे निष्पापा भरतकुलश्रेष्ठा, ब्रह्मनिष्ठ लोकांस मान्य असे पवित्र आश्रम, दिशा, तीर्थें आणि पर्वत हीं मी तुला सांगतों, ऐक. हे प्रजापालका राजा, ह्यांचें श्रवण केलें असतां ही द्रौपदी आणि हे बंधु ह्यांच्यासहवर्तमान तूं शोकमुक्त होशील. हे पांडुपुत्रा, ह्यांच्या श्रवणानेंच तुला पुण्य लागेल; आणि, हे नरश्रेष्ठा तूं त्यांची यात्रा केलीस ह्मणजे त्याच्याही शतपट पुण्यसंपन्न होशील. हे राजा, युधिष्ठिरा, मी तुला प्रथम राजर्षिसमुदायांनीं सेवन केलेली रम्य अशी पूर्वदिशा स्मृतीच्या अनुरोधानें सांगतों. हे भरतवंशजा, देवर्षींचें वास्तव्य असलेल्या त्या दिशेस नैमिषारण्य असून त्यामध्यें देवांचीं निरनिराळीं पवित्र तीर्थें आहेत. त्या ठिकाणीं पवित्र रम्य आणि देवर्षींनीं सेवन केलेली गोमती नदी, देवांची यज्ञभूमि आणि सूर्यपुत्र यम ह्यांचें यज्ञिय पशूचा वध करण्याचें स्थान आहे. त्या पूर्व दिशेस गयनामक राजर्षीनें पूजन केलेला, पवित्र आणि श्रेष्ठ असा गयनामक पर्वत आहे. त्या ठिकाणीं देवर्षींनीं सेवन केलेलें व कल्याणकारक असें ब्रह्मसरोवर आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, ह्या सरोवरालाच उद्देशून प्राचीन लोक ह्मणत असतात कीं, "मनुष्यानें पुष्कळ पुत्र व्हावे अशी इच्छा करावी. कारण, त्यांपैकीं एखादा तरी गयेला जाऊन अश्वमेध यज्ञ करून अथवा कृष्णवर्ण वृषभाचा उत्सर्ग करून आपल्या कुलांतील पूर्वीच्या दहा पुरुषांचा उद्धार करील." हे राजा, तेथेंच महानदी आणि गयाशिर हीं तीर्थें आहेत. त्याच ठिकाणीं अक्षयकरण वट आहे असें ब्राह्मण लोक सांगत असतात. हे प्रभो, ह्या ठिकाणीं पितरांस दिलेलें दान अक्षय्य होतें. हे भरतकुलश्रेष्ठा, ह्या ठिकाणीं पवित्रजलयुक्त अशी फल्गु नांवाची महानदी व पुष्कळ फळें व मुळें ह्यांनीं युक्त असलेली कौशिकी नदी आहे. ह्या कौशिकी नदीवरच तपोधन विश्वामित्रास ब्राह्मणत्वाची प्राप्ति झाली. तेथें पवित्र अशी गंगा नदी आहे. तिच्या तीरावर भगीरथानें विपुल दक्षिणायुक्त असे अनेक यज्ञ केले. हे कुरुकुलोत्पन्ना, पांचालदेशामध्यें उत्पलावन नांवाचें तीर्थ आहे असें सांगतात. त्या ठिकाणीं कुशिककुलोत्पन्न: विश्वामित्रानें आपल्या पुत्रांच्या

साहाय्यानें यज्ञ केला. ह्याच ठिकाणीं विश्वामित्राचें तें अलौकिक ऐश्वर्य अवलोकन करून भगवान् भार्गवरामांनीं त्या वेळीं गाथा ह्मटल्या होत्या. कान्यकुब्ज देशामध्यें विश्वामित्रानें इंद्राबरोबर सोमपान केलें व त्यामुळेंच तो क्षत्रियजातींतून मुक्त झाला व मी ब्राह्मण आहें असें ह्मणूं लागला. हे वीरा, त्याच दिशेस पवित्र अशा ऋषींनीं सेवन केलेला, पुण्यकारक, पवित्र करणारा, उत्कृष्ट आणि लोकविख्यात असा गंगा व यमुना ह्यांचा संगम आहे. ह्या ठिकाणीं सर्व प्राण्यांमध्यें जीवरूपानें वास्तव्य करणाऱ्या ब्रह्मदेवानें पूर्वीं याग केला होता. ह्मणूनच, हे भरतकुलश्रेष्ठा, तें स्थान प्रयाग ह्या नांवानें प्रख्यात आहे. हे प्रजापालका राजा, त्या ठिकाणीं अगस्त्यमुनींचा उत्कृष्ट प्रकारचा आश्रम आहे. तें तापसारण्य अनेक तपस्वी लोकांनीं सुशोभित झालेलें आहे. कालिंजर पर्वतावर हिरण्यबिंदु ह्मणून एक मोठें स्थान आहे असें सांगितलें आहे. त्या ठिकाणीं असणारा अगस्त्य पर्वत हा रम्य, पवित्र, कल्याणकारक आणि पर्वतांमध्यें श्रेष्ठ असा आहे. हे कुरुकुलोत्पन्ना, महात्म्या भार्गवरामाचा महेंद्र म्हणून एक पर्वत आहे. हे कुंतीपुत्रा, त्या ठिकाणीं पूर्वीं ब्रह्मदेवानें यज्ञ केला होता. हे युधिष्ठिरा, त्या ठिकाणीं पवित्र अशी भागीरथी मणिकर्णिकानामक सरोवरामध्यें वास्तव्य करीत असते. हे प्रजापालका, ह्या ठिकाणीं ती पवित्र अशी भागीरथी ब्रह्मशाला ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. निष्पाप झालेल्या लोकांनीं व्याप्त असणाऱ्या त्या ब्रह्मशालेचें दर्शन पुण्यकारक आहे. तेथें पवित्र, मंगलकारक आणि लोकविख्यात असा महात्म्या मतंगमुनींचा केदारसंज्ञक उत्कृष्ट आश्रम आहे. तिकडेच पुष्कळ फलें, मुळें आणि जल ह्यांनीं युक्त असलेला कुंडोदनांवाचा रम्य पर्वत आहे. ह्या ठिकाणीं तृषाक्रांत झालेल्या नलराजास जल मिळाल्यामुळें सुख वाटलें. ह्या ठिकाणीं तपस्वी लोकांच्या योगानें सुशोभित दिसणारें पवित्र असें देववन आहे. येथेंच पर्वतांच्या अग्रभागीं बाहुदा आणि नंदा ह्या नद्या आहेत. हे महाराजा, ह्याप्रमाणें पूर्वदिशेस असणारीं तीर्थें, नद्या, पर्वत आणि पवित्र आश्रम हे मीं तुला सांगितले. आतां इतर तीन दिशांकडे असणाऱ्या नद्या, पर्वत आणि पुण्यकारक आश्रम हे मी तुला सांगतों, ऐक. ”

अध्याय अठ्यायशींवा.

—:०:—

धौम्योक्त दक्षिणतीर्थें.

धौम्य ह्मणाला:—हे भरतवंशजा, आतां दक्षिणेकडील पवित्र तीर्थें मी यथामति सांगतों, तीं ऐक. ह्या दिशेकडे तीरावर पुष्कळ उपवनें असलेलीं, विपुलजलयुक्त, तपस्वी लोकांनीं सेवन केलेली आणि शुभकारक अशी गोदावरी नदी आहे. त्याचप्रमाणें पशुपक्ष्यांनीं गजबजून गेलेल्या व तपस्वी लोकांच्या आश्रमांनीं सुशोभित असलेल्या पातकांच्या भीतीचा नाश करणाऱ्या अशा वेणा आणि भीमरथी ह्या दोन नद्याही तिकडेच आहेत. हे भरतकुलश्रेष्ठा, तिकडेच ब्राह्मणांनीं सेवन केलेली, रम्य, घाट असलेलेली आणि विपुलजलयुक्त अशी सुप्रसिद्ध राजर्षि नृग ह्याची पयोष्णीनामक नदी आहे. ह्या ठिकाणीं महायोगी आणि अत्यंत कीर्तिसंपन्न मार्कंडेय मुनींनीं नृगराजाच्या वंशाला उद्देशून गाथा ह्मटली होती. आमच्या असें ऐकण्यांत आहे कीं, नृगराजा यज्ञ करीत असतां त्या यज्ञामध्यें प्रत्यक्ष इंद्र सोमपान करून तृप्त झाला व दक्षिणांच्या योगानें ब्राह्मण

संतुष्ट झाले. हा यज्ञ पयोष्णी नदीच्या तीरावरील उत्कृष्ट अशा वाराह तीर्थावर चालू होता. वर काढलेलें अथवा भूमीवर असून वाऱ्यानें उडविलेलें पयोष्णीचें जल आमरणांत केलेल्या पातकाचा नाश करितें. ह्या ठिकाणीं स्वर्गापेक्षांहीं उंच असें निर्मल शिवश्रृंग आहे. त्या शिवश्रृंगाचें दर्शन घेतलें असतां व तेथें आपण शिवश्रृंग करून त्याचेंही दर्शन घेतलें असतां मनुष्य शिवलोकास जातो. जलानें भरून गेलेल्या गंगादि सर्व नद्या एकीकडे आणि पयोष्णी नदी एकीकडे ! ही सर्वहां तीर्थांहून पवित्र आहे असें माझें मत आहे. तिकडेच, हे भरतकुलश्रेष्ठा, वरुणस्रोतसनामक पर्वतावर विपुल फलें व मुळें ह्यांनीं युक्त आणि कल्याणकारक असें माठरवन व यूप हीं आहेत. बा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें प्रवेणीच्या उत्तरेच्या बाजूस आणि पवित्र अशा कण्वाश्रमामध्यें जीं तपस्वी लोकांचीं वनें आहेत तीं मीं श्रवण केलीं त्याप्रमाणें तुला सांगितलीं आहेत. बा युधिष्ठिरा, शूर्पारक प्रदेशामध्यें महात्म्या जमदग्नीची वेदी असून त्याच ठिकाणीं रम्य अशी पाषाणतीर्था व चंद्रा अशा दोन नद्या आहेत. हे कुंतीपुत्रा, अनेक आश्रमांनी युक्त असलेलें अशोकतीर्थही त्याच ठिकाणी आहे. हे युधिष्ठिरा, अगस्त्यतीर्थ आणि वारणतीर्थ हीं तीर्थें पांड्यदेशामध्यें आहेत. हे नरश्रेष्ठा, पांड्यदेशामध्यें पवित्र अशा कुमारिका आहेत असें सांगितलेलें आहे. हे कुंतीपुत्रा, आतां ताम्रपर्णीविषयींची माहिती सांगतों, ऐक. ह्या नदीच्या तीरावर असणाऱ्या आश्रमामध्यें मोक्षरूपी फलाची इच्छा करणाऱ्या देवांनीं तपश्चर्या केली. त्या ठिकाणीं त्रैलोक्यप्रसिद्ध, विपुल अशा शीत जलानें युक्त, स्नान करण्यास पवित्र, कल्याणकारक आणि जे धन्य नाहींत अशा मनुष्यांस अत्यंत दुर्लभ असा एक गोकर्ण ह्या नांवानें त्रैलोक्यामध्यें प्रख्यात असलेला उत्कृष्ट डोह आहे. त्या ठिकाणीं वृक्ष, तृण इत्यादिकांनीं संपन्न आणि फलमूलादिकांनीं युक्त असा अगस्त्यशिष्याचा आश्रम असून देवतांप्रमाणें पवित्र असा एक पर्वतही आहे. तिकडेच शोभासंपन्न आणि रत्नमय असा उत्कृष्ट वैडूर्यपर्वत असून विपुल फलें, मुळें आणि जल ह्यांनीं संपन्न असा अगस्त्य मुनींचा आश्रम आहे. हे नराधिपते, आतां तुला सुराष्ट्र देशांतील पवित्र देवमंदिरें, आश्रम, नद्या आणि सरोवरें हीं सांगतों. त्या ठिकाणीं चमसोद्भेदनामक तीर्थ आहे असें ब्राह्मण लोक म्हणतात. हे युधिष्ठिरा, समुद्राच्या तीरावर देवतांचें प्रभासनामक एक तीर्थ आहे. तिकडेच तपस्वी लोकांनीं सेवन केलेलें पिंडारक नांवाचें उत्कृष्ट तीर्थ आहे व सत्वर तपःसिद्धि करणारा उज्जयंत नांवाचा महापर्वत आहे. हे युधिष्ठिरा, त्या ठिकाणीं देवर्षि नारदानें एक प्राचीन श्लोक म्हटलेला माझ्या ऐकण्यांत आहे, तो सांगतों, श्रवण कर. 'सुराष्ट्रदेशामध्यें पशुपक्षी ह्यांचें वास्तव्य असलेल्या पवित्र अशा उज्जयंत पर्वतावर तपश्चर्या करणारा मनुष्य स्वर्गलोकामध्यें पूज्य होऊन रहातो.' त्याच देशांत पवित्र अशी द्वारवती नगरी आहे. त्या ठिकाणीं अनादि देव श्रीविष्णु प्रत्यक्ष वास्तव्य करीत असतो. तो मूर्तिमंत सनातन धर्माचेंच स्वरूप आहे. कारण, जे देववेत्ते ब्राह्मण आहेत ते अथवा जे अध्यात्मज्ञानसंपन्न आहेत तेही लोक महात्म्या श्रीकृष्णासच सनातन धर्म असें म्हणतात. श्रीविष्णु हाच सर्व पवित्र वस्तूंमध्यें अत्यंत पवित्र असून तोच सनातन असा देवाधिदेव श्रीविष्णु त्रैलोक्यामध्यें असणाऱ्या पुण्यकारक वस्तूंमध्यें अत्यंत पुण्यकारक असून सर्वही मंगलकारकांमध्यें मंगलकारक आहे.

सारांश, अविनाशी, परमात्मा, जीवस्वरूपी व ईश्वररूपी, अचिंत्यमूर्ति आणि पातकांचा संहार करणारा श्रीविष्णु त्या ठिकाणीं वास करितो.

अध्याय एकोणनव्वदावा.

—:०:—

धौम्योक्त पश्चिमतीर्थें.

धौम्य ह्मणाला:—आतां पश्चिमदिशेकडे असणाऱ्या आनर्तदेशांत जीं पवित्र आणि पुण्यकारक अशीं स्थानें आहेत तीं सांगतों. हे भरकुलोत्पन्न, त्या ठिकाणीं तीरावर वावटी आणि आम्र ह्यांनीं युक्त असलेली, वेतांच्या फळांनीं सुशोभित दिसणारी, पश्चिमवाहिनी व पवित्र अशी नर्मदा नदी आहे. हे कुरुश्रेष्ठा, त्रैलोक्यामध्यें जीं तीर्थें, पवित्र आश्रम, नद्या, वनें, मुख्य मुख्य पर्वत व ब्रह्मदेवासहवर्तमान देव आहेत, ते सिद्ध, ऋषि,व चारण ह्यांच्या सहवर्तमान नर्मदेच्या पवित्र जलप्रवाहांत स्नान करण्यासाठीं सदोदित येत असतात. ह्या ठिकाणीं विश्रवा मुनींचा पवित्र आश्रम आहे. येथेंच नरवाहन धनाधिपति कुबेर हा जन्म पावला. त्या ठिकाणी वैडूर्यशिखर नांवाचा शुभकारक आणि पवित्र असा एक श्रेष्ठ पर्वत आहे. त्यावर हिरण्यागार पल्लवांनीं युक्त असलेले वृक्ष असून त्यांना पुष्पें व फळें नेहमी येत असतात हे पृथ्वीपते महाराजा, त्या पर्वताच्या शिखरावर देव आणि गंधर्व ह्यांनीं सेवन केलेलें फुल्लपद्म नांवाचें पवित्र सरोवर आहे. हे महाराजा, पवित्र, स्वर्गतुल्य आणि देवता व मुनिगण ह्यांनीं सेवित अशा त्या पर्वतावर अनेक प्रकारचीं आश्चर्यें दृष्टिगोचर होतात. हे शत्रूंचीं नगरें हस्तगत करणाऱ्या राजा युधिष्ठिरा, त्या ठिकाणीं डोह असलेली, पवित्र अशा तीर्थांनीं युक्त व पुण्यकारक अशी राजर्षि विश्वामित्र ह्याची विश्वामित्रा ह्या नांवाची नदी आहे. हिच्याच तीरावर नहुषपुत्र ययाति राजानें सज्जनांच्या मध्यें साष्टांग प्रणाम केला व त्यामुळें त्याला सद्गति व सनातन धर्म ह्यांची प्राप्ति झाली. त्या ठिकाणी पवित्र असा एक डोह प्रख्यात असून मैनाक ह्मणून एक पर्वत आहे. तसेंच, पुष्कळ फळें आणि मुळें असणारा असितनामक पर्वतही तेथेंच आहे. हे पांडुपुत्रा युधिष्ठिरा, त्याच ठिकाणीं कक्षसेनाचा आश्रम असून च्यवन मुनींचा प्रख्यात आश्रमही तेथेंच आहे. हे प्रभो, त्या ठिकाणीं स्वल्पशा तपश्चर्येनें मनुष्यास सिद्धि मिळते. हे श्रेष्ठ क्षमाशीला, त्या ठिकाणीं अंतःकरण सुसंस्कृत असलेल्या ऋषींचा पशुपक्षादिकांनी सेवन केलेला जंबूमार्ग ह्या नांवाचा आश्रम आहे. हे राजा, तिकडेच सदोदित तपस्विजनांनीं युक्त असलेल्या अत्यंत पवित्र अशी केतुमाला आणि मेध्या ह्या दोन नद्या व गंगाद्वार हीं आहेत. हे भूपते, ब्राह्मणांनीं सेवन केलेलें पवित्र सैंधवारण्यही त्याच ठिकाणी आहे. त्याच ठिकाणीं ब्रह्मदेवाचें पुष्कर नांवाचें पवित्र सरोवर असून वानप्रस्थाश्रमी सिद्ध मुनींचा प्रिय असा आश्रमही तेथेंच आहे. हे कुरुश्रेष्ठा, पुण्यवानांमध्यें श्रेष्ठ अशा ब्रह्मदेवानें ह्या ठिकाणी आश्रय करून रहाण्याच्या उद्देशानें एक गाथा ह्मटली. ती अशी:—विद्वान् मनुष्यानें पुष्करतीर्थावर जाण्याची जरी मनांत नुसती इच्छा केली, तरीही त्याच्या पातकाचा नाश होऊन तो स्वर्गलोकामध्यें आनंदानें रहातो.

अध्याय नव्वदावा.

—:०:—

धौम्योक्त उत्तरतीर्थें.

धौम्य ह्मणाला:—हे नृपश्रेष्ठा, उत्तरदिशेकडे जे पुण्यप्रदेश अथवा पवित्र आश्रम आहेत ते मी तुला सांगतों. हे प्रभो, मी सांगत असतां तूं

अंतःकरण एकाग्र करून ऐक. कारण, सांगितलेली गोष्ट मनांत ठसली ह्मणजे तिच्या योगानें उत्कृष्ट प्रकारची श्रद्धा उत्पन्न होते. हे पांडुपुत्रा, ह्या ठिकाणीं समुद्रगामिनी, महावेगसंपन्न, आणि अत्यंत पुण्यकारक तीर्थांच्या योगानें सुशोभित असलेली अशी यमुना नदी आहे. ह्या ठिकाणीं अत्यंत पवित्र व शुभकारक असें प्लक्षावतरणनामक तीर्थ आहे. ह्या तीर्थावर सारस्वत यज्ञ करून ब्राह्मण अवभृथस्नानास जात असतात. हे निष्पापा, त्याच ठिकाणीं पवित्र, शुभकारक आणि दिव्य असें अग्निशिरनामक तीर्थ आहे. हे भरतकुलोत्पन्ना, तेथेंच एका शम्याक्षेपावर (मागें सांगितलेल्या शम्येच्या टप्प्यावर) सृंजयपुत्र सहदेव ह्यानें यज्ञ केला होता. हे युधिष्ठिरा, त्याच गोष्टींविषयीं इंद्रानें म्हटलेली एक गाथा ह्या लोकामध्यें प्रचारांत असून ब्राह्मण लोक ती ह्मणत असतात. सहदेवानें यमुनेच्या तीरावर जे अग्निचयनयुक्त यज्ञ केले, त्यांमध्यें, हे कुरुकुलश्रेष्ठा, लक्ष दक्षिणा होत्या, त्याच ठिकाणीं महायशस्वी सार्वभौम राजा भरत ह्यानें एकशें अठ्ठेचाळीस अश्वमेध यज्ञ केले. बा युधिष्ठिरा, जो द्विजाचे मनोरथ पूर्ण करितो तो शरभंगाचा अत्यंत पवित्र व प्रसिद्ध असा आश्रमही त्याच ठिकाणीं आहे. हे महाराजा कुंतीपुत्रा युधिष्ठिरा, सज्जनांनीं सदोदित पूजन केलेली सरस्वती नदीही तेथेंच आहे. हे महाराजा, तिच्या तीरावर पूर्वीं वालखिल्यांनीं यज्ञ केले होते. युधिष्ठिरा, तेथेंच दृषद्वती ह्मणून प्रख्यात नदी आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, तेथें न्यग्रोध-पांचाल्य, दाल्भ्यघोष आणि दाल्भ्य हे मुनि आहेत. हे कुंतीपुत्रा, त्याच प्रदेशामध्यें अत्यंत तेजस्वी महाकीर्तिसंपन्न महात्मा सुव्रत ह्याचा त्रैलोक्यविख्यात व पवित्र असा आश्रम आहे. हे भरतकुलश्रेष्ठा राजा युधिष्ठिरा, ह्या ठिकाणीं कृष्णवर्ण, गुणत्रयशून्य, सर्व वेदांची माहिती असलेले, वेदांचें अर्थज्ञान असलेले आणि वेदप्रतिपादित ब्रह्मविद्येमध्यें निष्णात असलेले जे नरनारायणसंज्ञक मुनि, त्यांनीं पुण्यकारक आणि मुख्य मुख्य असे यज्ञ केले. त्या ठिकाणीं असणाऱ्या विश्रामयूपावर येऊन इंद्र आणि वरुण ह्यांसहवर्तमान सर्व देव तपश्चर्या करीत असतात व ह्मणूनच तो अतिशय पवित्र आहे. महाभाग्यशाली, महाकीर्तिसंपन्न आणि सामर्थ्यसंपन्न महर्षि जमदग्नि ह्यांनीं पवित्र आणि रम्य अशा पलाशक तीर्थावर यज्ञ केला होता. त्या यज्ञामध्यें सर्वही मुख्य मुख्य नद्या मूर्तिमंत होऊन आपापलें जल घेऊन त्या मुनिश्रेष्ठाच्या सभोंवतीं उभ्या राहिलेल्या होत्या. हे वीरा महाराजा युधिष्ठिरा, त्या वेळीं त्या महात्म्याची दीक्षा पाहून तिजविषयीं विश्वावसूनें स्वतः हा श्लोक ह्मटलेला आहे. “ महात्मा जमदग्नि देवांस उद्देशून यज्ञ करीत असतां त्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष नद्यांनीं येऊन मधाच्या योगानें ब्राह्मणांस तृप्त करून सोडलें !” हे युधिष्ठिरा, गंधर्व, यक्ष, राक्षस आणि अप्सरा ह्यांनीं सेवन केलेला व किरात आणि किन्नर ह्यांचें वास्तव्य असलेला जो पर्वतश्रेष्ठ हिमालय त्याचा गंगेनें वेगानें भेद केला होता. हे राजा, ब्रह्मर्षींच्या समुदायांनीं सेवन केलेल्या त्या प्रदेशास गंगाद्वार असें ह्मणतात. हें पवित्र आहे. हे कुरुकुलोत्पन्ना, सनत्कुमार, पवित्र असें कनखल, आणि ज्या ठिकाणीं पुरूरवा गेला होता तो पुरुनामक पर्वत हीं त्याच ठिकाणीं आहेत. हे राजा, महर्षिगणांनीं सेवन केलेल्या ज्या पर्वतावर भृगूनें तपश्चर्या केली तो आश्रम भृगुतुंग ह्मणून प्रसिद्ध असलेला महापर्वत हा होय. हे भरतकुलश्रेष्ठा, जो प्रभु भूत, भविष्य आणि वर्तमान

असून विश्वव्यापक, अविनाशी आणि पुरुषोत्तम असा आहे, त्या अत्यंत यशस्वी नारायणाचा त्रैलोक्यप्रसिद्ध आणि पवित्र असा आश्रम विशाल अशा बदरीच्या समीप आहे. हे राजा, पूर्वी विशालासंज्ञक बदरीच्या जवळच भागीरथीचा जलप्रवाह उष्ण आणि शीत असा दोहों प्रकारचा असून तिजमध्यें सुवर्णाची वाळूही असे. ह्या ठिकाणीं महाभाग्यशाली व महातेजस्वी ऋषि आणि देवता येऊन नित्य प्रभु श्रीनारायणाचें आराधन करीत असतात. त्या ठिकाणीं सनातन परमात्मा असा नारायण हा देव वास्तव्य करीत आहे. त्या ठिकाणीं सर्व जग, सर्व तीर्थें आणि सर्व देवमंदिरें ह्यांचें वास्तव्य आहे. तें स्थान अत्यंत पवित्र, परब्रह्मस्वरूपी असून तेंच तीर्थ, तेंच तपोवन, तेंच श्रेष्ठ अशी देवता व सर्व प्राण्यांमध्येंही श्रेष्ठ असून ऐश्वर्यसंपन्न आहे. शाश्वत, उत्कृष्ट आणि जगदुत्पादक परमेश्वराचें स्वरूप अशा त्या श्रेष्ठ स्थानाचें ज्ञान झालें असतां शास्त्रज्ञ विद्वान् शोकमुक्त होतात—मोक्षास जातात. ज्या ठिकाणीं आदिदेव महान् योगसंपन्न श्रीविष्णु वास्तव्य करितो, अशा त्या प्रदेशामध्यें देवर्षि, सिद्ध आणि सर्व तपस्वी हे असतात. तें स्थान सर्व पवित्र वस्तूंमध्येंही अत्यंत पवित्र आहे ह्याविषयीं तुला संशय नको. हे पृथ्वीपते नरश्रेष्ठा राजा, हीं पृथ्वीवर असलेलीं पवित्र अशीं तीर्थें व स्थानें तुला सांगितलीं आहेत. हीं वसु, साध्य, आदित्य, मरुत्, अश्विनीकुमार आणि देवतुल्य महात्मे मुनि ह्यांनीं सेवन केलेलीं आहेत. हे कुंतीपुत्रा, ब्राह्मणश्रेष्ठ आणि महाभाग्यशाली बंधु ह्यांच्यासहवर्तमान तूं ह्या तीर्थांची यात्रा करूं लागलास म्हणजे तुझ्या अंतःकरणास लागलेली हुरहूर नाहींशी होईल.

अध्याय एक्याण्णवावा.

युधिष्ठिरास लोमश मुनींची भेट.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें धौम्यमुनि कौरवनंदन युधिष्ठिरास सांगत आहेत इतक्यांत महातेजस्वी लोमशमुनि त्या ठिकाणीं आले. तेव्हां, ज्याप्रमाणें स्वर्गामध्यें देव इंद्राला सामोरे जातात त्याप्रमाणें आपल्या परिवारासहवर्तमान ज्येष्ठ पांडव राजा युधिष्ठिर आणि त्या ठिकाणीं असलेले ते ब्राह्मण त्या मुनींला सामोरे गेले. नंतर त्यांचें योग्य प्रकारें पूजन करून धर्मपुत्र युधिष्ठिर ह्यानें त्यांना पर्यटन करण्याचें कारण आणि तेथें येण्याचा हेतु ह्यांविषयीं प्रश्न केला. पांडुपुत्र युधिष्ठिर ह्याच्या प्रश्नानें तो महामति मुनि संतुष्ट झाला व मधुर वाणीनें पांडवांस जणू आनंदित करीत बोलूं लागला.

तो ह्मणाला:—हे कुंतीपुत्रा, मी निरपेक्षपणें सर्व लोकांत संचार करीत असतों. एकदां मीं इंद्रलोकास जाऊन इंद्राचें दर्शन घेतलें. त्या वेळीं तुझा भ्राता वीर अर्जुन हा त्या ठिकाणीं इंद्राच्या अर्ध्या आसनावर बसला आहे असें मीं पाहिलें. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्या स्थितींत अर्जुनास पाहिल्यामुळें मी अत्यंत विस्मित झालों. तेव्हां त्या ठिकाणीं मला "तूं पांडवांकडे जा" अशी इंद्रानें आज्ञा केली. ह्यामुळें इंद्राच्या आणि महात्म्या अर्जुनाच्या सांगण्यावरून तुझी आणि तुझ्या कनिष्ठ बंधूंची भेट घेण्याच्या इच्छेनें मी सत्वर इकडे निघून आलों. बा पांडुपुत्रा, तुला मी अत्यंत प्रिय असें कांहीं सांगणार आहें. हे राजा, तें तूं द्रौपदी आणि ऋषि ह्यांच्यासहवर्तमान ऐक. हे भरतकुलश्रेष्ठा प्रभु युधिष्ठिरा, महाबाहु अर्जुनास ज्या अस्त्राविषयीं तूं सांगितलें होतेंस तें अप्रतिम अस्त्र त्या कुंतीपुत्रानें श्रीशंकरांकडून संपादन केलेलें आहे. अमृतापासून निर्माण झालेलें जें

ब्रह्मशिरनामक भयंकर अस्त्र तपश्चर्येच्या योगानें श्रीशंकरास प्राप्त झालें होतें तें अर्जुनानें मिळविलेलें आहे. हे युधिष्ठिरा, उपसंहार, प्रायश्चित्त आणि मंगल ह्यांसहवर्तमान तें अस्त्र आणि वज्र, दंड इत्यादिक दुसरींही अस्त्रें त्यानें संपादन केलेलीं आहेत. हे कुरुनंदना, निस्सीम पराक्रमी अर्जुनानें यम, कुबेर, वरुण आणि इंद्र ह्यांच्यापासून दिव्य अस्त्रें संपादन केलेली आहेत. तसेंच विश्वावसु गंधर्वाच्या पुत्रापासून गीत, नृत्य, साम आणि वाद्यें हीं त्यानें योग्य प्रकारें व यथाविधि संपादन केली आहेत. ह्या प्रमाणें अस्त्रविद्येमध्यें निष्णात होऊन गांधर्ववेदाची प्राप्ति झालेला तुझा कनिष्ठ बंधु अर्जुन इंद्रलोकामध्यें सुखानें वास करीत आहे. हे युधिष्ठिरा, त्याच्यासाठी मला इंद्रानें जें कांही सांगितलें तें मी तुला सांगतों, ऐक. इंद्र ह्मणाला, "हे द्विजोत्तमा, तूं फिरतां फिरतां मनुष्य लोकामध्येंही जाशील ह्यांत संशय नाही. तेव्हां, तेथें गेल्यानंतर तू माझ्या सांगण्यावरून युधिष्ठिराला सांग कीं, तुझा बंधु अर्जुन अस्त्रविद्येंत निष्णात झालेला आहे. तेव्हां आतां देवांच्या हातून घडण्यास अशक्य असें देवतांचें एक मोठें कार्य करून लवकरच तो तिकडे येईल. तोंपर्यंत तूं आपलें अंतःकरण तपावर जडीव; व आपल्या बंधूंसहवर्तमान तप करण्यामध्यें आसक्त होऊन रहा. कारण, तपाहून श्रेष्ठ असें दुसरें कांही नाहीं. तपाच्याच योगानें परब्रह्माची प्राप्ति होते. हे भरतकुलश्रेष्ठा, मला कर्णाची पूर्ण माहिती आहे. तो सत्यप्रतिज्ञ, अत्यंत उत्साहसंपन्न, महावीर्यवान्, महाबलाढ्य, मोठमोठ्या संग्रामामध्यें अप्रतिम, मोठा संग्रामपटु, महाधनुर्धर, वीर, मोठमोठीं अस्त्रें असलेला, सुंदर, कार्तिकेयाच्या तोडीचा व सामर्थ्यसंपन्न असून श्रीसूर्याचा पुत्र ' आहे. तसेंच, ज्यांचें भयंकर शौर्य स्वभावसिद्धच आहे असा कार्तिकेयाच्याही वर ताण करणारा अर्जुन माझ्या माहितीचा आहे. युद्धामध्यें कर्णाला अर्जुनाच्या षोडशांशाइतकीही योग्यता नाहीं. हे शत्रुमर्दना, तुझ्या अंतःकरणांत जी कांहीं कर्णाविषयीची भीति आहे तीही अर्जुन येथें आल्यानंतर मी दूर करीन. हे वीरा, ह्या तीर्थयात्रेविषयीचा जो तुझा मानस आहे त्याविषयीं लोमश महर्षि तुला निःसंशयपणें कथन करील. हे भरतकुलोत्पन्ना, हा ब्रह्मर्षि तुला जें कांहीं तीर्थाचें फल आणि तीर्थयात्रेच्या योगानें घडणारें तप हीं कथन करील, त्याविषयी तूं अविश्वास करूं नको."

अध्याय ब्याणववा.

—:*:—

लोमशयुधिष्ठिरसंवाद.

लोमश म्हणाले:——युधिष्ठिरा, आतां अर्जुनानें जें सांगितलें आहे तें ऐक. तो ह्मणाला, "आपण माझा बंधु युधिष्ठिर ह्याला धर्मश्रीसंपन्न करावें. कारण,हे तपोधना, आपणांला उत्कृष्ट प्रकारचे धर्म व तपें ह्यांचें ज्ञान असून सनातन आणि लक्ष्मीच्या प्राप्तीस कारणीभूत अशा राजधर्माचीही माहिती आहे. आपण मनुष्यास पावन करणारा श्रेष्ठ विधि कोणता हें जाणत आहां. ह्यास्तव आपण पांडवांस तीर्थपुण्यसंपन्न करावें. तो राजा युधिष्ठिर ज्या योगानें तीर्थास जाईल आणि गोप्रदानें करील अशी व्यवस्था आपण सर्व बाजूंनी करावी." असें मला अर्जुनानें सांगितलें आहे. तो आणखीही असें ह्मणाला कीं, "तो तीर्थयात्रा करील त्या वेळीं आपणच त्याचें संगोपन करावें व भयंकर संकटांतून आणि राक्षसांपासून त्याचें संरक्षण करावें.हे द्विजोत्तमा, ज्याप्रमाणें दधीच मुनि इंद्राचें अथवा अंगिरा रवीचें संरक्षण

करितो, त्याप्रमाणें आपण कुंतीपुत्राचें राक्षसांपासून संरक्षण करावें. कारण, आपण कुंती पुत्र युधिष्ठिराचें संरक्षण केलें ह्मणजे पर्वतप्राय असणारे राक्षस आणि दैत्य हे त्याच्याजवळ फिरकणारही नाहींत." तेव्हां इंद्राच्या सांगण्यावरून आणि अर्जुनाच्याही आज्ञेवरून आतां भीतीपासून मी तुझें संरक्षण करीत तुजबरोबर पर्यटन करीन. हे कुरुनंदना, मी पूर्वी दोन वेळ तीर्थदर्शन केलेलें असून आता तिसऱ्यांदा तुझ्या संगतीनें त्याच तीर्थांचें दर्शन घेणार! हे महाराजा युधिष्ठिरा, ही भीतीचा नाश करणारी तीर्थयात्रा पुण्यकर्म करणाऱ्या मन्वादि राजर्षींनीं पूर्वी केलेली आहे. हे कुरुकुलोत्पन्ना, ज्याच्या ठिकाणी सरलता नाहीं, ज्याचें अंतःकरण सुसंस्कृत नाही, ज्याला विद्या नाही, जो पापकर्म करणारा आहे, आणि ज्याची बुद्धि वक्र आहे, त्याला तीर्थस्नान घडत नाहीं. पण तूं धर्मनिष्ठ, धर्मवेत्ता, सत्यप्रतिज्ञ आणि सर्वसंगमुक्त असा मूळपासूनच आहेस; त्यांतूनही तीर्थयात्रा केलीस ह्मणजे आणखीही तसा होशील. हे पाडुपुत्रा, जसा राजा भगीरथ अथवा जसे गयादिक राजे किंवा जसा राजा ययाति तसा च तूं आहेस.

युधिष्ठिर ह्मणाला:–आनंदामुळें मला ह्या वाक्याचें उत्तर मुळीं सुचत नाही. देवराज इंद्र ज्याचें स्मरण करितो त्याहून अधिक योग्यतेचा असा आहे कोण? तसेंच, महाराज, ज्याला आपला सहवास झाला आहे, धनंजय हा ज्याचा बंधु आहे आणि प्रत्यक्ष इंद्र ज्याची आठवण काढीत आहे, त्याहून अधिक योग्यतेचा असा दुसरा आहे कोण? अर्थात कोणीही नाही. आतां आपण तीर्थदर्शनाविषयीं मला जें सांगितलें तशा प्रकारचा निश्चय मी पूर्वीं धौम्यांच्या वचनावरून केलाच आहे. तेव्हां, हे ब्रह्मन्, ज्या वेळी तीर्थदर्शन करण्याची आपणांस इच्छा होईल त्या वेळींच तीर्थाला जावयाचें असा माझा अगदीं निश्चय झालेला आहे.

वैशंपायन म्हणाले:—पांडुपुत्र युधिष्ठिर गमन करण्याविषयीं कृतनिश्चय झालेला आहे असें पाहून लोमश मुनि त्याला म्हणाले, "हे महाराजा, तूं बरोबर परिवार अगदीं कमी घे. कारण, परिवार कमी असला म्हणजे तुला स्वच्छंदपणें जातां येईल."

युधिष्ठिराची आज्ञा.

युधिष्ठिर म्हणाला:–भिक्षेवर उपजीविका करणारे ब्राह्मण आणि यति ह्यांनीं आतां येथून परत जावें. तसेंच क्षुधा, तृष्णा, गमनजन्य श्रम, इतर आयास आणि शीतबाधा हीं सहन करण्याची ज्यांस शक्ति नसेल त्या सर्वांनीं आतां मागें फिरावें. त्याचप्रमाणें मिष्टान्न भक्षण करणारे व पक्वान्नें, अवलेह, पेय पदार्थ आणि मांस ह्यांची जे निवडानिवड करणारे असतील त्या सर्वांनी व स्वयंपाकी लोकांच्या अनुयायांनीही आतां परत फिरावें; आणि मी ज्यांना योग्य प्रकारचे धंदे लावून दिले असून ज्यांच्या चरितार्थाचीही सोय करून दिलेली आहे त्यांनीही आतां परत जावें. जे पौर लोक राजभक्तिपूर्वक माझ्या मागून आलेले आहेत त्यांनीं आतां महाराज धृतराष्ट्राकडे जावें, ह्मणजे तो योग्य वेळीं ज्याला जें वेतन देणें योग्य आहे तें त्याला देईल. परंतु जर त्या राजानें योग्य प्रकारचें वेतन दिलें नाहीं, तर आमचें प्रिय करण्यासाठीं राजा द्रुपद हा तुम्हांला वेतन देईल.

वैशंपायन म्हणाले:–हें ऐकून अत्यंत दुःखभरानें पीडित झालेले बहुतेक पौर लोक, ब्राह्मण आणि यतिश्रेष्ठ हस्तिनापुराकडे निघून गेले. तेव्हां, धर्मराजावर असणाऱ्या प्रेमामुळें

अंबिकापुत्र राजा धृतराष्ट्र ह्यानें त्या सर्वांनाहीं आपणापाशीं ठेवून घेतलें व योग्य प्रकारें द्रव्य देऊन त्यांचा संतोष केला. ह्याप्रमाणें ते निघून गेल्यानंतर कुंतीपुत्र राजा युधिष्ठिर हा लोमश मुनि व थोडे ब्राह्मण ह्यांसहवर्तमान अत्यंत आनंदानें त्रिरात्र काम्यकवनामध्यें राहिला.

अध्याय त्र्याण्णवावा.

—:*:—

ब्राह्मणाची युधिष्ठिरास प्रार्थना.

वैशंपायन म्हणाले:—हे राजा, तदनंतर कुंतीपुत्र युधिष्ठिर प्रयाण करूं लागला असतां त्या वनामध्यें वास करणारे ब्राह्मण त्याजकडे येऊन म्हणाले, "हे राजा, तूं आपले बंधु आणि महात्मा लोमश मुनि ह्यांसहवर्तमान पवित्र अशा तीर्थांना जाणार आहेस. तेव्हां, हे पांडुपुत्रा महाराजा, तूं आम्हांलाही बरोबर घेऊन जा. हे कुरुकुलोत्पन्ना, तुजवांचून आह्मांला त्या तीर्थांची यात्रा घडणें शक्य नाहीं. कारण, त्या ठिकाणीं व्याघ्रादिक श्वापदांचा उपसर्ग असून तीं मूळचीं भयंकर व म्हणूनच दुर्गम आहेत. हे नराधिपते, थोड्याशा मनुष्यांनीं ह्या तीर्थांवर जातां येणें अशक्य आहे. तुझे भ्राते शूर असून धनुर्धरांमध्यें श्रेष्ठ आहेत. तेव्हां शूर असे तुह्मी संरक्षक असल्यामुळें आम्हांलाही यात्रा घडेल! हे प्रजापालका पृथ्वीपते, तुझ्या अनुग्रहानें आह्मांला तीर्थें आणि अरण्यें ह्यांच्या दर्शनाच्या योगानें मिळणाऱ्या सुखदायक फलाची प्राप्ति होईल. हे राजा, तुझ्या शौर्यानें आमचें संरक्षण झाल्यामुळें आह्मी तीर्थजलामध्यें स्नान करून शुचिर्भूत होऊं आणि उत्कृष्ट प्रकारें तीर्थदर्शन घडल्यामुळें निष्पाप होऊन जाऊं. हे भरतकुलोत्पन्ना पृथ्वीपते, तीर्थजलामध्यें स्नान केल्यामुळें तुलाही राजा कार्तवीर्य, अष्टक, राजर्षि लोमपाद आणि सार्वभौम वीर भरत ह्यांस मिळालेल्या दुष्प्राप्य लोकांची खात्रीनें प्राप्ति होईल. हे पृथ्वीपालका, प्रभासादिक तीर्थें, महेंद्रादिक पर्वत, गंगादिक नद्या आणि प्लक्षप्रभृति वनस्पति ह्यांचें तुजबरोबर जाऊन दर्शन घ्यावें, अशी आमची इच्छा आहे. तेव्हां, हे नराधिपते, जर ब्राह्मणांवर तुझें कांहीं प्रेम असेल तर तूं शीघ्र आमचें सांगणें मान्य कर, ह्मणजे तुला पुण्य लागेल. हे महाबाहो, तीर्थें हीं सदोदित तपांस विघ्न करणाऱ्या राक्षसांनीं व्यापून टाकलेलीं असून त्या राक्षसांपासून आमचें संरक्षण करण्याविषयीं तूंच योग्य आहेस. हे नराधिपते, पूर्वी बुद्धिमान् धौम्य आणि ज्ञानसंपन्न नारद मुनि ह्यांनीं जीं सांगितलेलीं आहेत आणि अत्यंत महातपस्वी देवर्षि लोमश ह्यांनीं जीं कथन केलेलीं आहेत, त्या सर्वही तीर्थांची यात्रा तूं आम्हांला बरोबर घेऊन कर, म्हणजे तुझ्या पातकांचा नाश होईल. मार्गांत लोमश मुनि तुझें संरक्षण करतील.'

ह्याप्रमाणें ते बहुमानपूर्वक म्हणूं लागले असतां आनंदाश्रूंनीं नेत्र भरून गेलेला व शूर अशा भीमसेनादिक बंधूंचा परिवार बरोबर असलेला तो पांडवश्रेष्ठ युधिष्ठिर त्या सर्वही ऋषींना "ठीक आहे" असें म्हणाला; व नंतर त्या इंद्रियनिग्रहसंपन्न पांडवश्रेष्ठ युधिष्ठिरानें लोमश मुनि व पुरोहित धौम्य ह्यांची अनुज्ञा घेऊन आपले बंधु आणि सुंदरांगी द्रौपदी ह्यांच्यासहवर्तमान प्रयाण करण्याचें मनांत आणिलें.

व्यासादि मुनींचा धर्मास उपदेश.

इतक्यांत महाभाग्यशाली व्यास आणि नारद व पर्वत हे ज्ञानसंपन्न मुनि पांडुपुत्र युधिष्ठिराची भेट घेण्यासाठीं काम्यक वनामध्यें आले. तेव्हां राजा युधिष्ठिरानें त्यांचें यथाविधि पूजन केलें. त्यानें ह्याप्रमाणें बहुमान केल्यानंतर ते महाभाग युधिष्ठिरास असें ह्मणाले

ऋषि ह्मणाले:—हे युधिष्ठिरा, हे नकुल-सहदेवांनो, आणि हे भीमसेना, आपण अंतः-करण शुद्ध करा. कारण, अंतःकरण शुचिर्भूत झालें ह्मणजे तुह्मी पवित्र व्हाल व तुह्मांला तीर्थयात्रा घडेल. शारीर नियम करणें हें मानुष व्रत आहे असें ब्रह्मनिष्ठ लोकांनीं सांगितलेलें असून, अंतःकरणाची शुद्धि करणारा जो नियम तें दैव व्रत होय असें सांगतात. हे नराधिपते, अंतःकरण दूषित नसलें ह्मणजे तें शुद्धता उत्पन्न करण्याविषयीं समर्थ असतें. ह्यास्तव, जीमध्यें मित्रभाव आहे अशा बुद्धीचाच अव-लंब करून तुह्मी शुचिर्भूत व्हा आणि तीर्थाचें दर्शन घ्या. असें केलें ह्मणजे तुह्मी मानस आणि शारीर नियमांच्या योगानें व व्रतांच्या योगानें शुद्ध व्हाल; व दैव मताचें अवलंबन केल्यामुळें तुह्मांला शास्त्रांत सांगितलें आहे तशा प्रकारचें फल मिळेल.

हें ऐकून द्रौपदीसह ते सर्व पांडव "ठीक आहे" असें निश्चयपूर्वक ह्मणाले. नंतर त्या दिव्य आणि मानुष मुनींनीं पुण्याहवाचन केलें. हे राजेंद्रा, तदनंतर त्या सर्व पांडवांनीं लोमश, व्यास आणि देवर्षि नारद व पर्वत ह्यांच्या पायांस स्पर्श करून नमस्कार केला. पुढें ते वीर—धौम्य मुनि आणि ते वनामध्यें वास्तव्य करणारे ब्राह्मण ह्यांसहवर्तमान मार्गशीर्षी पौर्णिमा होऊन गेल्यानंतर पुष्य नक्षत्रावर तेथून निघाले. वल्कलें, कृष्णाजिनें आणि जटा धारण करणारे व अभेद्य अशीं चिलखतें चढविलेले ते वीर भांडीं वगैरे घेऊन तीर्थयात्रा करण्यासाठीं निघाले, त्या वेळीं त्यांच्या बरोबर इंद्रसेनादिक भृत्य, चौदा रथ व स्वयंपाकाचें काम करणारे व दुसरेही कांहीं सेवक लोक होते. तसेंच त्यांच्याबरोबर आयुधें, बाणांचे भाते आणि बाण हीं असून त्यांनीं कमरेस तरवारी लटकाविलेल्या होत्या. हे जनमेजया, ह्याप्रमाणें तयारी करून ते पांडव वीर पूर्वाभिमुख प्रयाण करूं लागले.

अध्याय चौऱ्याण्णवावा.

—:०:—

धर्म आणि अभ्युदय ह्यांचा संबंध.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे देवर्षिश्रेष्ठा, माझ्या अंगीं मुळींच गुण नाहींत असें मला वाटत नाहीं. तथापि दुसरा कोणीही राजा दुःखसंतप्त झाला नसेल इतका मी दुःखानें संपन्न झालों आहें; आणि आमचे शत्रु निर्गुण आहेत इतकेंच नव्हे, तर ते धर्माप्रमाणें वागतही नाहींत असें मला वाटतें. तरी पण, हे लोमशा, त्यांची ह्या जगतामध्यें भरभराट आहे। तेव्हां ह्याचें कारण काय?

लोमश ह्मणाले:—हे कुंतीपुत्रा राजा युधि-ष्ठिरा, ह्याविषयीं तूं मुळींच वाईट वाटूं देऊं नको. कारण, ज्यांची अधर्मावर प्रीति आहे अशा लोकांची अधर्माच्या योगानें कांहीं वेळ भरभराट होते. युधिष्ठिरा, अधर्माच्या योगानें प्रथम मनुष्याचा अभ्युदय होतो; नंतर त्यास आपलें कल्याण झालेलें पहावयास सांपडतें; पुढें तो शत्रूसही जिंकतो, पण शेवटीं मात्र तो समूळ नष्ट होऊन जातो. हे पृथ्वीपते, अधर्माच्या योगानें अभ्युदय होऊन लागलीच नष्ट होऊन गेलेले अनेक दैत्य व दानव माझ्या पाहण्यांत आलेले आहेत. हे प्रभो, मी पूर्वीच्या देवयुगामध्यें[1] हें सर्व पाहिलेलें आहे. त्या वेळीं देव धर्मावर प्रीति करीत होते व दैत्यांनीं धर्माचा त्याग केला होता. हे भरत-वंशजा, देव तीर्थजलामध्यें स्नान करीत होते व दैत्य त्या जलामध्यें प्रवेश करीत नव्हते. ह्याप्रमाणें ते दैत्य अधर्म करूं लागले असतां

१ कृत, त्रेता, द्वापार आणि कलि ही मनुष्यांचीं चार युगें मिळून देवांचें एक युग होतें.

प्रथम त्यांच्यामध्यें अहंकाराचा प्रवेश झाला. नंतर त्यांस आपणच काय ते जगामध्यें श्रेष्ठ आहों असें वाटूं लागलें. त्या योगानें क्रोध उत्पन्न झाला; क्रोधामुळें त्यांची अकर्माकडे प्रवृत्ति झाली; व नंतर अमुक गोष्ट निंद्य असून ती केल्यापासून दोष लागेल अशी त्यांना भीति नाहींशी झाली. ह्याप्रमाणें ते लोकलज्जाशून्य, अकार्याविषयीं प्रवृत्त झालेले, दुराचारी आणि मिथ्याप्रतिज्ञ बनून गेले असतां क्षमा, लक्ष्मी आणि धर्म ह्यांनीं त्यांचा लवकरच त्याग केला. हे राजा, तदनंतर लक्ष्मी देवांकडे आली व अलक्ष्मी दैत्यांकडे गेली. त्या दैत्यांस आणि दानवास अलक्ष्मीनें झपाटल्यावर व गर्वानें ग्रस्त करून सोडल्यानंतर कलीनेंही त्यांच्यामध्यें प्रवेश केला. हे कुंतीपुत्रा, ह्याप्रमाणें त्या दानवांस अलक्ष्मीनें घेरल्यामुळें, कलीनें मृतप्राय केल्यामुळें, गर्वानें आक्रांत करून सोडल्यामुळें आणि अहंमन्यतेनें पछाडल्यामुळें ते क्रियाहीन आणि बेफाम होऊन गेले व ह्यामुळेंच हा विनाश त्यांच्यापुढें येऊन ठेपला. त्या योगानें ते दैत्य कीर्तिशून्य होऊन पूर्णपणें नाश पावले. इकडे धर्मशील देव समुद्र, नद्या, सरोवरें आणि पवित्र आश्रम यांच्या यात्रा करूं लागले; आणि हे पांडुपुत्रा, तपश्चर्या, यज्ञ, दानें आणि ब्राह्मणांचे आशीर्वाद ह्यांच्या योगानें सर्व पातकांपासून मुक्त होऊन मोक्षास गेले. ह्याप्रमाणें शास्त्रविहित गोष्टीचा स्वीकार करून व शास्त्रनिषिद्ध गोष्टीचा सर्वथैव त्याग करून देवांनीं तीर्थयात्रा केली, ह्यामुळें त्यांस उत्कृष्ट प्रकारचें ऐश्वर्य मिळालें. त्याचप्रमाणें, हे राजेंद्रा, तूंही आपल्या बंधूंसहवर्तमान तीर्थामध्यें स्नान केलेंस ह्मणजे तुलाही तुझ्या पूर्वीच्या ऐश्वर्याची प्राप्ति होईल. कारण, तीर्थयात्रेसारखीं पुण्यकर्में हा ऐश्वर्यप्राप्तीचा सनातन असा मार्ग आहे. राजा नृग, उशीनरपुत्र शिबि, भगीरथ, वसुमना, गय, पुरु आणि पुरूरवा ह्या राजांस निरंतर तपश्चर्या केल्यामुळें, भागीरथ्यादि पुण्यजलांचा स्पर्श केल्यामुळें, तीर्थयात्रा केल्यामुळें आणि महात्म्यांचें दर्शन घेतल्यामुळेंच पवित्रता येऊन कीर्ति, पुण्य आणि द्रव्य ह्यांची प्राप्ति झाली. त्याचप्रमाणें, हे प्रजापालका राजेंद्रा, तुलाही अत्यंत विपुल अशा संपत्तीची प्राप्ति होईल. ज्याप्रमाणें, इक्ष्वाकु आपले पुत्र, परिजन आणि बांधव ह्यांच्यासहवर्तमान वास्तव्य करीत होता, त्याप्रमाणें तूंही वास करशील. तसेंच मुचकुंद, मांधाता, देवता आणि देवर्षि ह्यांस तपोबलाच्या योगानें जशी पवित्र अशा कीर्तीची प्राप्ति झाली त्याचप्रमाणें तुलाही ती पूर्णपणें होईल; आणि धृतराष्ट्रपुत्र मात्र अधर्म व मोह ह्यांनीं पछाडल्यामुळें दैत्यांप्रमाणें थोड्याच दिवसांत निःसंशय नाश पावतील !

अध्याय पंचाणवावा.

---:०:---

युधिष्ठिराची तीर्थयात्रा.

वैशंपायन ह्मणाले:-हे पृथ्वीपते जनमेजया, नंतर ते सर्वही वीर मिळून त्या त्या ठिकाणीं वास करीत करीत क्रमाक्रमानें नैमिषारण्यांत आले. तदनंतर, हे भरतवंशजा राजा जनमेजया, गोमतीच्या पवित्र तीर्थामध्यें स्नान करून त्या पांडवांनीं गोप्रदानें केलीं. हे भरतकुलोत्पन्ना, त्या ठिकाणी देवांचें व पितरांचें वारंवार तर्पण करून व ब्राह्मणांस तृप्त करून कन्यातीर्थ, अश्वतीर्थ, गोतीर्थ, कालकोटि आणि विश्वप्रस्थ पर्वत ह्यांवर मुक्काम केल्यानंतर ते बाहुदा नदीवर गेले व तिजमध्यें त्या सर्व पांडवानीं स्नान केलें. नंतर, हे पृथ्वीपते, देवांची यज्ञभूमि जो प्रयाग तेथें स्नान करून त्यानीं उत्कृष्ट प्रकारचें तप केलें. त्या सत्य-

प्रतिज्ञ आणि निष्पाप अशा महात्म्यांनी गंगा व यमुना ह्यांच्या संगमावर ब्राह्मणांना द्रव्य अर्पण केलें. हे भरतवंशजा राजा जनमेजया, तदनंतर ब्राह्मणांसहवर्तमान ते पांडुपुत्र तपस्विजनांचें वास्तव्य असलेल्या ब्रह्मवेदीवर गेले. त्या ठिकाणीं ते वीर वन्य अशा हविष्यान्नानें सदोदित ब्राह्मणांस तृप्त करीत राहिले. त्या ठिकाणीं त्यांनीं उत्कृष्ट प्रकारें तपश्चर्याही केली. हे अप्रतिमकांतिशाली राजा जनमेजया, तेथून ते पुण्यकारक कर्में करणाऱ्या व धर्मवेत्त्या राजर्षि गयानें सर्व बाजूंनीं शुद्ध केलेल्या एका पर्वतावर गेले. ह्या ठिकाणीं गयशिर नांवाचा पर्वत आहे; व तीरप्रदेशावर असणाऱ्या वेतांच्या योगानें शोभणारी, वाळवंटाच्या योगानें सुशोभित दिसणारी व पवित्र अशी महानदीसंज्ञक नदी आहे त्या पवित्र शिखरांनीं युक्त आणि पवित्र अशा पर्वतावर ऋषिजनांनीं सेवन केलेलें, अत्यंत पुण्यकारक आणि अप्रतिम असें ब्रह्मसर नांवाचें तीर्थ आहे ह्या ठिकाणीं भगवान् अगस्त्य यमाकडे गेले होते. त्या ठिकाणीं सनातन असा तो धर्मराज यम स्वतः वास करीत होता. हे राजा ह्या ठिकाणीं सर्व नद्यांचा उद्गम आहे. ह्या ठिकाणीं पिनाकपाणि श्रीशंकर सदोदित वास्तव्य करीत असतात. तेथें त्या वीर पांडवांनीं त्या वेळीं चातुर्मास्य नांवाचा मोठा ऋषियज्ञ केला. ह्या ठिकाणीं अक्षयसंज्ञक मोठा वटवृक्ष आहे. ह्या अक्षय अशा देवांच्या यज्ञप्रदेशामध्यें अक्षय फलाची प्राप्ति होते. त्या ठिकाणीं अंतःकरणामध्यें निश्चय करून त्या पांडवांनीं अनेक उपवास केले. त्या ठिकाणीं तपोधन असे शेंकडों ब्राह्मणही त्यांजकडे आले; त्या वेळीं वेदोक्त विधीनें त्यांनीं चातुर्मास्य यज्ञ केला. त्या ठिकाणीं विद्यावृद्ध, तपोवृद्ध आणि वेदपारंगत असे ब्राह्मण सभेमध्यें बसून त्या महात्म्यांशीं गोष्टी करूं लागले. हे राजा, तेथें विद्या आणि व्रत ह्यांची संपूर्णता केलेला व कौमारव्रत आचरण करून राहणारा शमठ मुनि ह्यानें अमूर्तरयाचा पुत्र गय ह्याचा वृत्तान्त सांगितला.

शमठोक्त गयचरित.

शमठ म्हणालाः—हे भरतवंशजा, पूर्वी अमूर्तरयाचा पुत्र गय नांवाचा श्रेष्ठ असा एक राजर्षि होऊन गेला, त्यानें अनेक पुण्यकर्में केलीं आहेत तीं तुला सांगतों, ऐक. त्यानें विपुल दक्षणा आणि पुष्कळ अन्न ह्यांनीं युक्त असा जो यज्ञ केला तो येथेंच झालेला होता. हे राजा. ह्या यज्ञामध्यें अन्नाचे शेंकडों, हजारों पर्वत पडलेले होते, तुपाचे पाट चाललेले होते, दह्याच्या शेंकडों नद्या वहात होत्या, आणि अत्युत्कृष्ट अशा तोंडीं लावण्याच्या पदार्थांचे हजारों प्रवाह चालले होते. ह्याप्रमाणें प्रतिदिवशीं याचक लोकांस दान होत असे. हे राजा, त्या यज्ञामध्यें दुसरेही कित्येक ब्राह्मण उत्कृष्ट प्रकारें तयार केलेलें अन्न भक्षण करीत असत त्याच यज्ञांत दाक्षिणेच्या वेळेला चाललेला वेदघोष आकाशापर्यंत जाऊन भिडला होता. हे भरतवंशजा, त्या वेळीं त्या वेदघोषामुळें दुसरा कोणताही शब्द ऐकूं येत नसे. हे राजा, तो पवित्र वेदघोष होऊं लागला ह्मणजे त्याच्या योगानें पृथ्वी, दिशा, आकाश आणि स्वर्ग हीं अगदीं भरून जात. ही देखील त्या यज्ञामध्यें एक आश्चर्य करण्यासारखी गोष्ट होती. हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्या यज्ञामध्यें उत्कृष्ट प्रकारच्या अन्नपानादिकांनीं तृप्त होऊन तेजस्वी बनून गेलेलीं मनुष्यें देशोदेशीं ज्या गाथा ह्मणत असत, त्या अशाः "गयाच्या यज्ञामध्यें आतां बुभुक्षित झालेले प्राणी कोण उरलेले आहेत? अर्थात् कोणीही नाहींत. कारण सर्वही लोकांस

भोजन घालून अवशिष्ट राहिलेल्या अन्नाचे त्या ठिकाणीं पंचवीस पर्वत पडलेले आहेत. निःसीमकांतिमान् राजर्षि गय ह्यानें यज्ञामध्यें जें कांहीं केलें तें पूर्वींच्याही लोकांनीं केलें नाहीं व पुढच्याही लोकांच्या हातून घडणार नाहीं. गयानें होमद्रव्याच्या योगानें देवतांस अत्यंत तृप्त करून सोडलें आहे. ह्यामुळें त्यांना पुनः दुसऱ्यांनीं दिलेलीं कांहीं होमद्रव्यें ग्रहण करितां येणें आतां कसें शक्य होईल? ज्याप्रमाणें भूतलावर असणारे वाळूचे कण अथवा आकाशांत असणाऱ्या तारका किंवा पर्जन्याच्या धारा ह्यांची कोणासही गणना करितां येणें शक्य नाहीं, त्याप्रमाणेंच गय राजाच्या यज्ञांतील दक्षिणांची गणना करितां येणें शक्य नाहीं! " हे कुरुनंदना, ह्या सरोवराच्या संनिध त्या पृथ्वीपति गयाच्या हातून अशा प्रकारचे असंख्यात यज्ञ झालेले आहेत!

अध्याय शहाण्णवावा.

—:*:—

वातापिवधाचा उपक्रम.

वैशंपायन ह्मणाले:- तदनंतर विपुल दक्षणा देणारा तो कुंतीपुत्र राजा युधिष्ठिर तेथून निघून अगस्त्य मुनींच्या आश्रमास गेला; व तेथें, जिला मणिमती असें दुसरें नांव आहे अशा दुर्जयानामक नगरीमध्यें जाऊन राहिला. त्या ठिकाणीं वक्त्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा धर्मराजानें लोमश मुनीला प्रश्न केला कीं, " ह्या ठिकाणीं अगस्त्य मुनींनी वातापीला कशाकरितां नामशेष केलें, त्या मनुष्यांतक दैत्याचा प्रभाव कोणत्या प्रकारचा होता, आणि महात्म्या अगस्त्य मुनींस त्याच्याविषयीं कशाकरितां कोप आला, ते सांगा. "

इल्वलाचें दुष्कर्म.

लोमश ह्मणाले:—हे कौरवनंदना, पूर्वीं मणिमती नगरीमध्यें इल्वल नांवाचा एक दैत्य होता. वातापि हा त्याचाच कनिष्ठ बंधु होय. तो इल्वल दैत्य एकदा एका ब्राह्मणाकडे जाऊन म्हणाला कीं, " भगवंतांनीं मला एक इंद्राच्या तोडीचा पुत्र द्यावा. " पण त्या ब्राह्मणानें त्याला इंद्रतुल्य पुत्र दिला नाहीं. ह्यामुळें तो दैत्य त्या ब्राह्मणावर अत्यंत क्रुद्ध झाला; व तेव्हांपासून, हे राजेंद्रा, त्या ब्रह्मघातकी आणि मायावी इल्वल दैत्यानें आपल्या बंधूस मेषाचें स्वरूप दिलें; तेव्हां स्वेच्छानुरूप स्वरूपें धारण करणारा तो वातापि तत्काल मेष बनला. पुढें तो इल्वल त्या मेषाचें मांस पक्क करून ब्राह्मणांस भोजन घाली व त्यांना ठार करी. कारण, यमसदनास गेलेल्या अशाही ज्या मनुष्यास तो हाक मारीत असे तो मनुष्य पुनः देह धारण करून जिवंत होऊन आलेला दृष्टीस पडे. पुढें एकदां मेषाचें स्वरूप धारण करणाऱ्या त्या वातापीचा पाक सिद्ध करून त्याच्या योगानें त्यानें त्या ब्राह्मणास भोजन घातलें व पुनः वातापीला हांक मारिली. तेव्हां, इल्वलानें मोठ्यानें ओरडून उच्चारलेली ती वाणी ऐकतांच तो अत्यंत मायावी, ब्राह्मणकंटक महादैत्य वातापि हसत हसत, हे प्रजापालका राजा, त्या ब्राह्मणाची बरगडी फाडून तींतून बाहेर पडला! तेव्हां अर्थातच तो ब्राह्मण मरण पावला! हे राजा, ह्याप्रमाणें तो अंतःकरणाचा दुष्ट इल्वल दैत्य वारंवार ब्राह्मणांना भोजन घालून ठार करीत असे.

अगस्त्यास पितरांचें दर्शन.

ह्याच वेळीं, आपले पितर एका खड्ड्यामध्यें खालीं डोकें करून लोंबत राहिलेले आहेत असें भगवान् अगस्त्य मुनींच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्यांनीं त्यांना विचारलें, " हे श्रेष्ठहो, आपण येथें काय ह्मणून? तेव्हां त्या ब्रह्मवादी पितरांनीं " तुझ्या संततीसाठीं! "

असें उत्तर दिलें आणि ते त्याला ह्मणाले, " आम्ही तुझे स्वतःचे पितर असून तुझ्या संततीसाठीं ह्या खड्ड्यांत येऊन लोंबत राहिलों आहों. हे अगस्त्या, जर तूं उत्कृष्ट प्रकारचें अपत्य उत्पन्न केलें नाहींस तर आमची ह्या नरकांतून सुटका होणार नाहीं; आणि तुला मात्र तुझ्या तपोबलानें गति मिळेल ! " हें ऐकून तो खरा धर्मनिष्ठ आणि तेजस्वी अगस्त्य त्यांस ह्मणाला, " हे पितरहो, मी आपली इच्छा पूर्ण करीन. आतां तुमच्या अंतःकरणाचा ताप नष्ट होऊं द्या. "

लोपामुद्रोत्पत्ति.

असें त्यांना सांगितल्यावर तो भगवान् अगस्त्य मुनि आपल्या संततीचा विच्छेद न होण्याविषयींच्या उपायाचा विचार करूं लागला. पण आपणास संतति होण्यास योग्य अशी स्त्रीच त्याला दिसून येईना. तेव्हां त्यानें निरनिराळ्या मनुष्यांचा उत्तम उत्तम तेवढा अवयव घेऊन ते सर्व एके ठिकाणीं केले व त्यांच्या योगानें एक उत्कृष्ट प्रकारची स्त्री निर्माण केली; आणि विदर्भदेशाचा अधिपति पुत्रप्राप्तीसाठीं तपश्चर्या करीत होता त्याला त्या महातपस्वी मुनीनें आपणच निर्माण केलेली स्त्री आपल्याच उपयोगाकरितां अर्पण केली. ती सौंदर्यशालिनी सुमुखी त्या ठिकाणी जन्म पावली व वाढूं लागली. तिची शरीरकांति विद्युल्लतेप्रमाणें चमकत होती. हे भरतवंशजा, ती उत्पन्न होतांच पृथ्वीपति विदर्भराज ह्यानें तिला अवलोकन केलें व आनंदानें ती बातमी ब्राह्मणांस सांगितली. तेव्हां, हे पृथ्वीपते, सर्व ब्राह्मणांनीं त्याचें अभिनंदन केलें व त्या कन्येचें लोपामुद्रा असें नांव ठेविलें. पुढें, हे महाराजा, उत्कृष्ट प्रकारचें स्वरूप धारण करणारी व ह्मणूनच उत्तम अशा अग्निज्वालेप्रमाणें असणारी ती कन्या जलामध्यें वाढणाऱ्या कमलिनीप्रमाणें आपल्या पित्याच्या गृहामध्यें वाढूं लागली. हे राजेंद्रा धर्मा, ती ज्या वेळीं तारुण्यांत आली तेव्हां उत्कृष्ट प्रकारचे अलंकार धारण केलेल्या शंभर कन्या आणि ताब्यांत वागणाऱ्या अशा शंभर दासी त्या कल्याणीच्या सेवेस राहिल्या. त्या शंभर दासींनीं वेष्टिलेली आणि शंभर कन्यांच्या मध्यभागीं बसलेली ती तेजस्वी कन्या आकाशामध्यें तारकांच्या मध्यभागीं चमकत राहणाऱ्या रोहिणीप्रमाणें शोभत होती. ती कन्या जरी तारुण्यामध्यें आलेली असून सुस्वभाव आणि सदाचरण ह्यांनीं संपन्न होती, तरी त्या महात्म्या अगस्त्याच्या भीतीमुळें तिला कोणींही वरिलें नाहीं. ती सत्यनिष्ठ कन्या स्वरूपामध्यें अप्सरांच्याही वर ताण करणारी असून तिनें सुस्वभावाच्या योगानें आपल्या पित्यास व आप्तइष्टांस संतुष्ट करून सोडिलें होतें. ह्याप्रमाणें ती आपली कन्या तारुण्यांत आली असून विवाहास योग्य झालेली आहे असें पाहून तो तिचा पिता विदर्भराजा ' मीं ही कन्या आतां कोणाला द्यावी ?' असा मनामध्यें विचार करूं लागला.

अध्याय सत्याण्णवावा.

—:०:—

अगस्त्याचा विवाह.

लोमश ह्मणाले:—पुढें ज्या वेळीं ती कन्या गृहस्थाश्रमांतील कृत्यें करण्यासारखी झाली आहे असें अगस्त्य मुनीला वाटलें, तेव्हां तो पृथ्वीपति विदर्भराजाकडे जाऊन म्हणाला, " हे राजा, माझ्या मनांतून संततीसाठीं विवाह करावा असें आहे; आणि म्हणूनच, हे पृथ्वीपते, मी तुजपाशीं याचना करीत आहें. तेव्हां तूं लोपामुद्रा मला दे. " ह्याप्रमाणें त्या ऋषीनें भाषण केलें असतां राजाला कांहीं सुचेनासें झालें. त्याला त्याचा निषेध

करण्याचें सामर्थ्य होईना व कन्या देण्याचीही इच्छा होईना ! तेव्हां तो पृथ्वीपति आपल्या भार्येकडे जाऊन तिला ह्मणाला की, ' ह्या मुनीला जर आपण कन्या दिली नाहीं तर हा वीर्यसंपन्न महर्षि क्रुद्ध होऊन शापरूपी अग्नीनें आह्मांला भस्म करून टाकील. तेव्हां आतां करावें तरी काय ? ' ह्याप्रमाणें आपल्या भार्येसहवर्तमान तो पृथ्वीपति कष्टी होऊन गेला ! तेव्हां लोपामुद्रा अगदीं वेळेवर त्याजकडे गेली आणि म्हणाली, " हे पृथ्वीपते, आपण माझ्यासाठीं कष्टी होऊं नका. हे तात, आपण मला अगस्त्यमुनींला द्या आणि स्वतःचें संरक्षण करा. "

हे प्रजापालका युधिष्ठिरा, मुलीच्या सांगण्यावरून त्या राजानें महात्म्या अगस्त्यास यथाविधि लोपामुद्रेचें दान केलें. ह्याप्रमाणें भार्येची प्राप्ति झाल्यानंतर अगस्त्य मुनि लोपामुद्रेस म्हणाला कीं, " हीं बहुमूल्य वस्त्रें आणि हे अलंकार टाकून दे ! " तदनंतर त्या विशाललोचना सुंदरीनें दर्शनीय, बहुमूल्य आणि पातळ अशीं तीं वस्त्रें टाकून देऊन मुनिव्रतास योग्य अशीं तीं वस्त्रें, वल्कलें व कृष्णाजिनें ह्यांचा स्वीकार केला; आणि ती विशाललोचना त्याच्यासारखेंच व्रत आचरण करूं लागली. तदनंतर तो मुनिश्रेष्ठ भगवान् अगस्त्य अनुकूल अशा आपल्या पत्नीसहवर्तमान गंगाद्वारावर जाऊन उग्र तपश्चर्या करूं लागला. त्या वेळीं लोपामुद्रा आनंदित होऊन बहुमानपूर्वक पतिसेवा करूं लागली व प्रभु अगस्त्यही त्या आपल्या भार्येवर उत्कृष्ट प्रकारें प्रेम करूं लागला. हे प्रजापालका, ह्याप्रमाणें पुष्कळ दिवस निघून गेल्यानंतर, एकदा तपस्तेजानें देदीप्यमान असलेली लोपामुद्रा ऋतुस्नात झाली आहे असें भगवान् अगस्त्य मुनीनें पाहिलें. तेव्हां, तिनें चालविलेली ती सेवा, तिचा तो शुचिर्भूतपणा, तो इंद्रियनिग्रह, तो सुशोभितपणा आणि तें स्वरूप ह्यांच्या योगानें आनंदित होऊन त्या ऋषीनें तिला संभोगाकरितां आव्हान केलें. तेव्हां ती प्रेमशालिनी स्त्री लाजल्यासारखी होऊन हात जोडून भगवान् अगस्त्य मुनीला प्रेमपूर्वक असें बोलूं लागली.

लोपामुद्रेची प्रार्थना.

लोपामुद्रा ह्मणालीः—पतीनें जी स्त्री मिळवावयाची ती संततीसाठींच होय ह्यांत कांहीं संशय नाहीं. पण, हे मुने, माझी एक आपणांपाशीं प्रार्थना आहे, तेवढी आपण पूर्ण करा. ती हीच की, हे विप्र, ज्याप्रमाणें माहेरीं राजमंदिरामध्यें माझी शय्या होती तशा प्रकारच्या शय्येवर आपण माझ्याशीं समागम करावा. माझ्या इच्छेप्रमाणें आपण मला धारण करावा. भूषणांनीं विभूषित व्हावें, आणि मग दिव्य अलंकारांनीं अलंकृत होऊन मीं आपल्यापाशीं यावें अशी माझी इच्छा आहे. नाहीतर असलीं फाटकींतुटकीं आणि भगवीं वस्त्रें घेऊन मी कांहीं आपल्याजवळ येणार नाहीं. हे ब्रह्मर्षे, अलंकार हे कोणत्याही प्रकारें अपवित्र नाहींत.

अगस्त्य म्हणालाः—हे सुंदरि कल्याणि लोपामुद्रे, ज्याप्रमाणें तुझ्या पित्यापाशीं द्रव्य आहे त्याप्रमाणें तें तुझ्यापाशी नाहीं व माझ्यापाशींही नाहीं.

लोपामुद्रा म्हणालीः—हे तपोधना, ह्या मृत्युलोकामध्यें जेवढें म्हणून द्रव्य आहे तें सर्व तपोबलानें एका क्षणांत ह्या ठिकाणीं आणण्याविषयीं आपण समर्थ आहां.

अगस्त्य म्हणालाः—हें जें तूं म्हणतेस तें अगदीं खरें आहे; पण त्या योगानें माझ्या तपाचा क्षय होईल. तेव्हां माझ्या तपाचा नाश होणार नाहीं अशी एखादी गोष्ट द्रव्यार्जनासाठीं करण्याविषयीं तूं मला प्रवृत्त कर.

लोपामुद्रा ह्मणाली:—हे तपोधना, माझा हा ऋतुकाल आतां थोडा उरलेला आहे. आपण असें केल्यावांचून आपल्यापाशीं येण्याची माझी मुळींच इच्छा नाहीं; आणि आपल्या धर्माचा कोणत्याही प्रकारें लोप करावा अशीही माझी इच्छा नाहीं. पण आपण अशा प्रकारचा हा माझा मनोरथ पूर्ण केला पाहिजे.

अगस्त्य म्हणाला:—हे भद्रे सुंदरि, ह्या मनोरथाविषयीं जर तुझ्या बुद्धीचा असा निश्चयच झाला असेल, तर तें द्रव्य आणण्याविषयींची माझी इच्छा आहे. त्याप्रमाणें मी आणतों आणि मग तूं ह्या आश्रमामध्यें राहून आपले मनोरथ पूर्ण करून घे.

अध्याय अठ्याण्णवावा.

—:०:—

अगस्त्याची द्रव्ययाचना.

लोमश म्हणला:—हे कुरुकुलोत्पन्ना, तदनंतर अगस्त्य मुनि द्रव्य मागण्याकरितां श्रुतर्वा-नामक भूपतीकडे गेले. कारण, तो सर्व राजाहून श्रेष्ठ आहे असें त्यांस माहीत होतें. अगस्त्य मुनि आले आहेत असें समजतांच तो महात्मा राजा अमात्यांसह आपल्या देशाच्या सीमेवर गेला व तेथें त्यानें बहुमानपूर्वक त्यांचें स्वागत केलें पुढें त्यांस यथाविधि अर्घ्यप्रदान केल्यानंतर, त्या शुचिर्भूत असणाऱ्या पृथ्वी-पतीनें हात जोडून त्यांस आगमनाचा उद्देश विचारिला.

अगस्त्यांनीं उत्तर दिलें:-हे पृथ्वीपते, मी द्रव्य मागण्यासाठीं आलों आहें असें समज. तेव्हां इतरांस पीडा होणार नाहीं अशा रीतीनें शक्त्यनुसार तुझ्या द्रव्याचा भाग मला दे.

लोमश ह्मणाले:—हें ऐकून त्या राजानें आपला सर्व जमाखर्च त्यांस दाखविला आणि सांगितलें कीं, "हे विद्वन्, ह्यांत जें द्रव्य अवशिष्ट आहे असें आपणांला वाटेल तें आपण घ्या." हें ऐकून, समबुद्धि अगस्त्य मुनींनीं जमा आणि खर्च हीं दोन्ही सारखींच आहेत असें पाहिलें. तेव्हां आपण त्यांतील द्रव्य घेतल्यास अनेक प्राण्यांना पीडा होईल असें त्यास वाटलें. नंतर श्रुतर्वा राजास घेऊन ते ब्रध्नश्व राजाकडे गेले. त्यानेंही आपल्या देशाच्या सीमेवर येऊन त्यांचें यथायोग्य स्वागत केलें; आणि त्यांस अर्घ्य व पाद्य दिल्या-नंतर, त्यांची अनुज्ञा घेऊन, आगमनाचा उद्देश काय असें विचारिलें.

अगस्त्य म्हणाले:—हे पृथ्वीपते, आह्मी द्रव्याच्या इच्छेनें येथें आलों आहों हें लक्ष्यांत घेऊन, दुसऱ्यांस पीडा न देतां यथाशक्ति द्रव्याचा कांहीं भाग आम्हांला दे.

लोमश म्हणाले:—हें ऐकून त्या राजानें आपली जमा आणि खर्च हीं त्याला दाखविलीं आणि सांगितलें कीं, 'ह्यांमध्यें जें अवशिष्ट रहात आहे असें वाटत असेल तें आपण घ्या.' तेव्हां, जमा, आणि खर्च हीं सारखींच आहेत असें दिसून आल्यावरून त्या अगस्त्यमुनींस, आपण ह्यांतील द्रव्य घेतलें असतां अनेक प्राण्यांना सर्वथैव पीडा होईल असें वाटलें. तेव्हां अगस्त्य मुनि, श्रुतर्वा आणि पृथ्वीपति ब्रध्नश्व हे तिघेही पुरुकुत्सपुत्र महाधनाढ्य त्रसदस्यु ह्याजकडे गेले. हे महाराजा युधिष्ठिरा, त्या महामति त्रसदस्यु राजानें त्यांस पाहून आप-ल्या देशाच्या सीमेवर जाऊन त्यांचें यथाविधि स्वागत केलें; आणि त्यांचा योग्य प्रकारें बहु-मान केल्यानंतर त्या इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न नृप-श्रेष्ठानें त्यांना आगमनाचें कारण विचारण्याची सुरवात केली. तेव्हां—

अगस्त्य म्हणाले:—हे पृथ्वीपते, आह्मी द्रव्याकरितां प्राप्त झालों आहों हें समजून

दुसऱ्यांस पीडा न देतां तूं यथाशक्ति कांहीं द्रव्यभाग आम्हांला दे.

लोमश म्हणाले:—हें ऐकून त्या राजानें आपली सर्व जमा आणि खर्च हीं त्यांना दाखविलीं आणि सांगितलें, "ह्यांत जी कांहीं शिल्लक आहे असें आपणांस वाटत असेल ती आपण घ्या." तेव्हां, जमा आणि खर्च ही दोन्ही सारखींच आहेत असें पाहून, आपण द्रव्य घेतल्यास अनेक प्राण्यांस पीडा होईल असें त्या समबुद्धि अगस्त्यांस वाटलें. हे महाराजा, पुढें ते सर्वही राजे एके ठिकाणी जमले व परस्परांकडे पाहून त्या महामुनीस म्हणाले की, "हे ब्रह्मन्, इल्वल दैत्य हा ह्या भूमितलावर मोठा द्रव्यसंपन्न आहे; तेव्हां आज आपण सर्वजण मिळून त्याच्याकडे जाऊन द्रव्याची याचना करूं."

लोमश ह्मणाले:—तेव्हां त्यांना इल्वलाकडेच द्रव्याची भिक्षा मागणें हें योग्य वाटलें व ते सर्वजण मिळून तेथून इल्वलाकडे गेले.

अध्याय नव्याणवावा.

—:०:—

अगस्त्यकृत वातापिहनन.

लोमश म्हणाले:—त्या महर्षीसह ते नृपति आले आहेत असें समजतांच इल्वलानें अमात्यांसह आपल्या देशाच्या सीमेवर जाऊन त्यांचा बहुमान केला. हे कुरुकुलोत्पन्ना, तदनंतर मेषरूप धारण करणाऱ्या वातापीचें मांस उत्कृष्ट प्रकारें शिजवून त्या असुरश्रेष्ठानें त्या वेळीं त्याचा पाहुणचार केला. तेव्हां, मेषाचें स्वरूप धारण केलेला तो महादैत्य वातापिच शिजवून तयार केला आहे, असें पाहून ते सर्व राजर्षि खिन्न झाले; व त्यांची विचारशक्ति नष्ट होऊन गेल्यासारखी झाली. हें पाहून मुनिश्रेष्ठ अगस्त्य त्या राजर्षींस म्हणाला कीं, "आपण खेद करूं नका. मी ह्या महादैत्याला भक्षण करून टाकितों." असें म्हणून तो महामुनि अग्रासनावर जाऊन बसला असतां दैत्याधिपति इल्वलानें हसल्यासारखें करून त्यांना तें मांस वाढलें. तेव्हां अगस्त्यानें तो वातापि दैत्य पूर्णपणें भक्षण करून टाकिला. अगस्त्याचें भोजन होतांच इल्वल दैत्यानें त्या वातापीला हांक मारली. तेव्हां, बा युधिष्ठिरा, मेघाप्रमाणें गडगडाट करीत त्या महात्म्या अगस्त्य मुनीचा प्रचंड ध्वनीनें युक्त असलेला असा अधोवायु सरला. त्या वेळीं "वातापे! बाहेर ये" असें इल्वल वारंवार म्हणूं लागला. तेव्हा, हे राजा, मुनिश्रेष्ठ अगस्त्य हसून त्याला ह्मणाला "अरे! तो दैत्य मी पचवून टाकिला आहे;तेव्हां आतां त्याला बाहेर येण्याची शक्ति कोठून असणार!"

अगस्त्याची इल्वलाकडे द्रव्ययाचना.

हें ऐकून,राजा,तो महादैत्य पचला गेला आहे असें पाहून इल्वल खिन्न झाला; आणि आपल्या अमात्यांसह हात जोडून असें ह्मणाला की, "आपण इकडे कां आलां होतां, आणि मी काय काम करूं, तें सांगा." तेव्हां अगस्त्य मुनींनीं हसत त्या इल्वलाला उत्तर दिलें की, "दैत्या, तूं सामर्थ्यसंपन्न आणि प्रत्यक्ष कुबेरच आहेस हें आह्मी सर्वजण जाणून आहों. ह्या राजापाशीं विशेषसें द्रव्य नाहीं आणि मला तर द्रव्याची फार जरूर आहे. तेव्हां दुसऱ्यास पीडा न देतां तूं यथाशक्ति आपल्या द्रव्यांतील विभाग आम्हांला दे." तेव्हां त्या इल्वलानें त्या मुनीस नमस्कार करून म्हटलें कीं, 'जर माझ्या मनांतून काय द्यावयाचें आहे हें आपण ओळखाल तर मी आपणांला द्रव्य देईन.'

अगस्त्य म्हणाला:—हे महादैत्या, ह्या प्रत्येक राजाला दहा दहा हजार गाई आणि

तितकेंच सुवर्ण देण्याची तुझी इच्छा आहे. तसेंच हे महासुरा, मला त्यांच्या दुप्पट धेनु, सुवर्ण आणि शिवाय एक सुवर्णमय रथ व अंतः- करणाप्रमाणें वेग असलेले दोन घोडे देण्याची तुला वासना झाली आहे. हें खरें किंवा कसें ह्याचा तूंच विचार कर. मला जो तूं आतांच्या आतां देणार आहेस तो सुवर्णमय रथ हाच होय हें अगदीं उघड आहे.

हें अगस्त्याचें ह्मणणें त्या दैत्याच्या अंतः- करणास झोंबलें! तेव्हां त्यानें त्याला पुष्कळ द्रव्य व रथ हीं दिलीं, हे भरतवंशजा, त्या रथास जोडलेले विराव आणि सुराव ह्या दोन अश्वांनीं तें द्रव्य आणि अगस्त्यासह ते सर्व राजे ह्यांना एका निमेषांत अगस्त्याच्या आश्र- मास नेऊन पोहोंचविलें. तेव्हां अगस्त्यानें अनुज्ञा दिल्यानंतर ते राजर्षि निघून गेले व अगस्त्य मुनीनें लोपामुद्रेचे मनोरथ पूर्ण केले.

अगस्त्यपुत्रजन्म.

लोपामुद्रा ह्मणाली:—हे भगवन्, माझ्या मनाचा जो हेतु होता तो सर्व आपण पूर्ण केला आहे. तेव्हां आपण अत्यंत वीर्यवान् असें अपत्य एकवार उत्पन्न करा.

अगस्त्य ह्मणाला:—हे कल्याणि सुंदरि, तुझ्या आचरणानें मी संतुष्ट झालों आहें. तेव्हां आतां तुला अपत्याविषयींचा विचार सांगतों तो ऐक. तुला काय हजार पुत्र असावे? कीं हजार पुत्रांच्या योग्यतेचे शंभर पुत्र असावे? किंवा शंभर पुत्रांच्या तोडीचे दहा पुत्र असावे? अथवा हजार पुत्रांच्याही वर ताण करणारा असा एकच पुत्र असावा? तुझी इच्छा कशी आहे तें सांग.

लोपामुद्रा ह्मणाली:—हे तपोधना, मला हजार पुत्रांची बरोबरी करणारा एकच पुत्र असला तरी हरकत नाहीं. कारण, असज्जन असे अनेक पुत्र असण्यापेक्षां सज्जन आणि विद्वान् असा एकच पुत्र असणें अत्यंत श्रेष्ठ होय.

लोमश ह्मणाले:—हें ऐकून त्यानें 'ठीक आहे' असें ह्मणून तिचें सांगणें कबूल केलें. नंतर त्या श्रद्धासंपन्न मुनीनें श्रद्धायुक्त आणि आपल्यासारख्या स्वभावाची अशी जी लोपा- मुद्रा तिजशीं योग्य वेळीं समागम केला. ह्याप्रमाणें तिच्या ठिकाणीं गर्भ उत्पन्न करून तो वनांत निघून गेल्यानंतर सात वर्षेपर्यंत तो गर्भ एकसारखा वाढत होता. सातवें वर्ष निघून गेल्यानंतर तो महाज्ञानसंपन्न गर्भ बाहेर पडला. हे भरतकुलोत्पन्ना, तो आपल्या प्रभावाच्या योगानें प्रदीप्त झाल्यासारखा दिसत होता. पुढें त्याचें नांव दृढदस्यु असें ठेविलें. तो तेजस्वी, महाब्राह्मण आणि महातपस्वी असा त्या ऋषीचा पुत्र अंगें, उपांगें आणि उपनिषदें ह्यांसह सर्व वेदांचा जणू जप करीत करीतच मातेच्या उदरांतून बाहेर आला. तो तेजस्वी आपल्या पित्याच्या गृहामध्यें बालपणींच समि- धांचे भारे वाहून आणीत असे. म्हणूनच तो इध्मवाह ह्या नांवानें प्रसिद्ध झाला. त्या वेळीं तो तशा प्रकारचा योग्य असणारा आपला पुत्र पाहून त्या मुनीला आनंद झाला! असो; हे भरतकुलोत्पन्ना राजा, ह्याप्रमाणें त्यानें अपत्य उत्पन्न केलें, तेव्हां त्याच्या पितरांस अभीष्ट असणाऱ्या स्वर्गादि लोकांची प्राप्ति झाली व तेथून पुढें अगस्त्याचा आश्रम भूमी- वर प्रख्यात होऊन राहिला. राजा, अशा प्रकारें ज्या अगस्त्य मुनीनें प्रल्हादकुलोत्पन्न वातापि दैत्यास नामशेष करून सोडिलें, त्याचाच हा हृदयाकर्षक अशा गुणांनीं युक्त असलेला आश्रम होय. ह्या ठिकाणीं ही देव- गंधर्वांनीं सेवन केलेली पवित्र भागीरथी नदी वायूनें आंदोलित केल्यामुळें आकाशामध्यें असणाऱ्या पताकेप्रमाणें शोभत आहे. हिचे तीरप्रदेश जसजसे सखल असतील तसतशी ही प्रत्यहीं त्यांजवरून पलीकडे जात आहे

असें वाटतें. शिळांच्या मुळाशीं ही संत्रस्त झालेल्या नागाधिराजाच्या स्त्रीप्रमाणें दिसते. मातेप्रमाणें असणारी ही भागीरथी सर्व दक्षिण दिशा जलमय करून सोडीत आहे. ही समुद्राची प्रिय पट्टराणी भागीरथी श्रीशंकराच्या जटेंतून ह्या भूमितलावर पडली. ह्या अत्यंत पवित्र असणाऱ्या नदीमध्यें तूं यथेष्ट स्नानें कर.

भृगुतीर्थनिर्देश.

लोमश म्हणाले:—हे महाराजा युधिष्ठिरा, महर्षींच्या समुदायांनीं सेवन केलेलें आणि त्रैलोक्यामध्यें प्रख्यात असणारें हें भृगुतीर्थ पहा. ह्या ठिकाणीं स्नान केल्यामुळें परशुरामाला दाशरथि रामानें हरण केलेल्या त्याच्या तेजाची प्राप्ति झाली. हे पांडवा, ह्या ठिकाणी ज्याप्रमाणें रामाशीं वैर करणाऱ्या परशुरामानें आपलें तेज पुनरपि संपादन केलें, त्याप्रमाणें तूंही आपले बंधु आणि द्रौपदी ह्यांसह स्नान करून दुर्योधनानें हरण केलेलें तेज पुनरपि संपादन कर.

वैशंपायन म्हणाले:—हे भरतवंशजा जनमेजया, हें ऐकून त्या ठिकाणी आपले बंधु व द्रौपदी ह्यांसह त्या पांडुपुत्र युधिष्ठिरानें स्नान करून पितरांचें व देवांचें तर्पण केलें. ह्यामुळें त्या तीर्थाचें स्वरूपही अतिशय देदीप्यमान दिसूं लागलें, आणि हे पुरुषश्रेष्ठा, तो युधिष्ठिरही शत्रूंना अत्यंत अजिंक्य होऊन गेला. तदनंतर, हे राजेंद्रा, पांडुपुत्र युधिष्ठिरानें लोमश मुनीस विचारलें कीं, "भगवन्, हे प्रभो, मी असें विचारतों कीं, पूर्वीं श्रीरामानें परशुरामाचें तेज कशासाठी हरण केलें होतें? व तें त्यास परत कसें मिळालें? तेव्हां आपण हें मला सांगा."

परशुरामतेजोहानिकथन.

लोमश म्हणाले:—हे राजेंद्रा, श्रीराम आणि ज्ञानसंपन्न परशुराम ह्यांजविषयींचा हा वृत्तान्त तूं ऐक. पूर्वीं महात्म्या दशरथाला राम हा पुत्र झाला. श्रीविष्णु हे रावणाच्या वधाकरितां स्वतःच्या शरीरानें अयोध्येमध्यें अवतीर्ण झाले; तोच हा दशरथाचा पुत्र राम होय हें आम्हांला माहीत आहे. ऋचीकवंशामध्यें उत्पन्न झालेला परशुराम हा रेणुकेचा पुत्र होय. राजा, कोणतेंही कर्म करितांना क्लेश न होणाऱ्या त्या दाशरथि रामाचा वृत्तान्त ऐकून परशुरामाला मोठें कौतुक वाटलें; आणि क्षत्रियांचा फुव्वा उडविणारें तें दिव्य धनुष्य घेऊन दाशरथि रामाच्या वीर्याची परीक्षा करण्यासाठीं तो अयोध्येमध्यें आला. तो आपल्या देशाच्या सीमेवर आला आहे हें ऐकून दशरथानें आपला संमाननीय पुत्र राम ह्यास त्याजकडे पाठविलें. तेव्हां, हे कौंतेया, तो श्रीराम अस्त्र सज्ज करून आपल्याजवळ येऊन उभा राहिलेला आहे असें पाहून हसत हसत परशुरामानें म्हटलें, "हे प्रभो राजेंद्रा, मीं ह्या धनुष्याच्या योगानें प्रत्यक्ष यमासारख्या क्षत्रियांचा वध केलेला आहे. तेव्हां, हे पृथ्वीपते, जर तुला सामर्थ्य असेल तर प्रयत्न करून तरी तूं ह्या धनुष्याची प्रत्यंचा चढीव!" असें त्यानें भाषण केल्यानंतर दाशरथि राम ह्मणाला, "हे भगवन् तूं अशी निंदा करूं नको. क्षत्रियांच्या धर्मामध्यें मी कांहीं कमी प्रतीचा आहें असें नाहीं. तथापि इक्ष्वाकुकुलांतील राजे विशेषेंकरून ब्राह्मणापुढें आपल्या बाहुवीर्याचा टेंभा मिरवीत नसतात." त्याचें हें भाषण ऐकून भार्गवराम ह्मणाला, 'हे रघुकुलोत्पन्ना रामा, उगीच कांहीं तरी सबब सांगूं नको.' हें ऐकून, क्षत्रियश्रेष्ठांना चूर करून सोडणारें तें दिव्य धनुष्य दाशरथि रामानें परशुरामाच्या हातून क्रोधानें घेतलें; आणि, हे भरतवंशजा, त्यानें जणु लीलेनें त्या धनुष्याची प्रत्यंचा चढविली; व नंतर त्या वीर्य-

वान् दाशरथि रामानें हसत हसत धनुष्याच्या दोरीचा टणत्कारही केला; तेव्हां वज्राच्या ध्वनीसारख्या त्या शब्दाच्या योगानें सर्व प्राणी भयभीत होऊन गेले. नंतर दाशरथि रामानें परशुरामास म्हटलें कीं, 'ब्रह्मन्, ही ह्या धनुष्याची प्रत्यंचा चढविली! आतां मी आणखी आपलें कोणतें कार्य करूं?' हे ऐकून जमदग्निपुत्र परशुरामानें एक दिव्य बाण दिला आणि सांगितलें कीं, हा आपल्या कर्णप्रदेशापर्यंत ओढ!'

लोमश ह्मणाले:—हें ऐकून दाशरथि राम क्रोधानें जणू प्रदीप्त होऊन गेला आणि ह्मणाला, "हे भृगुकुलोत्पन्ना, हें तुझें भाषण मी ऐकितों आणि त्याजबद्दल तुला क्षमाही करितों. तूं मात्र गर्वानें अगदीं भरून गेलेला आहेस. तुला आपल्या पितामहाच्या प्रसादानें क्षत्रियाहून अधिक तेजाची प्राप्ति झालेली आहे व ह्मणूनच तूं माझा असा पाणउतारा करीत आहेस हें खास आहे. तेव्हां आतां तूं माझें स्वतःचें स्वरूप अवलोकन कर. त्याकरितां मी तुला दृष्टि देतों." हे भरतवंशजा युधिष्ठिरा, तदनंतर भार्गवरामानें दाशरथि रामाच्या शरीरामध्यें आदित्य, वसु, रुद्र, मरुद्गण, अग्नि, नक्षत्रें, ग्रह, गंधर्व, राक्षस, नद्या, अशेष तीर्थें, ब्रह्मभूत आणि सनातन असे वालखिल्य मुनि, संपूर्ण देवर्षि, समुद्र, पर्वत, उपनिषदांसहवर्तमान वेद, यज्ञांसहवर्तमान वषट्कार, तसेंच सचेतन अशीं सामें, धनुर्वेद, मेघमंडल, वृष्टि आणि विजा हीं सर्व अवलोकन केलीं. हे भरतकुलोत्पन्ना, तदनंतर त्या भगवान् दाशरथि रामरूपी श्रीविष्णूनें तो बाण सोडला. त्या वेळीं हें भूतल शुष्क अशा वज्राच्या योगानें मोठमोठ्या उल्कांनीं, धूलीच्या प्रचंड वर्षावानें, पर्जन्यवृष्टीनें, भूकंपाच्या योगानें, वायुजन्य शब्दांच्या योगानें आणि इतरही विपुल ध्वनीच्या योगानें व्याप्त होऊन गेलें. नंतर दाशरथि रामाच्या हातून सुटलेला तो प्रज्वलित होऊन गेलेला बाण भार्गवरामास व्याकूळ करून आणि त्याचें केवळ तेज काढून घेऊन परत आला. तेव्हां पुढें विव्हल होऊन गेलेला तो परशुराम शुद्धीवर आला; आणि जरा शक्ति आल्यानंतर त्या विष्णुरूपी तेजाला नमस्कार करूं लागला व नंतर विष्णूच्याच अनुज्ञेनें तो महेंद्र पर्वतावर निघून गेला. त्या ठिकाणीं तो महातेजस्वी भार्गवराम भयभीत आणि लज्जित होऊन वास्तव्य करूं लागला. पुढें एक वर्ष निघून गेल्यानंतर, प्रतिपक्ष्यानें तेज हरण केल्यामुळें परशुराम मदशून्य आणि दुःखी होऊन राहिला आहे असें पाहून त्याचे पितरांनीं त्याला असें सांगितलें.

पितर ह्मणाले:—मुला, विष्णूची भेट झाल्यानंतर तूं जें आचरण केलेंस तें बरोबर झालें नाहीं. कारण, तो तीनही लोकांमध्यें सदोदित पूज्य आणि मान्य आहे. असो; वत्सा, आतां तूं वधूसरनामक नदीवर जा. त्या ठिकाणीं असणाऱ्या तीर्थामध्यें स्नान केलेंस ह्मणजे तुला पुनः आपल्या तेजाची प्राप्ति होईल. हे रामा, त्या तीर्थाचें नांव दीप्तोद असें असून, त्या ठिकाणी तुझा प्रपितामह भृगु ह्यानें पूर्वींच्या देवयुगामध्यें उत्कृष्ट तपश्चर्या केली होती.

हे कुंतीपुत्रा, पितरांच्या सांगण्यावरून परशुरामानें तें सर्व त्याप्रमाणें केलें. तेव्हां, हे पांडुनंदना, त्याला त्या तीर्थावर पुनरपि आपल्या तेजाची प्राप्ति झाली. बा महाराजा युधिष्ठिरा, कोणतेंही कर्म करण्यामध्यें क्लेश न पावणाऱ्या परशुरामानें पूर्वीं विष्णूची भेट झाल्यानंतर नष्ट झालेलें आपलें तेज पुनः अशा रीतीनें संपादन केलें.

अध्याय शंभरावा.

———:०.———

दधीचोपाख्यान व वज्रनिर्माण.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे द्विजश्रेष्ठा, मला पुनरपि त्या ज्ञानसंपन्न अगस्त्य महर्षीचीं कर्में सविस्तर ऐकण्याची इच्छा आहे.

लोमश ह्मणाले:—हे राजा, निःसीम तेजस्वी अगस्त्य मुनि ह्यांचा प्रभाव व्यक्त करणारी, अलौकिक, आश्चर्यकारक आणि दिव्य अशी एक कथा श्रवण कर.

पूर्वी कृतयुगामध्यें युद्धाचा मुळींच खातर नसलेले व अत्यंत भयंकर असे कालकेय नांवाचे दैत्यसमुदाय होऊन गेले. ते वृत्राचा आश्रय करून व नानाप्रकारचीं आयुधें उगारून इंद्रप्रभृति देवांवर धावून जाऊन त्यांस वेढा देऊं लागले. तेव्हां देवांनीं वृत्राचा वध करण्याविषयीं प्रयत्न केला, त्या वेळीं ते इंद्राला पुढें करून ब्रह्मदेवाच्या अग्रभागीं जाऊन उभे राहिले. त्या सर्वांनीं हात जोडतांच ब्रह्मदेव त्यांना ह्मणाले, "हे देवहो, आपणाला कोणतें कार्य करण्याची इच्छा आहे, तें मला कळून आलें. तेव्हां आतां वृत्राचा वध करितां येईल असा उपाय मी आपणांला सांगतों. दधीच ह्या नांवाचा एक प्रख्यात आणि उदार अंतःकरणाचा महर्षि आहे. त्याच्याकडे तुम्ही सर्वजण मिळून जा आणि वर मागा, ह्मणजे तो धर्मात्मा आनंदित अंतःकरणानें तुम्हांला वर देईल. त्या वेळीं, जयाचा अभिलाष असणाऱ्या तुम्हीं सर्वांनीं मिळून त्याला "त्रैलोक्याच्या हितासाठीं तूं आम्हांला आपल्या अस्थि दे." असें ह्मणावें, ह्मणजे तो देहत्याग करून आपल्या अस्थि देईल. नंतर त्याच्या अस्थींच्या योगानें अत्यंत भयंकर, बळकट, शत्रूंना अगदीं ठार करून सोडणारें, षट्कोणी आणि भयंकर ध्वनि असलेलें एक वज्र तयार करा. त्या वज्राच्या योगानें इंद्र वृत्राचा वध करूं शकेल. हें सर्व मीं तुम्हांला सांगितलें आहे. तेव्हां तें तुम्ही लवकर करा."

ह्याप्रमाणें ब्रह्मदेवानें भाषण केल्यानंतर त्याची आज्ञा घेऊन ते सर्वही देव विष्णूला पुढें करून तेथून दधीचमुनींच्या आश्रमाकडे गेले. हा आश्रम सरस्वतीच्या पैलतीरावर होता. तो अनेक प्रकारचे वृक्ष आणि लता ह्यांनीं वेष्टिलेला होता. त्यामध्यें भ्रमरांच्या गुंजारवांचा नाद सामगायनाच्या ध्वनीप्रमाणें घुमत राहिलेला होता. कोकिलांच्या ध्वनीनें तो आश्रम भरून गेलेला व चकोरांच्या शब्दांनीं गजबजून गेलेला होता. त्या आश्रमामध्यें व्याघ्राची बिलकूल भीति नसलेले वनमहिष, वराह, बालमृग आणि चमर[1]मृग ठिकठिकाणीं संचार करीत होते. तसेंच,हत्तिणी आणि गंडस्थलाच्या अग्रभागांतून मदजल गळत असलेले हत्ती ह्यांनीं—सरोवरांत शिरून क्रीडा करीत असतांना—गर्जना करून त्या आश्रमाचा आसमंताद्भाग प्रतिध्वनीनें भरून सोडलेला होता. मोठमोठ्यानें गर्जना करणाऱ्या सिंह, व्याघ्र इत्यादि पशूंच्या प्रतिध्वनीनें तो आश्रमप्रदेश दणाणून गेलेला होता; व इतरही गुहा, दऱ्या इत्यादिकांमध्यें पडून राहिलेल्या प्राण्यांच्या योगानें त्या आश्रमांतील ते ते प्रदेश अत्यंत सुशोभित दिसत होते. असो; अशा प्रकारें अत्यंत हृदयंगम असणाऱ्या व स्वर्गाप्रमाणें शोभणाऱ्या त्या दधीचमुनींच्या आश्रमाकडे ते देव आले, तेव्हां त्या ठिकाणीं त्यांस सूर्याप्रमाणें तेजस्वी व शरीरकांतीनें ब्रह्मदेवाप्रमाणें जाज्वल्यमान अशा दधीचमुनींचें दर्शन झालें. नंतर, राजा, त्या मुनीच्या चरणांस स्पर्श करून सर्व देवांनीं त्याला प्रणाम केला व ब्रह्मदेवानें सांगितल्या प्रकारचा वर मागितला. तेव्हां अत्यंत

१ ह्याच्या शेंपटीच्या केसांच्या चवऱ्या करितात.

आनंदित होऊन दधीचमुनीनें त्या देवश्रेष्ठांस असें ह्मटलें कीं, 'हे देवहो, आज मी स्वतः आपल्या देहाचा त्याग करून तुमचें हित करितों.' असें ह्मणून त्या नरश्रेष्ठ जितेंद्रिय मुनीनें एकदम आपल्या प्राणांचा त्याग केला. तेव्हां तो गतप्राण झाल्यानंतर ब्रह्मदेवानें सांगितल्याप्रमाणें देवांनीं त्याच्या अस्थि घेतल्या व अत्यंत आनंदित होऊन त्यांनीं विजयप्राप्तीसाठीं विश्वकर्म्याकडे जाऊन त्याला ती गोष्ट सांगितली. त्यांचें भाषण ऐकून त्या पवित्र विश्वकर्म्यानें आनंदित होऊन भयंकर आकाराचें वज्र निर्माण केलें आणि आनंदानें इंद्रास ह्मटलें कीं, "हे देवा, आतां हें वज्र घेऊन तूं त्या भयंकर अशा देवशत्रूला भस्म करून सोड; व ह्याप्रमाणें शत्रूंचा नाश केल्यानंतर आपल्या गणांसहवर्तमान सुखानें स्वर्गाचें राज्य कर." त्वष्ट्यानें ह्याप्रमाणें सांगितल्यानंतर आनंदित झालेल्या इंद्रानें शुचिर्भूतपणें तें वज्र त्याजकडून घेतलें.

अध्याय एकशें पहिला.

—:०:—

वृत्रासुरवध.

लोमश ह्मणाले:—युधिष्ठिरा, तदनंतर वज्र धारण करणारा तो इंद्र, स्वर्ग आणि पृथ्वी ह्यांस सैन्यादिकांच्या योगानें व्याप्त करून वृत्रासुरावर चालून गेला. ह्या वेळीं बलाढ्य देवता इंद्राचें संरक्षण करीत होत्या; आणि शरीरानें धिप्पाड असून आयुधें उगारलीं असल्यामुळें शिखरांनीं युक्त असणाऱ्या पर्वतांप्रमाणें दिसणारे कालकेय नांवाचे दैत्य सभोंवतीं राहून वृत्रासुराचें संरक्षण करीत होते. तदनंतर एक मुहूर्तभर त्या देवतांचें दैत्यांशीं युद्ध झालें. हें प्रचंड युद्ध लोकांस भयभीत करून सोडणारें होतें. त्या वेळीं प्रथम उगारलेल्या, नंतर वीरांच्या बाहूंला लागून चूर होऊन गेलेल्या, व शत्रूंच्या शरीरांवर फेंकलेल्या खड्गांचा प्रचंड ध्वनि होऊं लागला. हे महाराजा, वीरांचीं मस्तकें तुटून ज्या वेळीं आकाशांतून खालीं पडूं लागलीं, त्या वेळीं तीं ताडाचीं फळें जशीं देठापासून गळून पडावीं तशीं दिसूं लागलीं. सुवर्णमय कवच धारण केल्यामुळें दावाग्नीनें पेटत असलेल्या पर्वतांप्रमाणें दिसणारे ते कालेयदैत्य परिघानरूपी आयुधें घेऊन त्या वेळीं देवांवर चालून गेले. ते जेव्हां अहंकारपूर्वक वेगानें धावून येऊं लागले, तेव्हां त्यांचा तो वेग देवांना सहन होईना! ह्यामुळें ते भयाभीत होऊन फळी फोडून पळूं लागले व वृत्रासुराचा जय होत चालला, हें पाहून सहस्राक्ष इंद्र अगदीं भ्रमिष्टासारखा होऊन गेला! व कालेय दैत्यांच्या भीतीनें त्रस्त होऊन गेलेला तो प्रत्यक्ष इंद्र सामर्थ्यसंपन्न अशा श्रीविष्णूला सत्वर शरण गेला. अशा प्रकारें इंद्र भ्रमिष्टासारखा होऊन गेला आहे असें पाहून, सनातन श्रीविष्णूनें इंद्राच्या बलाची अभिवृद्धि करण्यासाठीं त्याच्या शरीरामध्यें आपल्या तेजाची स्थापना केली. ह्याप्रमाणें श्रीविष्णु इंद्राचें संरक्षण करीत आहे असें पाहून सर्व देवगणांनीं व निष्पाप अशा ब्रह्मर्षींनीं आपलेंही तेज इंद्राच्या शरीरामध्यें ठेविलें, तेव्हां देवता व भाग्यशाली ऋषि ह्यांसह श्रीविष्णूनें पुष्ट करून सोडल्यानंतर तो इंद्र बलाढ्य बनून गेला. देवाधिपति इंद्र बलसंपन्न झाला आहे असें कळून येतांच वृत्रासुरानें मोठ्यानें अनेक वेळां गर्जना केली. तेव्हां त्याच्या त्या ध्वनीनें भूमि, दिशा, आकाश, स्वर्ग आणि पर्वत—सारांश, सर्वही ब्रह्मांड डळमळूं लागलें. तदनंतर, राजा, ती भयंकर आणि प्रचंड गर्जना कानीं पडतांच अत्यंत संतप्त होऊन गेलेला इंद्र भीतीनें अगदीं चूर होऊन गेला; व त्यानें त्या वृत्रासुराचा वध

करण्यासाठीं तें प्रचंड वज्र त्वरेनें त्याजवर फेंकिलें. तेव्हां, तो सुवर्णमाला धारण करणारा महासुर इंद्राच्या वज्राचा प्रहार झाल्यामुळें, पूर्वी विष्णूच्या हातून सुटलेल्या मंदरनामक महापर्वताप्रमाणें भूमीवर पडला ! तो दैत्य ठार होत असतां इंद्र भयभीत होऊन सरोवरांत शिरण्यासाठीं पळूं लागला. त्या वेळीं त्याला भीतीमुळें आपल्या हातून वज्र सुटलें आहे हेंही समजलें नाहीं व वृत्राचा वध झाला हेंही कळून आलें नाहीं! वृत्राचा वध झाल्यामुळें सर्व देवांस आनंद होऊन गेला व महर्षि अतिशय आनंदित होऊन इंद्राची स्तुति करूं लागले. तदनंतर सर्व देव एकत्र जमून वृत्राचा वध झाल्यामुळें अतिशय पीडित झालेल्या त्या सर्व दैत्यांचा त्वरेनें वध करूं लागले. तेव्हां ते देव एकत्र जमून त्रास देऊं लागल्यामुळें भीतीनें पीडित झालेले ते दैत्य समुद्रामध्यें शिरले. ह्याप्रमाणें मत्स्य आणि मकर ह्यानी व्याप्त असलेल्या अगाध समुद्रामध्यें प्रवेश केल्यानंतर पुनः ताठा चढून ते सर्व दैत्य एकत्र जुळले व त्रैलोक्याचा नाश करण्याविषयीं मसलत करूं लागले. त्या वेळीं, ज्यांच्या बुद्धीस निश्चय कसा करावा ह्याचें ज्ञान आहे अशा कांहीं दैत्यांनीं निरनिराळे उपाय प्रशंसापूर्वक सांगितले. ह्याप्रमाणे ते त्या ठिकाणीं विचार करूं लागले असतां कालगतीच्या योगानें त्यांना एक भयंकर कृत्य करण्याची बुद्धि झाली. ते ह्मणूं लागले कीं, " विद्या आणि तप ह्यानी जे लोक युक्त असतील त्यांचा नाश प्रथम केला पाहिजे. कारण, ह्या सर्व लोकांना तपाचाच आधार आहे. तेव्हा तुह्मी तपाचा क्षय करण्याची त्वरा करा. ह्या पृथ्वीवर जे कोणी धर्मवेत्ते, ब्रह्मज्ञानी आणि तपस्वी असतील त्यांचा वध विलंब न करितां करा. कारण, त्यांचा नायनाट झाला ह्मणजे सर्व जग नाहींसें होऊन जाईल ! " ह्याप्रमाणें विचार करीत ते सर्वही मोठमोठ्या लाटांनीं युक्त व वरुणाचें वसतिस्थान अशा समुद्ररूपी किल्ल्याचा आश्रय करून व जगताच्या विनाशाकडे बुद्धि गुंतवून अत्यंत आनंदित होऊन राहिले.

अध्याय एकशें दुसरा.

—:०:—

कालेय दैत्यांचें घोर कर्म.

लोमश ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें जलाचा नाथ व वरुणाचें वसतिस्थान अशा समुद्राचा आश्रय केल्यानंतर त्या कालेय दैत्यांनी त्रैलोक्याचा समूळ नाश करण्याचें योजिलें. क्रुद्ध होऊन गेलेले ते दैत्य पवित्र आश्रम व देवमंदिरें ह्यांमध्यें वास्तव करणाऱ्या मुनींना सदैव रात्रीं भक्षण करीत असत. त्या दुष्टांनीं वसिष्ठ मुनींच्या आश्रमास जाऊन एके ठिकाणीं एकशें अठ्यायशीं ब्राह्मण आणि दुसरीकडे दुसरे नऊ तपस्वी भक्षण करून सोडले. पुढें ब्राह्मणाचें वास्तव असलेल्या च्यवन मुनींच्या आश्रमास जाऊन तेथें फळमूळांवर उपजीविका करून रहाणारे शंभर मुनि भक्षण केले. ह्याप्रमाणें ते रात्रीं अशी कर्मे करीत व दिवसास समुद्रामध्यें प्रवेश करीत. त्यांनी भारद्वाजाच्या आश्रमामध्यें जाऊन नियमनिष्ठ, ब्रह्मचारी व वायु आणि जल भक्षण करून रहाणाऱ्या वीर ब्राह्मणांना चूर करून टाकिलें. ह्याप्रमाणें मदोन्मत्त होऊन गेलेले व कालानें ग्रस्त करून सोडलेले ते दैत्य आपल्या बाहुबलाच्या आश्रयानें रात्रीं पीडा देत असत; तथापि, हे नरश्रेष्ठा, ते दैत्य बिचाऱ्या तपस्वी लोकांचें अशा रीतीनें आक्रमण करीत आहेत हें कोणाही मनुष्यास कळून आलें नाहीं! प्रातःकाल झाला कीं, मिताहारामुळें कृश होऊन गेलेल्या त्या मुनींचीं गतप्राण होऊन पडलेलीं शरीरें दृष्टिगोचर होत असत!

त्या ठिकाणीं, ज्यावरील मांस नष्ट होऊन गेलें आहे व ज्यांत रक्तही अवशिष्ट नाहीं; ज्यांतील मज्जा नाहींशी होऊन गेलेली आहे; आंतडीं नष्ट होऊन गेलीं आहेत व सांधे नाहींतसे होऊन गेले आहेत अशा अस्थि जिकडे तिकडे पसरल्यामुळें पृथ्वीवर शंखांचे जणू ढीगच पडलेले आहेत कीं काय असें वाटे! त्या वेळीं फोडून टाकलेले कलश, मोडून टाकलेले स्रुवे आणि अस्ताव्यस्त पण फेंकून दिलेलीं अग्निहोत्राचीं कुंडें ह्यांच्या योगानें सर्व पृथ्वी व्याप्त होऊन गेलेली होती. ह्याप्रमाणें कालेयदैत्यांच्या भीतीनें पीडित झाल्यामुळें सर्व जग उत्साहशून्य होऊन गेलें; वेदाध्ययन आणि वषट्कार ह्यांचा लोप होऊन गेला; आणि यज्ञांचे उत्सव नाहींतसे होऊन गेले! हे नराधिपते, अशा रीतीनें क्षय होऊं लागल्यामुळें भयभीत होऊन व स्वतःचें संरक्षण करण्याविषयीं तत्पर होऊन देव दाही दिशांस पळूं लागले. कांहीं गुहेंत शिरले; कित्येक प्रवाहामध्यें शिरले व कित्येकांनीं दैत्यांपासून येणाऱ्या मरणाच्या भीतीमुळें स्वतःच प्राणत्याग केला! कित्येक महाधनुर्धर शूर लोक त्या दैत्यांचा शोध लावण्याविषयीं अत्यंत प्रयत्न करूं लागले; पण समुद्राचा आश्रय करून राहिलेले ते दैत्य त्यांना सांपडले नाहींत; ह्यामुळें ते मात्र अतिशय थकून जाऊन नाश पावले!

देवांची श्रीविष्णूस प्रार्थना.

ह्याप्रमाणें जगताचा नाश होऊन यज्ञक्रिया बंद पडल्या! तेव्हां, हे नराधिपते, देवांना अत्यंत पीडा होऊं लागली; व ते इंद्रासहवर्तमान एकत्र जुळून मसलत करूं लागले. नंतर ते सर्वही देव संरक्षण करण्याविषयीं समर्थ, सामर्थ्यसंपन्न आणि अनादि अशा श्रीविष्णूस शरण गेले व त्या अजिंक्य अशा श्रीविष्णूस नमस्कार करून ह्मणाले, "हे प्रभो, आम्हांला निर्माण करणारा व जगताची उत्पत्ति व संहार करणारा तूंच आहेस. हें चराचर विश्व तूंच निर्माण केलेलें आहेस. हे कमलनेत्रा, पूर्वीं नष्ट होऊन गेलेली ही पृथ्वी तूंच जगतासाठीं वराहाचें स्वरूप धारण करून समुद्रांतून वर काढलीस. हे पुरुषोत्तमा, तूंच पूर्वीं नारसिंहस्वरूप धारण करून महावीर्यशाली आदिदैत्य हिरण्यकशिपु ह्याचा वध केलास; सर्वही प्राण्यांस अवध्य अशा बलिनामक महादैत्यास तूंच वामनरूप धारण करून त्रैलोक्यापासून भ्रष्ट केलेंस; तूंच यज्ञाची दाणादाण उडवून देणाऱ्या, क्रूर आणि महाधनुर्धर जंभनामक दैत्याचा निःपात केलास! अशांसारखीं तुझीं असंख्यात कर्में आहेत. सारांश, हे मधुसूदना, आम्हीं भयभीत झालों कीं आमचा आधार तूंच! ह्मणूनच, हे देवाधिदेवा, लोकांच्या हितासाठीं आह्मी तुझी प्रार्थना करीत आहों. तेव्हां तूं ह्या महाभयंकर संकटांतून लोकांचें, आम्हां देवतांचें आणि इंद्राचें संरक्षण कर."

अध्याय एकशें तिसरा.

—:*:—

देवास विष्णूनीं सांगतलेली युक्ति.

देव ह्मणाले:—तुझ्याच प्रसादानें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र अशा चार[1] प्रकार-

१ ह्या ठिकाणीं मुळात 'चतुर्विधाः प्रजाः' अशीं पदें आहेत त्यांचा अर्थ नीलकंठांनीं 'देव, मनुष्य, तिर्यक् आणि स्थावर अशा चार प्रकारच्या प्रजा' असा केला आहे. पण श्लोकाच्या उत्तरार्धाकडे पाहिलें म्हणजे तो अर्थ चुकीचा आहे असें दिसतें. कारण, चार प्रकारच्या प्रजांचें संरक्षण केलें म्हणजे त्या हव्यकव्यादिकांच्या योगानें स्वर्गवासी लोकांचें अर्थात् देवांचें व पितरांचें संरक्षण करितात असा उत्तरार्धाचा आशय आहे. नीलकंठांच्या मताप्रमाणें जर देवादि चार प्रकारच्या प्रजा घेतल्या तर हें उत्तरार्ध असंगत दिसूं लागतें. कारण, त्यांच्या

र्च्या प्रजा वृद्धिंगत होत असतात; व त्यांचें संरक्षण केलें ह्मणजे त्याही हव्यकव्यादिकांच्या योगानें स्वर्गवासी लोकांचें संरक्षण करितात. ह्याप्रमाणें परस्परांचा आश्रय करूनच ह्या लोकांची अभिवृद्धि होत असते; व तूं संरक्षण केल्यामुळें तुझ्या अनुग्रहानें ते निर्भय होऊन राहिलेले असतात. पण आतां लोकांवर हें अत्यंत भयंकर संकट ओढवलें आहे. रात्रीं ह्या ब्राह्मणांचा वध कोण करीत आहे हें आम्हांला समजत नाहीं. ब्राह्मणांचा क्षय झाला ह्मणजे पृथ्वी नष्ट होऊन जाईल; व पृथ्वीचा नाश झाला ह्मणजे स्वर्ग नामशेष होऊन जाईल. ह्यास्तव हे महाबाहो जगन्नायका, तूं ह्या सर्व लोकांचें संरक्षण कर, म्हणजे त्याचा नाश होणार नाहीं.

विष्णु ह्मणालाः—हे देवहो, मला लोकांचा नाश होण्याचें हें सर्व कारण माहीत आहे; व तें मी तुह्मांलाही सांगतो, शांतपणें ऐका. कालेय म्हणून अत्यंत भयंकर असा दैत्यसमुदाय आहे. त्यांनीं वृत्रासुराच्या आश्रयानें सर्व जगताचा अगदीं धुव्वा उडवून दिला! पुढें ज्ञानसंपन्न अशा इंद्रानें वृत्रासुराचा वध केलेला पाहून ते आपल्या जीविताचें संरक्षण करण्यासाठीं समुद्रामध्यें शिरले. मकर वगैरे जलचर प्राण्यांनीं व्याप्त होऊन गेलेल्या भयंकर समुद्रामध्यें प्रविष्ट झाल्यानंतर ते लोकांचा विध्वंस करण्यासाठीं रात्रीं ह्या भूतलावरील ऋषींचा वध करीत असतात. त्यांचा नायनाट करितां येणें शक्य नाहीं. कारण, त्यांनीं समुद्राचा आश्रय केलेला आहे. तेव्हां समुद्राचाच नाश करितां येईल असा कांहीं तरी विचार तुम्ही शोधून काढा. अगस्त्य मुनींवांचून दुसऱ्या कोणाला समुद्रशोषण करण्याची शक्ति आहे? अर्थात् कोणासही नाहीं; व समुद्र आटवून टाकल्यावांचून त्या दैत्यांचा वध करितां येणें शक्य नाहीं!

देवांचें अगस्त्य मुनींकडे गमन.

हें विष्णूचें भाषण ऐकून व नंतर ब्रह्मदेवाची आज्ञा घेऊन देव अगस्त्य मुनींच्या आश्रमाकडे गेले. त्या ठिकाणीं, ज्याप्रमाणें देव ब्रह्मदेवाची सेवा करितात त्याप्रमाणें मुनिजन ज्याची सेवा करीत आहेत व तेजाच्या योगानें जो अत्यंत प्रदीप्त आहे अशा महात्म्या अगस्त्य मुनींचें त्यांना दर्शन झालें. नंतर ते त्या आश्रमामध्यें असलेल्या, धैर्यभ्रष्ट न होणाऱ्या, व तपाचा केवळ राशीच अशा मैत्रावरुणपुत्र महात्म्या अगस्त्य मुनींकडे गेले; व त्यांनीं जीं त्यांचीं कार्यें केलीं होतीं त्यांचा निर्देश करून स्तुति करूं लागले.

देव ह्मणालेः—पूर्वीं नहुषानें ज्या वेळीं ताप दिला त्या वेळीं आपणच लोकांचे आधार होऊन त्या लोककंटकाला इंद्रपदापासून भ्रष्ट केलें. सूर्यावर कोप करून विंध्यपर्वत एकाएकीं अतिशय वाढूं लागला, पण तोही आपल्या वचनाचा अतिक्रम करावयाचा नाहीं ह्मणून वाढावयाचा राहिला. विंध्य पर्वत वाढल्या-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

मताप्रमाणें अर्थ मानिल्यास देवांनीं मनुष्यांप्रमाणे देव, पशु, पक्षी आणि वृक्ष, पाषाण ह्यांचे संरक्षण करावयाचे व मनुष्याप्रमाणे देव, पशु, पक्षी आणि वृक्षपाषाणादि स्थावर ह्यांनीं हव्यकव्यांच्या योगाने देवांची तृप्ति करावयाची असा अर्थ निष्पन्न होऊ लागतो. पण वृक्षपाषाणादिकांनीं, पशुपक्ष्यांनीं अथवा देवांनीं हव्यकव्यांच्या योगाने देवतांचे संरक्षण कसें करावयाचें हें कळणे अशक्य आहे. कारण, देव हे हव्यकव्यांचे भोक्ते आहेत, कर्ते नाहींत; व पशुपक्ष्यादिकांकडून हव्यकव्य होणें शक्य नाहीं. म्हणूनच, ह्या ठिकाणीं ब्राह्मणादिक चार वर्ण असाच 'चतुर्विधाः प्रजाः' ह्या पदांचा अर्थ केला पाहिजे असें आम्हांस वाटतें. भगवद्गीतेंतही 'देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः' असें मनुष्यप्राण्यासच उद्देशून म्हटलें आहे.

मुळें सूर्यप्रकाश मिळेनासा होऊन लोक अंधकारानें व्याप्त होऊन गेले व मृत्यूनें पीडित होऊन गेले! तेव्हां आपण संरक्षण करणारे मिळाल्यामुळेंच ते अत्यंत सुखी झाले. आह्मी भयभीत झालों ह्मणजे आह्मांला तर नेहमींच आपला आधार असतो; व ह्मणूनच आज आह्मी पीडित झालों असून आपणांकडेच वर मागत आहों. कारण, आपणच वरदायक आहां.

अध्याय एकशें चौथा.

—:०:—

अगस्त्यकृत विंध्यवृद्धिप्रतिबंध.

युधिष्ठिर म्हणाला:— हे महामुने, विंध्य पर्वत एकदम क्रोधानें अगदीं बेभान होऊन जाऊन कशाकरितां वाढूं लागला हें विस्तारपूर्वक ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.

लोमश म्हणाले:—सुवर्णमय महापर्वत गिरिराज मेरु ह्यास उदयाच्या आणि अस्ताच्या वेळीं सूर्य प्रदक्षिणा करीत होता. हें पाहून विंध्यपर्वत सूर्यास म्हणाला कीं, " हे सूर्या, ज्याप्रमाणें तूं प्रतिदिवशीं मेरूच्या समीप जातोस व त्याला प्रदक्षिणा करितोस, त्याप्रमाणेंच मलाही प्रदक्षिणा कर. " त्यानें असें भाषण करितांच सूर्य म्हणाला, " हे पर्वता, मी मेरूला कांहीं आपल्या इच्छेनें प्रदक्षिणा करीत नसून, ज्यांनीं हें जग निर्माण केलें त्यांनींच मला हा मार्ग दाखवून दिला आहे. " असें त्यानें सांगितल्यानंतर, हे शत्रुतापना युधिष्ठिरा, सूर्य आणि चंद्र ह्यांच्या मार्गास अडथळा करण्यासाठीं तो पर्वत रागारागानें एकदम वाढूं लागला तेव्हां सर्व देव मिळून त्या महापर्वताधिपति विंध्याकडे येऊन त्याला पुष्कळ उपायांनीं ' असें करूं नको ' ह्मणून सांगूं लागले, पण त्यानें कांहीं त्यांचें सांगणें ऐकलें नाहीं. तेव्हां आश्रमामध्यें वास करणाऱ्या अत्यंत आश्चर्यकारक, वीर्यसंपन्न असणाऱ्या व धार्मिकश्रेष्ठ तपस्वी अगस्त्य मुनीकडे ते गेले व त्या सर्वांनीं मिळून त्याला ती गोष्ट सांगितली.

देव म्हणाले:—क्रोधाच्या आधीन होऊन जाऊन हा पर्वताधिराज विंध्य सूर्य आणि चंद्र ह्यांचा मार्ग व नक्षत्रांची गति अडवून टाकीत आहे. हे महाभागा द्विजश्रेष्ठा, आपल्यावांचून त्याचें निवारण करण्याविषयीं कोणीही समर्थ नाहीं तेव्हां आपणच त्याचें निवारण करा.

हें देवांचें भाषण ऐकून अगस्त्य मुनि विंध्य पर्वताजवळ गेले व आपल्या भार्येसहवर्तमान त्याच्याजवळ जाऊन त्याला ह्मणाले, " हे पर्वतश्रेष्ठा, मी कांहीं कार्याच्या निमित्तानें दक्षिणदिशेस जाणार आहें, तेव्हां तूं मला वाट द्यावीस अशी माझी इच्छा आहे. माझें पुन: आगमन होईपर्यंत तूं दम धर, आणि हे पर्वतश्रेष्ठा, मी परत आलों ह्मणजे मग तूं आपल्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणें वाढ."

हे शत्रुनाशका, ह्याप्रमाणें विंध्याशीं ठराव करून अगस्त्य मुनि दक्षिण दिशेकडे गेले, ते अद्यापि परत फिरले नाहींत. असो; ह्याप्रमाणें 'अगस्त्याच्या प्रभावानें विंध्यपर्वत वाढावयाचा कसा राहिला?' असें जें तूं मला विचारलेंस, तें सर्व मी तुला सांगितलें. आतां, हे राजा, अगस्त्याकडून वर संपादन करून सर्व देवांनीं कालेय दैत्यांचा कसा फडशा पाडला तें मी तुला सांगतों, ऐक.

अगस्त्याचें समुद्रगमन.

देवांचें भाषण ऐकून अगस्त्य म्हणाला कीं, " आपण मजकडे कशाकरितां आलेले आहां? व मजपासून आपणाला कोणता वर मिळावा अशी इच्छा आहे? " असें त्यानें विचारल्यानंतर ते देव त्या मुनीला म्हणाले, " हे महात्मन्, आपण हा महासमुद्र

प्राशन करून टाकावा; हेंच आपण आमचें काम करावें अशी आमची इच्छा आहे. आपण असें केलें ह्मणजे ते देवद्वेष्टे कालेयसंज्ञक दैत्य व त्यांचे अनुयायी ह्यांचा आह्माला वध करितां येईल. " हें देवाचें भाषण ऐकून अगस्त्य मुनि ह्मणाला "ठीक आहे. मी आपल्या इच्छेप्रमाणें करून लोकांना अत्यंत सुख देतों." नंतर, हे सुव्रता महाराजा, तपःसिद्धि झालेले मुनि व देव ह्यांस बरोबर घेऊन तो अगस्त्य मुनि नदीनायक समुद्राकडे गेला. तेव्हां तें आश्चर्य पहाण्याच्या इच्छेनें मनुष्य, सर्प, गंधर्व, यक्ष आणि किन्नर हे त्या महात्म्या अगस्त्याच्या पाठीमागून गेले. नंतर ते सर्व-जण मिळून,—लाटांच्या रूपानें जणूं नृत्यच करीत असलेल्या, वायूच्या योगानें जणू हेल-कावे खात असलेल्या, फेनसमूहाच्या रूपानें जणू हसत असलेल्या, तरिावरील दऱ्यांच्या आकाराच्या खड्डयांमध्यें जणू अडखळत असलेल्या, अनेक प्रकारच्या मकरांनीं व्याप्त असलेल्या व जलचर पक्ष्यांनी युक्त असलेल्या त्या भयंकर गर्जना करणाऱ्या समुद्राजवळ गेले. सारांश, अगस्त्य मुनीबरोबर असलेले ते सर्व महाभाग्यशाली देव, गंधर्व, महोरग आणि महाभाग्यशाली मुनि हे समु-द्राच्या तीरावर गेले.

अध्याय एकशें पांचवा.

—:*:—

अगस्त्यकृत समुद्रप्राशन.

लोमश ह्मणालेः—तो भगवान् अगस्त्य मुनि समुद्रतीरावर गेल्यानंतर आपल्याबरोबर त्या ठिकाणीं आलेल्या देवांस व ऋषींस ह्मणाला की, ' मी आतां लोकहितार्थ समुद्र प्राशन करितों. तुह्मांला जें कांही करावयाचें असेल तें लौकर करून घ्या." इतकें भाषण करून, धैर्यभ्रष्ट न होणारा तो मैत्रावरुणपुत्र अगस्त्य ह्यानें सर्व लोक पहात आहेत इत-क्यांत रागारागानें समुद्राचें प्राशन केलें. त्या वेळीं तो समुद्र प्राशन करीत आहे हें पाहून इंद्रासहवर्तमान सर्वही देवांस अत्यंत आश्चर्य वाटलें व ते स्तुतीच्या योगानें त्याचा बहुमान करूं लागले. ते ह्मणाले, "तूंच आमचा संर-क्षक असून लोकांची काळजी वाहणारा व लोकनिर्माताही आहेस. तुझा अनुग्रह आहे ह्मणूनच देवांसह ह्या सर्व जगताचा उच्छेद होण्याचा संभव नाहीं. " ह्याप्रमाणें देव स्तुति करीत असतां, चोहोंकडे गंधर्वाचीं वाद्यें वाजूं लागली असतां, व दिव्य पुष्पांचा वर्षाव होऊं लागला असतां महात्म्या अगस्त्यानें त्या महा-समुद्रांतील पाणी अगदी नाहींसें करून टाकिलें !

देवकृत कालेयवध.

याप्रमाणें त्या महासमुद्रांतील जल अगदी नाहींसें झालेलें आहे असें पाहून सर्व देवांस अत्यंत आनंद झाला; व त्या अत्यंत बलयुक्त असलेल्या देवांनीं उत्कृष्ट प्रकारचीं दिव्य अशी आयुधें घेऊन त्या दैत्यांचा वध केला. ते महाबलाढ्य महात्मे देव गर्जना करीत करीत ज्या वेळीं त्या दैत्यांचा वध करूं लागले, त्या वेळी वेगसंपन्न अशा त्या महत्म्या देवांचा वेग सहन करणें त्या दैत्यांना शक्य झालें नाहीं. तेव्हां, हे भरत-वंशजा, देव वध करूं लागले असतां भयंकर गर्जना करणाऱ्या त्या दैत्यांनीं जवळ जवळ दोन घटका तुंबळ युद्ध केलें. सुसंस्कृत अंतः-करणाच्या ऋषींनीं तपाच्या योगानें त्यांस पूर्वीच दग्ध करून सोडिलें होतें, तथापि ते जेव्हां प्रयत्न करूं लागले तेव्हां देवांनीं त्यांना शक्तीच्या योगानें अगदी चूर करून टाकिलें. सुवर्णाचे बहुमूल्य अलंकार, कुंडलें आणि बाहु-भूषणें धारण करणारे ते दैत्य जेव्हां ठार

होऊन पडले, तेव्हां प्रफुल्ल झालेल्या पळसां-प्रमाणें अतिशय शोभूं लागले. हे नरश्रेष्ठा, वध झाल्यानंतरही जे कालेय दैत्य अवशिष्ट राहिले होते ते पृथ्वी फोडून पातालांत जाऊन राहिले.

ह्याप्रमाणें दैत्यांचा वध झालेला पाहून देवांनीं अनेक प्रकारचीं भाषणें करून मुनि-श्रेष्ठ अगस्त्याची स्तुति केली व असें ह्मटलें कीं, " हे महाबाहो, तुझ्याच अनुग्रहानें लोकांना मोठ्या सुखाची प्राप्ति झाली असून तुझ्याच तेजाच्या योगानें भयंकर पराक्रमी कालेय दैत्यांचा वध झालेला आहे. तेव्हां, हे लोकरक्षका महाबाहो, तूं प्राशन केलेलें जल ह्या समुद्रामध्यें पुनः सोडून तूं हा भरून काढ. "

हें ऐकून भगवान् मुनिश्रेष्ठ अगस्त्य ह्यानें उत्तर दिलें कीं, " मीं तें पाणी पचवून टाकिलें आहे. तेव्हां तुह्मी प्रयत्न करून समुद्र भरून काढण्यासाठीं दुसरा कांही उपाय शोधून काढा. " ह्याप्रमाणें अंतःकरण सुसंस्कृत असलेल्या त्या महर्षींचें भाषण ऐकून सर्वही देव आश्चर्यचकित आणि खिन्न झाले ! आणि, हे महाराजा, परस्परांचा निरोप घेऊन ते सर्वही लोक मुनिश्रेष्ठ अगस्त्यास नमस्कार करून आल्या मार्गानें निघून गेले. नंतर समुद्र भरून काढण्याविषयीं वारंवार मसलत केल्यावर विष्णूसह ते सर्व देव ब्रह्मदेवाकडे गेले व समुद्र जलपूर्ण करण्याविषयीं त्याची हात जोडून विनंती करूं लागले.

अध्याय एकशें सहावा.

—:०:—

सगरास पुत्रोत्पत्ति.

लोमश ह्मणाले:—त्या ठिकाणीं जुळलेल्या त्या सर्व देवांस लोकांचे पितामह ब्रह्मदेव ह्मणाले, " हे देवहो, आपण सर्व स्वच्छंदपणें जिकडे जावयाचें असेल तिकडे जा. पुष्कळ काळ निघून गेल्यानंतर, आपल्या पूर्वजांच्या निमित्तानें महाराजा भगीरथ ह्याजकडून ह्या समुद्राला पूर्वींच्या स्वरूपाची प्राप्ति होईल. ' ब्रह्मदेवाचें हें भाषण ऐकून ते सर्वही देवश्रेष्ठ तो कालयोग केव्हां येतो ह्याची वाट पाहूं लागले व आल्या मार्गानें निघून गेले.

युधिष्ठिर म्हणालाः—हे ब्रह्मन्, हे मुने, ते पूर्वज कोणते ? आणि हा समुद्र पूर्ण करण्याचें कारण काय ? व तो भगीरथाच्या आश्रयानें कसा पूर्ण झाला ? हे तपोधना विप्रा, हें राजाचें उत्कृष्ट प्रकारचें चरित्र आपण मला सांगावें व मीं तें सविस्तर ऐकावें, अशी माझी इच्छा आहे.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें महात्म्या धर्मराजानें विचारल्यानंतर ब्राह्मणश्रेष्ठ लोमश मुनि महात्म्या सगराचें माहात्म्य कथन करूं लागले.

लोमश म्हणाले:—पूर्वीं स्वरूप, धैर्य आणि बल ह्यांनीं युक्त असलेला सत्त्वगुणसंपन्न आणि प्रतापशाली सगर नांवाचा एक पृथ्वीपति इक्ष्वाकूच्या वंशामध्यें होऊन गेला. हे भरतवंशजा, त्यानें हैहय आणि तालजंघ ह्या राजांच्या निःपात केला व सर्व क्षत्रियांस वश करून घेऊन राज्य केलें. हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्या राजाला स्वरूप आणि तारुण्य ह्यांच्या गर्वानें युक्त असलेल्या वैदर्भी आणि शैब्या ह्या नांवांच्या दोन स्त्रिया होत्या. पुढें, हे राजेंद्रा, त्या राजानें आपल्या त्या दोहों पत्नींसह कैलासपर्वतावर जाऊन राहून पुत्रप्राप्तीच्या इच्छेनें अत्यंत मोठी तपश्चर्या केली. तो समाधिनिष्ठ होऊन अत्यंत मोठें तप करूं लागल्यानंतर त्याला कल्याणकारक, जगताच्या उत्पत्तीस कारणीभूत, ऐश्वर्यसंपन्न, शूलपाणि, त्रिनेत्र, कल्याणमय, भयंकर तेजस्वी, सर्वांचे अधिपति, नानाप्रकारचीं स्वरूपें धारण करणारे व त्रिपुरासुराचा नाश करणारे जे

पार्वतीपति महात्मे श्रीशंकर त्यांचें दर्शन झालें. त्या वरप्रदायक श्रीशंकरांस अवलोकन करितांच भार्यासहवर्तमान त्या महाबाहुराजानें त्यांस नमस्कार केला व पुत्राविषयीं याचना केली. तेव्हां, श्रीशंकर संतुष्ट होऊन त्या ठिकाणीं स्त्रियांसहवर्तमान असलेल्या त्या नृपश्रेष्ठास ह्मणाले कीं, " हे राजा, ज्या मुहूर्तावर इकडे तूं मजकडून वर घेतला आहेस, त्या मुहूर्ताचें फलच असें आहे कीं, हे नरवरश्रेष्ठा, तुला एकाच स्त्रीचे ठिकाणीं शूर आणि अत्यंत गर्विष्ठ असे साठ हजार पुत्र होतील, आणि ते सर्व एकदम नाशही पावतील. तसेंच, हे पृथ्वीपते, दुसरीच्या ठिकाणीं तुझा वंश चालविणारा असा एकच शूर पुत्र होईल. " असें त्याला सांगून श्रीशंकर त्याच ठिकाणीं अंतर्धान पावले. इकडे राजा सगरही आपल्या मंदिराकडे निघून गेला व त्या दोन्ही स्त्रियांसहवर्तमान त्या ठिकाणीं त्या वेळीं आनंदित अंतःकरणानें राहूं लागला. हे नरश्रेष्ठा, त्या राजाच्या वैदर्भी आणि शैब्या ह्या दोन कमललोचना स्त्रिया पुढें गर्भिणी झाल्या. नंतर कांहीं काल लोटून गेल्यावर वैदर्भीला एक भोपळा झाला आणि शैब्येला देवासारखें स्वरूप असलेला एक पुत्र झाला. त्या वेळीं राजानें तो भोपळा टाकून देण्याचें मनांत आणिलें. इतक्यांत आकाशांतून गंभीर ध्वनीनें निघालेले शब्द त्याच्या कानावर आले कीं, " हे राजा, तूं असें साहस करूं नको. पुत्रांचा त्याग करणें हें तुला योग्य नाहीं. तूं ह्या भोपळ्यांतून बिया काढ आणि घृतानें भरलेल्या उष्णतायुक्त पात्रामध्यें ठेवून दे. म्हणजे, हे भरतवंशजा, तुला साठ हजार पुत्रांची प्राप्ति होईल. हे नराधिपते, महादेवांनीं अशाच क्रमानें तुला पुत्रांची प्राप्ति होईल असें सांगितलें आहे. तेव्हां, तूं ह्याच्या विपरीत वागण्याचें मनांत आणूं नको. "

अध्याय एकशें सातवा.

—:०:—

सगराचा अश्वमेध.

लोमश म्हणाले:—हे नृपश्रेष्ठा भरतकुलोत्तमा, ही आकाशवाणी ऐकून त्या राजानें श्रद्धापूर्वक तसें आचरण केलें. त्या राजानें त्यांतील एक एक बीज काढिलें; आणि घृतानें भरलेल्या कलशामध्यें घालून ठेविलें; व पुत्रांचें संरक्षण करण्याविषयीं तत्पर असणाऱ्या त्या राजानें एका एका दाईकडे तो एक एक कलश देऊन टाकिला. पुढें पुष्कळ काळ लोटल्यावर त्यांतून महाबलाढ्य असे पुत्र वर निघाले. हे पृथ्वीपते, ह्याप्रमाणें अत्यंत तेजस्वी अशा त्या राजर्षीस श्रीशंकरांच्या कृपेनें साठ हजार पुत्र झाले ! ते भयंकर क्रूर कर्में करणारे व आकाशगामी असून संख्येनें पुष्कळ असल्यामुळें इंद्रासहवर्तमान सर्वही देवांना तुच्छ मानीत होते. इतकेंच नव्हे, तर ते शूर आणि समरांगणामध्यें शोभणारे असे सगरपुत्र देव, गंधर्व, राक्षस आणि सर्वही प्राणी ह्यांना पीडा देऊं लागले. ह्याप्रमाणें ते जडबुद्धि सगरपुत्र मरणप्राय कष्ट देऊं लागले असतां सर्वही लोक ब्रह्मदेवाला शरण गेले. तेव्हां सर्व लोकांचे पितामह माहाभाग ब्रह्मदेव त्यांना ह्मणाले कीं, " देवहो, तुह्मी सर्व लोकांसहवर्तमान जसे आलां तसे परत जा. हे देवहो, लवकरच त्या सर्वही सगरपुत्रांचा त्यांच्या कर्मांच्या योगानेंच महाभयंकर असा संहार होईल ! " हे नराधिपते, असें त्यांनीं सांगितल्यानंतर ब्रह्मदेवाची अनुज्ञा घेऊन सर्व लोक आणि देव आल्या मार्गानें निघून गेले.

हे भरतकुलश्रेष्ठा, पुढें पुष्कळ काल निघून गेल्यानंतर वीर्यसंपन्न अशा सगरराजानें अश्वमेधयज्ञाची दीक्षा घेतली. तेव्हां त्याचा अश्व भूमीवर फिरूं लागला. त्याचे पुत्र त्या अश्वाचें

संरक्षण करीत होते. ते जरी त्या अश्वाचें चांगलें संरक्षण करीत होते तरीही जलशून्य व म्हणूनच भयाण दिसणाऱ्या त्या समुद्रामध्यें जातांच तो अश्व गुप्त झाला ! बा युधिष्ठिरा, तदनंतर तो उत्कृष्ट प्रकारचा अश्व कोणीं तरी धरून नेला असावा असें समजून त्यांनीं आपल्या पित्याकडे येऊन तो गुप्त झालेला अश्व कोणीं हरण करून नेला असें सांगितलें व त्याची आज्ञा झाल्यानंतर ते सर्वजण दाही-दिशांस जाऊन त्या. अश्वाचा शोध करूं लागले. हे महाराजा, ह्याप्रमाणें पित्याच्या आज्ञेवरून त्यांनीं दाही दिशांच्या ठिकाणीं व सर्वही भूतलावर अश्वाचा शोध केला, तथापि त्यांना तो अश्व मिळाला नाहीं व तो अश्व कोणीं हरण केला ह्याचाही शोध लागला नाहीं. तदनंतर त्या सर्वही सगरपुत्रांनीं परस्परांच्या गांठी घेतल्या व पित्याच्या पुढें येऊन हात जोडून सांगितलें, " हे पृथ्वीपते राजा, आपल्या सांगण्यावरून आम्हीं समुद्र, वनें, द्वीपें, नद्या, नद, दऱ्या, पर्वत आणि वनप्रदेश ह्यांसहवर्तमान सर्व पृथ्वी धुंडाळून पाहिली. तथापि आम्हांला अश्व मिळत नाहीं व तो कोणीं हरण केला आहे ह्याचाही शोध लागत नाहीं ! " हें त्यांचें भाषण ऐकून त्या राजाच्या अंतःकरणांत क्रोधाचा संचार होऊन गेला; आणि, हे राजा, दैवयोगानें तो त्या सर्वांना असें म्हणाला, हे पुत्रहो, तुम्ही पुनः अश्व घेतल्यावांचून परत न येण्याच्या उद्देशानें जा आणि पुनरपि त्या अश्वाचा शोध करा. तो यज्ञसंबंधी अश्व घेतल्यावांचून तुम्ही परत येतां कामा नये." ही पित्याची आज्ञा शिरसा मान्य करून ते सर्वही सगरपुत्र पुनः संपूर्ण पृथ्वी धुंडाळूं लागले असतां त्या वीरांना एके ठिकाणीं पृथ्वी दुभंगलेली दिसली. तेव्हां ते सगरपुत्र त्या छिद्राजवळ येऊन खोऱ्यांनीं व कुदळींनीं तो समुद्रप्रदेश प्रयत्नपूर्वक खणून काढूं लागले. ते सर्व सगरपुत्र मिळून खणूं लागले असतां समुद्र जिकडून तिकडून विदीर्ण होऊन जाऊं लागला व त्यामुळें त्यामध्यें असणाऱ्या प्राण्यांना फार पीडा होऊं लागली ! सगरपुत्र खणीत असल्यामुळें समुद्रामध्यें वास्तव्य करणारे दैत्य, सर्प, राक्षस आणि इतरही नानाप्रकारचे प्राणी पीडासूचक आक्रोश करूं लागले ! त्या वेळीं शेंकडों हजारों प्राणी—कित्येकांचीं मस्तकें छिन्नविच्छिन्न झालीं आहेत, कित्येकांचे देह नष्ट होऊन गेले आहेत, कित्येकांची त्वचा फाटून गेली आहे आणि कित्येकांचे अस्थि व त्यांचें सांधे ह्यांचा भंग होऊन गेला आहे—असे दिसूं लागले. ह्याप्रमाणें ते सगरपुत्र समुद्र खणूं लागले असतां पुष्कळ काल लोटून गेला तरीही अश्व त्यांच्या दृष्टीस पडला नाहीं. तदनंतर, हे पृथ्वीपते, ते अतिशय क्रुद्ध होऊन गेले व समुद्राच्या ईशान्य टोंकास पातालापर्यंत भूमि खणून काढून आंत शिरले. तेव्हां पातालामध्यें फिरत असलेला तो अश्व त्यांच्या दृष्टीस पडला; व त्याच्याबरोबर—ज्वालांच्या योगानें देदीप्यमान अशा अग्नीप्रमाणें दिसणारा व तेजाच्या योगानें प्रकाशमान असलेला तेजाचा केवळ उत्कृष्ट प्रकारचा राशिच असा—महात्मा कपिलही त्यांच्या दृष्टीस पडला.

कपिलकृत सगरपुत्रदाह.

लोमश म्हणालेः—तो अश्व पाहतांच त्यांच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले व अत्यंत क्रुद्ध झालेले ते सगरपुत्र कालगतीच्या प्रेरणेनें महात्म्या कपिलास न जुमानतां तो अश्व ग्रहण करण्याच्या इच्छेनें पुढें सरसावले. तेव्हां, हे महाराजा, ज्या मुनिश्रेष्ठाला वासुदेव असें म्हणतात तो महात्मा कपिल रोषाविष्ट होऊन गेला. तदनंतर त्या महातेजस्वी कपिलानें डोळे लाल करून त्या

मंदबुद्धि सगरपुत्रांवर आपलें तेज सोडून त्यांना दग्ध करून सोडलें ! नंतर ते सगरपुत्र भस्म होऊन गेले आहेत असें पाहून महातपस्वी नारदमुनींनीं सगरापाशीं जाऊन त्याला तो वृत्तान्त सांगितला. नारदांच्या मुखांतून निघालेले ते भयंकर शब्द ऐकून तो राजा क्षणभर खिन्न होऊन बसला! इतक्यांत त्याला त्या शंकरांच्या भाषणाची आठवण झाली. तेव्हां, हे भरतकुलश्रेष्ठा, तो असमंजस् नांवाच्या आपल्या पुत्राचा पुत्र अंशुमान् ह्यास बोलावून म्हणाला, "ते माझे निस्सीम तेजस्वी साठ हजार पुत्र कपिलाच्या तेजांत सांपडून मृत्यु पावले ! बा निष्पापा अंशुमाना, मीं धर्माचें संरक्षण करण्यासाठीं आणि नगरवासी लोकांचें हित करण्याच्या इच्छेनें तुझ्या पित्याचा त्याग केलेला आहे ! "

युधिष्ठिर म्हणालाः—हे तपोधन, नृपश्रेष्ठ सगरानें त्याग करण्यास कठीण अशा आपल्या औरस पुत्राचा त्याग कशाकरितां केला हें मला सांगा.

असमंजाचा वृत्तान्त.

लोमश म्हणाले:—सगराला शैब्येच्या ठिकाणीं झालेला पुत्र असमंजा ह्या नांवानें प्रसिद्ध होता. तो नगरवासी लोकांच्या दुर्बल मुलांना तीं आक्रोश करीत असतां कंठ धरून नदीमध्यें फेंकून देत असे ! तेव्हां भीति आणि शोक ह्यांनीं व्याप्त होऊन गेलेले नगरवासी लोक सगराजवळ आले व हात जोडून उभे राहून त्याची प्रार्थना करूं लागले कीं, "महाराज, परचक्रादिकांच्या योगानें उत्पन्न होणाऱ्या भीतीपासून आमचें संरक्षण करणारे आपणच आहां. तेव्हां ह्या असमंजाच्या भीतीपासूनही आपणच आमचें संरक्षण करा. " हें पौरांचें भीतिजनक भाषण ऐकून तो राजा क्षणभर खिन्न होऊन बसला व नंतर अमात्यांना म्हणाला कीं, " माझा पुत्र असमंजा ह्याला आजच्या आज नगरांतून हद्दपार करा. " हें ऐकून त्यांनीं विलंब न करितां राजाची आज्ञा झाली होती त्याप्रमाणें केलें. ह्याप्रमाणें पौरांच्या हिताकरितां महात्म्या सगरानें आपल्या पुत्राला कसा हांकलून दिला ह्याविषयींचा हा वृत्तान्त मीं तुला सांगितला. आतां सगरानें महाधनुर्धर अंशुमान् ह्यास जें कांहीं सांगितलें तें सर्व मी तुला सांगतों, ऐक.

अंशुमानास कपिलांचा वर.

सगर म्हणालाः—बाळा, तुझ्या पित्याचा त्याग केल्यामुळें, ह्या पुत्रांचा अंत झाल्यामुळें आणि अश्व न मिळाल्यामुळें मला फार ताप होत आहे. तेव्हां, हे पौत्रा, तूं अश्व घेऊन येऊन, दुःखानें संतप्त झालेल्या व यज्ञाला विघ्न आल्यामुळें भ्रमिष्ठ बनून गेलेल्या माझा नरकापासून उद्धार कर.

राजा, महात्म्या सगरानें असें सांगितल्यानंतर अंशुमानालाही वाईट वाटलें; व ज्या ठिकाणीं भूमि विदीर्ण केलेली होती तेथें तो गेला. पुढें तो त्याच मार्गानें समुद्राच्या आंत शिरला असतां त्यास त्या महात्म्या कपिलांचें दर्शन झालें व तो अश्वही दृष्टीस पडला. तेजाचा केवळ राशिच अशा पुरातन मुनिश्रेष्ठ कपिलांस अवलोकन करितांच त्यानें भूमीवर मस्तक टेंकून प्रणाम केला व आपलें कार्य त्यांस निवेदन केलें. तेव्हां, हे भरतकुलोत्पन्ना महाराजा, कपिलमुनि अंशुमानावर प्रसन्न झाले; आणि त्या धर्मात्म्यांनीं " मी तुला वर देतों " असें म्हटलें. तेव्हां, त्यानें प्रथम यज्ञाकरितां अश्व मिळावा हा वर मागून घेतला; व पितरांस पवित्र करण्याच्या उद्देशानें दुसरा वर मागून घेतला. तेव्हां महातेजस्वी मुनिश्रेष्ठ कपिल त्याला म्हणाले कीं, " हे निष्पापा, तूं जें जें मागत असशील तें तें मी तुला देतों.

क्षमा, धर्म व सत्य हीं तुझ्या ठिकाणीं निश्चलपणें वास्तव्य करीत आहेत. तुझ्या योगानें सगर कृतार्थ झाला असून तुझ्याच योगानें तुझा पिता उत्कृष्ट पुत्रसंपन्न झालेला आहे. तुझ्याच प्रभावानें हे सगरपुत्र स्वर्गास जातील. तुझा पौत्र सगरपुत्रांना पवित्र करण्यासाठीं श्रीशंकरांस संतुष्ट करून स्वर्गावरून गंगेला घेऊन येईल. बा नरश्रेष्ठा, तुझें अत्यंत कल्याण होवो ! आतां तूं हा यज्ञसंबंधीं अश्व घेऊन जा आणि महात्म्या सगराचा यज्ञ शेवटास ने."

ह्याप्रमाणें महात्म्या कपिलानें भाषण केल्यानंतर अंशुमान् अश्व घेऊन महात्म्या सगराच्या यज्ञमंडपामध्यें आला; व त्यानें महात्म्या सगराच्या चरणीं नमस्कार केला. नंतर सगरानें मस्तकाचें अवघ्राण केल्यावर त्यानें सगरपुत्रांचा नाश झाल्याचा वृत्तान्त जो आपण ऐकिलेला व पाहिलेला होता तो त्याला सांगितला आणि तो अश्व यज्ञमंडपामध्यें आलेला आहे असें कळविलें. हें ऐकून राजा सगरानें पुत्रांविषयींचें दुःख सोडून दिलें व अंशुमानाचा बहुमान करून यज्ञ समाप्त केला. यज्ञाची समाप्ति झाल्यानंतर सर्व देवांनीं मिळून सगराचें अभिनंदन केलें. तेव्हां, तो वरुणाचें वसतिस्थान जो समुद्र त्यासच पुत्र मानूं लागला. पुढें पुष्कळ काळपर्यंत राज्य केल्यानंतर तो कमलनेत्र राजा सगर आपल्या पौत्राकडे राज्यकारभार सोंपवून स्वर्गास गेला. हे महाराजा, तदनंतर धर्मात्मा अंशुमान्‌ही आपल्या पितामहाप्रमाणेंच समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें राज्य करूं लागला. पुढें त्याला दिलीप नांवाचा एक धर्मवेत्ता पुत्र झाला. त्याच्याकडे राज्यकार्य सोंपवून तो अंशुमानही स्वर्गलोकास गेला. पुढें आपल्या पितरांच्या अर्थात् सगरपुत्रांच्या त्या प्रचंड निधनाचा वृत्तान्त ऐकून दिलीप अत्यंत दुःखपीडित झाला ! तेव्हां त्यांच्या उद्धाराविषयींचा विचार सुचून त्यानें गंगेस पृथ्वीवर आणण्याचा अत्यंत मोठा प्रयत्न केला. पण त्यानें आपल्या शक्तीप्रमाणें प्रयत्न केला तरीही त्यास गंगा भूतलावर आणतां आली नाहीं. पुढें त्याला श्रीमान्, धर्मनिष्ठ, सत्यवादी आणि निर्मत्सर असा भगीरथ ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेला एक पुत्र झाला. त्याला राज्याभिषेक करून दिलीप अरण्यामध्यें जाऊन राहिला; आणि, हे भरतकुलश्रेष्ठा, तपश्चर्येची उत्कृष्ट प्रकारें सिद्धि झाल्यानंतर तो राजा कालगतीनें त्या वनांतून स्वर्गास गेला !

अध्याय एकशें आठवा.

—:०:—

भगीरथकृत गंगाराधन.

(हिमालयवर्णन.)

लोमश म्हणाले:—तो महाधनुर्धर महारथी चक्रवर्ती राजा भगीरथ सर्व लोकांच्या अंतःकरणांस व नेत्रांस आनंद देणारा होता. पुढें महात्म्या कपिलाकडून आपल्या पितरांना भयंकर रीतीनें मरण आलें असून त्यांना स्वर्गाचीही प्राप्ति झालेली नाहीं असें त्यानें ऐकिलें, ह्यामुळें त्याच्या अंतःकरणास ताप होऊं लागला ! तेव्हां, हे नरपते, राज्यकर्में सचिवांकडे सोंपवून तो तपश्चर्या करण्यासाठीं हिमालयाच्या सन्निध निघून गेला. त्याच्या मनांतून तपाच्या योगानें पातक दग्ध करून गंगेचें आराधन करावें असें होतें. हे नरश्रेष्ठा, तेथें गेल्यानंतर त्याला पर्वतश्रेष्ठ हिमालयाचें दर्शन झालें. तो पर्वत गैरिकादिक धातूंनीं युक्त व नानाप्रकारचे आकारअसलेल्या शिखरांच्या योगानें अलंकृत दिसत होता. वायूचा आश्रय करून असणाऱ्या मेघांनीं त्याच्या आसमंताद्भागीं जल सिंचन केलेलें होतें. नद्या आणि कुंज ह्यांनीं युक्त

असलेल्या व राजवाड्यांप्रमाणें दिसणाऱ्या खडुयांच्या योगानें तो सुशोभित दिसत होता. त्याच्या गुहा आणि दऱ्या ह्यांमध्यें सिंह आणि व्याघ्र हे वास्तव्य करीत होते. चित्रविचित्र शरीरांनीं युक्त असलेले व नानाप्रकारचे मंजूळ ध्वनि करणारे भ्रमर, हंस, पाणकावळे, पाणकोंबडे, मोर, सुतारपक्षी, जीवंजीव, कोकिल आणि नेत्रांचा प्रांतभाग कृष्णवर्ण असणारे व पुत्रांवर प्रेम करणारे चकोर इत्यादि पक्ष्यांच्या योगानें तो व्याप्त होऊन गेलेला होता. त्याजवरील जलप्रदेशामध्यें कमलवल्लींची दाटी होऊन गेली होती व हंसपक्ष्यांच्या मंजूळ आलापानें त्याला एक प्रकारची शोभा आलेली होती. त्याजवरील शिलातलांवर किन्नर आणि अप्सरा येऊन बसलेल्या होत्या; दिग्गजांच्या दंताग्रांनीं त्याच्या आसमंताद्भागीं असणारे वृक्ष घांसले गेले होते; त्याजवर विद्याधरगण संचार करीत होते; अनेक प्रकारच्या रत्नांनीं तो व्याप्त केलेला होता व विषामुळें भयंकर दिसणाऱ्या व जिव्हा प्रदीप्त असलेल्या भुजंगांचें त्याजवर वास्तव्य होतें. तो एखाद्या ठिकाणीं सुवर्णासारखा व कोठें कोठें रौप्याप्रमाणें दिसत होता; आणि कांहीं कांहीं ठिकाणीं त्याची कांति कज्जलाच्या राशीप्रमाणें दिसत होती. असो; हे नरश्रेष्ठा, अशा प्रकारच्या त्या हिमालय पर्वताच्या समीप तो निघून गेला; आणि फळें, मुळें व जल एवढेंच भक्षण करून राहून त्या ठिकाणीं एक हजार वर्षेंपर्यंत भयंकर तपश्चर्या करीत राहिला. ह्याप्रमाणें देवांचीं एक हजार वर्षें निघून गेल्यानंतर महानदी गंगेनें मूर्तिमंत होऊन स्वतः त्यास दर्शन दिलें.

गंगा म्हणाली:—हे महाराजा, मजपासून काय मिळावें अशी तुझी इच्छा आहे, आणि मी तुला काय देऊं, तें सांग; म्हणजे, हे नरश्रेष्ठा, तूं सांगशील त्याप्रमाणें मी करीन.

असें तिनें भाषण केल्यानंतर त्यानें गंगेस उत्तर दिलें, "हे वरदे, माझे प्रपितामह अश्वाचा शोध करीत असतां कपिलानें त्यांना यमसदनास पोहोंचविलें. हे महानदि, ते साठ हजार महात्मे सगरपुत्र कपिलदेवाची गांठ पडतांच एका क्षणांत मृत्यु पावले. अशा प्रकारानें [illegible] नाश पावले असल्यामुळें त्यांना स्वर्गलोकामध्यें वास्तव्य करितां येत नाहीं. हे महानदि, जोंवर तूं आपल्या शीतल जलाचा अभिषेक त्यांच्या शरीरांवर केला नाहींस तोंवर त्या सगरपुत्रांस गति मिळावयाची नाहीं! तेव्हां हे महाभागे, त्या सगरपुत्ररूपी माझ्या पितरांस तूं स्वर्गलोकास पोंहोंचीव. हे महानदि, त्यांच्यासाठींच मी तुझी प्रार्थना करीत आहें."

भगीरथकृत शंकराराधन.

लोमश ह्मणाले:—हें त्या भगीरथ राजाचें भाषण ऐकून लोकवंद्य गंगा अत्यंत संतुष्ट झाली व त्यास ह्मणाली, "हे महाराजा, मी तुझ्या सांगण्याप्रमाणें करीन; पण मी स्वर्गावरून भूमीवर पडूं लागलें म्हणजे एका देवश्रेष्ठ नीलकंठ श्रीशंकरावांचून ह्या त्रैलोक्यांत दुसऱ्या कोणालाही माझा असह्य वेग सहन करण्याची शक्ति नाही. तेव्हां, हे महाबाहो महाराजा, तूं तपश्चर्येच्या योगानें त्या वरदायक श्रीशंकरास संतुष्ट कर, म्हणजे मी आकाशांतून पडतांच तो मला आपल्या मस्तकावर धारण करून तुझ्या पितरांचें हित करण्याच्या इच्छेनें तुझा मनोरथ पूर्ण करील."

राजा, हें ऐकून महाराज भगीरथ कैलासपर्वतावर जाऊन श्रीशंकरास संतुष्ट करूं लागला. हे राजा, कांहीं काळपर्यंत कडक तपश्चर्या

१ ह्या पक्ष्याचीं पंखें मोरासारखीं असतात.

२ हे पक्षी चंद्राचीं किरणें प्राशन करून राहतात. जीवंजीव आणि चकोर हे दोन निरनिराळे पक्षी आहेत असें महेश्वराचे मत आहे.

केल्यानंतर, त्या नरश्रेष्ठानें, आपल्या पितरांना स्वर्गवास घडावा ह्या उद्देशानें गंगा धारण करण्याविषयींचा वर श्रीशंकरांकडून संपादन केला.

अध्याय एकशें नववा.

—:०:—

गंगावतरण.

लोमश ह्मणाले:—भगीरथाचें भाषण ऐकून, देवांचेंही हित करण्याच्या उद्देशानें श्रीशंकरांनीं राजा भगीरथाला उत्तर दिलें, "ठीक आहे. हे महाबाहो नृपश्रेष्ठा, तुजसाठीं आकाशांतून खालीं पडणाऱ्या, दिव्य आणि पवित्र अशा देवनदी गंगेला मी धारण करीन." हे महाबाहो, असें भाषण केल्यानंतर श्रीशंकर अनेक प्रकारचीं आयुधें उगारलेल्या भयंकर अशा आपल्या पार्षदांसहवर्तमान हिमालय पर्वतावर आले आणि तेथें उभे राहून नरश्रेष्ठ भगीरथास ह्मणाले कीं, "हे महाबाहो, आतां शैलराज हिमालयाची कन्या जी गंगा नदी तिची तूं प्रार्थना कर. ती श्रेष्ठ नदी स्वर्गावरून खालीं पडूं लागली ह्मणजे मी तिला धारण करीन." ह्याप्रमाणें शंकरांनीं उच्चारिलेले शब्द ऐकून त्या पवित्र अशा राजा भगीरथानें नमस्कार करून गंगेचें ध्यान केलें. त्या राजानें ध्यान करितांच पुण्यकारक जलानें युक्त व रम्य अशी गंगा, श्रीशंकर उभे आहेत असें पाहून, एकाएकीं आकाशांतून खालीं पडली. ती खालीं पडत आहे असें पाहून महर्षींसहवर्तमान देव, गंधर्व, सर्प आणि यक्ष हे तिजला पाहण्यासाठीं आले. तदनंतर मोठमोठ्या विशाल भोंवऱ्यांनीं युक्त आणि मत्स्य, मकर इत्यादि जलचरांच्या योगानें व्याप्त होऊन गेलेली हिमालयाची कन्या गंगा नदी आकाशांतून खालीं पडूं लागली. हे राजा, आकाशाचा केवळ माजपट्टाच अशी ती गंगा खालीं पडूं लागतांच एखाद्या मोत्यांच्या मालेप्रमाणें तिला शंकरांनीं आपल्या मस्तकावर धारण केलें. हे राजा, ती नदी खालीं पडूं लागली तेव्हां तिचे तीन प्रवाह झाले. तिचें जल फेंसाच्या पुंजक्यांनीं व्याप्त होऊन गेलें असल्यामुळें ते जणू ओळीनें बसलेले हंसच आहेत कीं काय असें वाटलें. कांहीं ठिकाणीं आकार विस्तृत असल्यामुळें वक्र दिसणारी व कांहीं ठिकाणीं अडखळणारी, फेंसरूपी वस्त्रानें आच्छादित असलेली व कांहीं ठिकाणीं जलध्वनीच्या रूपानें उत्कृष्ट प्रकारचा आवाज करणारी ती गंगा मदानें धुंद झालेल्या एखाद्या तरुण स्त्रीप्रमाणें गमन करूं लागली. आकाशांतून पडलेली ती गंगा असे नानाप्रकार करीत करीत भूतलावर आली आणि भगीरथाला म्हणाली कीं, "हे महाराजा, मीं कोणीकडून जावयाचें तो मार्ग मला दाखीव. हे पृथ्वीपते, मी तुझ्यासाठीं भूमीवर उतरलें आहें." हे नरश्रेष्ठा, हें गंगेचें भाषण ऐकून तिच्या पवित्र जलाच्या योगानें त्या महात्म्या सगरपुत्रांचीं शरीरें क्षालन करून टाकण्याकरितां राजा भगीरथ हा ते सगरपुत्राचे देह पडले होते तिकडे चालला. इकडे लोकवंद्य श्रीशंकर गंगेस धारण करून देवांसहवर्तमान त्या वेळीं पर्वतश्रेष्ठ कैलासावर निघून गेले. तदनंतर राजा भगीरथ गंगेसहवर्तमान समुद्रावर आला व त्यानें वरुणाचें वसतिस्थान असा तो समुद्र गंगेकडून वेगानें भरून काढिला. पुढें तो नराधिपति भगीरथ गंगेस आपली कन्या असें मानूं लागला. ह्याप्रमाणें आपला मनोरथ पूर्ण झाल्यानंतर त्यानें पितरांचें तर्पण केलें. हे महाराजा, तूं मला विचारिल्याप्रमाणें त्रिपथगामिनी गंगा समुद्र भरून काढण्यासाठीं भूमीवर कशी आणिली, महात्म्या अगस्त्यानें कांहीं कारणामुळें समुद्राचें प्राशन कसें केलें, आणि, हे भरतकुलश्रेष्ठा प्रभो; ब्रह्मघातकी

अशा वातापि दैत्याचा नाश कोणत्या प्रकारें केला, हें सर्व मीं तुला सांगितलें आहे.

अध्याय एकशें दहावा.

—:०:—

हेमकूटवृत्तान्त.

वैशंपायन म्हणाले:—हे भरकुलश्रेष्ठा जनमेजया, तेथून क्रमाक्रमानें कुंतीपुत्र युधिष्ठिर नंदा आणि अपरनंदा ह्या दोन पापभीतिनाशक नद्यांवर गेला. तेथून निर्बाध अशा हेमकूट पर्वताजवळ गेल्यानंतर कल्पनातीत आणि आश्चर्यकारक असे अनेक पदार्थ त्या राजाच्या दृष्टीस पडले. त्या ठिकाणीं मेघ आणि हजारों पाषाण हे जणू वायूमध्यें बद्ध होऊन राहिलेले होते व ह्मणूनच त्यांचा सदोदित सारखा वर्षाव होत होता; ह्यामुळें त्याजवर चढूं लागणाऱ्या लोकांचीं अंतःकरणें खिन्न होऊन जात; व त्यांस त्याजवर चढणें अशक्य होऊन जाई. त्या ठिकाणीं वायु सारखा वहात असे व पर्जन्यही सारखा पडत असे. तेथें वेदाध्ययनाचा घोष ऐकूं येत असे, पण अध्ययन करणारा मनुष्य दृष्टिगोचर होत नसे. त्या ठिकाणीं सकाळसंध्याकाळ भगवान् अग्नीचें दर्शन होत असे व मक्षिका दंश करून तपश्चर्येला प्रतिबंध करीत असत. त्या ठिकाणीं मनुष्य गेला ह्मणजे त्याला तें पर्वत पहाणें नको असें वाटून आपल्या घराची आठवण होत असे. ह्याप्रमाणें नानाप्रकारच्या अद्भुत गोष्टी पाहून पांडुपुत्र युधिष्ठिरानें पुनः लोमश मुनीस त्याविषयींची माहिती विचारली. तेव्हां,

लोमश ह्मणाले:—हे शत्रुनाशका राजा, पूर्वीं हा वृत्तान्त आह्मीं जसा ऐकिलेला आहे तसा तुला सांगतों; तो तूं एकाग्र अंतःकरण करून ऐक. ह्या ऋषभकूट पर्वतावर पूर्वीं अनेक शतकें आयुष्य असलेला व अत्यंत रागीट असा ऋषभनामक एक तपस्वी रहात होता. त्याला जेव्हां दुसरे लोक बोलवूं लागले तेव्हां तो क्रुद्ध होऊन पर्वतास ह्मणाला कीं, 'ह्या ठिकाणीं कोणी बोलूं लागेल तर तूं त्याजवर पाषाण फेंक, तसेंच वायूस हाक मारून त्यास 'तूं येथें शब्द होऊं देऊं नको.' असें त्या मुनीनें सांगितलें. ह्मणूनच ह्या ठिकाणीं मनुष्य बोलूं लागला कीं मेघाची गर्जना होऊन त्याचें बोलणें बंद पडतें. ह्याप्रमाणें, राजा, त्या महर्षीनें रागारागानें कांहीं कृत्यें केलीं व कांहींचा निषेध केला. हे राजा, पूर्वीं देव नंदा नदीवर गेले होते असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. त्या वेळीं देवदर्शन घेण्यासाठीं मनुष्यें एकदम तेथें गेलीं. तेव्हां इंद्रप्रभृति देवतांना त्यांस दर्शन देण्याची इच्छा नसल्यामुळें त्यांनीं हा पर्वत मूर्तिमंत ध्वनि आणि दुर्गम असा करून ठेविला आहे. तेव्हांपासून, हे कुंतीपुत्रा, मनुष्यास केव्हांही ह्या पर्वताचें दर्शन सुद्धां होणें अशक्य झालें आहे. मग त्यावर चढणें कोठून शक्य असणार? हे कुंतीपुत्रा, तपश्चर्या केल्यावांचून ह्या महापर्वताचें दर्शन घडणें अथवा त्याजवर आरोहण करितां येणें शक्य नाहीं. ह्यास्तव ह्याविषयींचें बोलणेंच सोडून दे. हे भरतवंशजा, ह्या ठिकाणीं सर्व देवांनीं उत्कृष्ट प्रकारचे यज्ञ केले होते, त्यांच्या ह्या खुणा अद्यापि दृष्टिगोचर होत आहेत. येथील ह्या दूर्वांचा आकार दर्भासारखा असून ह्या भूमीवर दर्भ पसरल्यासारखे दिसत आहेत. तसेंच, हे प्रजापालका, येथील हे वृक्ष नानाप्रकारच्या यूपांसारखे दिसत आहेत. हे भरतकुलोत्पन्ना, त्या ठिकाणीं देवता आणि ऋषि हे अद्यापही वास्तव्य करीत आहेत; आणि हा अग्नि प्रातःकालीं व सायंकालीं त्यांनाच दृष्टिगोचर होत असतो. हे कुंतीपुत्रा, ह्या ठिकाणीं स्नान करणाऱ्या पुरुषाचें पातक तत्काळ नष्ट

होतें. ह्यास्तव, हे नरश्रेष्ठा, तूं आपल्या बंधूं-सह येथें स्नान कर. ह्या नंदा नदीमध्यें स्नान केल्यानंतर, ज्या ठिकाणीं विश्वामित्रानें उग्र आणि अत्यंत उत्कृष्ट अशी तपश्चर्या केली होती, त्या कौशिकी नदीच्या तीरावर जा.

नंतर आपल्या अनुयायांसह युधिष्ठिरानें त्या नंदा नदीमध्यें स्नान केलें आणि मग तो पवित्र, रम्य, शीतल जलानें युक्त आणि शुभकारक अशा कौशिकी नदीवर गेला. तेव्हां-

लोमश ह्मणाले:—हे भरतकुलश्रेष्ठा, हीच ती पवित्र अशी कौशिकीनामक देवनदी! ह्या ठिकाणीं हा विश्वामित्राचा रम्य आश्रम झळकत आहे. तसेंच, कश्यपकुलोत्पन्न महात्मा विभांडक ह्याचाही उत्कृष्ट प्रकारें शोभणारा आश्रम येथें आहे. जितेंद्रिय आणि तपस्वी ऋष्यशृंग हा ह्या विभांडकाचाच पुत्र होय. ह्यानें तपश्चर्येच्या प्रभावानें इंद्राकडून पर्जन्याचा वर्षाव करविला. अवर्षण पडलें असतांना ह्याच्याच भीतीमुळें इंद्रानें वर्षाव केला. तो मृगस्त्रीच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेला तेजस्वी आणि सामर्थ्यसंपन्न ऋष्यशृंग विभांडक मुनीचा पुत्र होय. ह्यानें लोमपाद राजाच्या देशामध्यें अत्यंत आश्चर्यकारक गोष्ट केली. कारण, तेथें मोठें अवर्षण पडलें असतां त्यानें इंद्राकडून वर्षाव करविला! ह्यामुळें धान्यें तयार झालीं. तेव्हां ज्याप्रमाणें सूर्यानें सावित्री अर्पण केली होती त्याप्रमाणें लोमपाद राजानें शांता नांवाची आपली कन्या त्याला अर्पण केली.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे भगवन्, मला ऋष्यशृंगाचें चरित्र ऐकण्याची इच्छा आहे. तेव्हां, हा विभांडकपुत्र ऋष्यशृंग मृगस्त्रीचे ठिकाणीं कसा उत्पन्न झाला? मृगयोनि ही तपश्चर्येच्या विरुद्ध असतां तिजमध्यें उत्पन्न होऊनही तो तपस्वी कसा झाला? ज्या वेळीं अवर्षण सुरू झालें त्या वेळीं त्या ज्ञानसंपन्न मुनिकुमाराच्या भीतीनें बलवृत्रहन्त्या इंद्रानें पर्जन्यवृष्टि काय ह्मणून केली? जिनें मृगस्वरूपी अशा त्या ऋष्यशृंगाच्या अंतःकरणांत आपल्याविषयीं लोभ उत्पन्न केला, ती अगदीं नियमानें वागणारी राजकन्या शांता ही स्वरूपानें कशी होती? राजर्षि लोमपाद हा जर धार्मिक होता असें आमच्या ऐकण्यांत आहे, तर त्याच्या देशामध्यें इंद्रानें पर्जन्यवृष्टि न करण्याचें कारण काय? मुने, हें सर्व आपण मला विस्तृतपणें व जसें असेल तसें कथन करा.

ऋष्यशृंगचरित.

लोमश ह्मणाले:—तपश्चर्येनें चित्तशुद्धि झालेल्या व ब्रह्मदेवाप्रमाणें कांति असलेल्या, महायोग्य आणि अमोघवीर्य अशा ब्रह्मर्षि विभांडकाला महातेजस्वी व बालपणींही वृद्धांस मान्य होऊन राहिलेला प्रतापशाली ऋष्यशृंग हा पुत्र कसा झाला तें ऐक. पूर्वी महाऱ्हदावर जाऊन देवतुल्य कश्यपकुलोत्पन्न मुनि विभांडक पुष्कळ काळपर्यंत तपश्चर्या करीत राहिला वत्यामुळें शांतिसंपन्न होऊन गेला. हे राजा, स्नान करीत असतां उर्वशीनामक अप्सरा दृष्टीस पडल्यामुळें जलामध्यें त्याचें वीर्यस्खलन झालें व नंतर तें वीर्य एका तृषाक्रांत झालेल्या हरिणीनें जलाबरोबर प्राशन केलें. तेव्हां ती गर्भिणी झाली. ती मृगी पूर्वी देवकन्या असून लोकसृष्टिकर्त्या भगवान् ब्रह्मदेवानें 'तूं हरिणी होशील व तुला मुनिपुत्र झाला ह्मणजे तूं मुक्त होशील' असा शाप दिलेला होता. तो शाप व्यर्थ होणारा नसल्यामुळें व दैवयोगानें घडून येणाऱ्या गोष्टी अवश्य घडणारच असल्यामुळें त्या विभांडकाला मृगीच्या ठिकाणीं महर्षि ऋष्यशृंग हा पुत्र झाला व तो तपोनिष्ठ होऊन वनामध्येंच राहूं लागला. हे राजा, त्या महात्म्या ऋषीच्या मस्तकावर शृंग होतें, ह्यामुळें तो त्या वेळीं ऋष्यशृंग ह्या नांवानें

प्रसिद्ध झाला. राजा, पित्यावांचून दुसरा कोणीही मनुष्य पूर्वी त्याच्या दृष्टीस पडलेला नव्हता. ह्यामुळें त्याचें चित्त एकसारखें ब्रह्मचर्यावर असे.

लोमपादाच्या देशांत अवर्षणाचें कारण.

युधिष्ठिरा, ह्याच वेळीं लोमपाद ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेला दशरथाचा मित्र अंगदेशाचा अधिपति होता. त्यानें ब्राह्मणांशीं बुद्धिपूर्वक असत्य भाषण केलें होतें, असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. तेव्हां त्या लोकपालकाचा ब्राह्मणांनीं त्याग केला. पुढें त्या राजाच्या पुरोहिताकडून साहजिक रीतीनें अनाचार घडल्यामुळें इंद्र पर्जन्यवृष्टि करीनासा झाला. ह्यामुळें सर्व प्रजांस पीडा होऊं लागली. तेव्हां, हे पृथ्वीपते, त्या राजानें इंद्राकडून वृष्टि करण्यास समर्थ असलेल्या, ज्ञानसंपन्न आणि तपस्वी ब्राह्मणांस "पर्जन्यवृष्टि कशी होईल?" असें विचारिलें व त्याविषयीं उपाय शोधून काढा असें सांगितलें. त्याच्या सांगण्यावरून त्या ज्ञानी लोकांनी आपापलीं मतें सांगितलीं. त्यांमध्यें एक मुनिश्रेष्ठ त्या राजास ह्मणाला कीं, "हे राजेंद्रा, तुझ्यावर ब्राह्मणांचा रोष झालेला आहे, तेव्हां तूं प्रायश्चित्त कर. तसेंच; हे पृथ्वीपते, तूं वनामध्यें वास करणाऱ्या व स्त्रियांची मुळी ओळखही नसणाऱ्या सरलतासंपन्न मुनिपुत्र ऋष्यशृंगास घेऊन ये. हे राजा, तो महातपस्वी जर तुझ्या देशामध्यें आला तर तत्काल पर्जन्यवृष्टि होईल, ह्याविषयीं मला संशय वाटत नाहीं."

हे राजा, हें भाषण ऐकून त्यानें स्वतःच योग्य असें प्रायश्चित केलें; व ब्राह्मण प्रसन्न झाल्यानंतर तो पुनः आपल्या देशाकडे आला. तेव्हां राजा आला असें ऐकून प्रजाजन अत्यंत आनंदित झाले. तदनंतर मसलत करण्यामध्यें चतुर अशा सचिवांस बोलावून आणून तो अंगाधिपति मसलत करून ऋष्यशृंगास आणण्याविषयींच्या प्रयत्नाचा ठराव करूं लागला. तेव्हां, हे धैर्यसंपन्ना, शास्त्रज्ञ, अत्यंत अर्थज्ञानसंपन्न आणि नीतिशास्त्रामध्यें निष्णात असलेल्या अशा अमात्यांसहवर्तमान त्याला-

ऋष्यशृंगाला—आणविण्याचा उपाय

सुचला. नंतर त्या पृथ्वीपतीनें सर्व कृत्यांमध्यें निष्णात अशा उत्कृष्ट वेश्या आणविल्या आणि त्यांना सांगितलें कीं, "हे सुंदरींनो, तुह्मी कांहीं तरी उपायानें ऋषिपुत्र ऋष्यशृंगाच्या अंतःकरणांत लोभ उत्पन्न करून व त्याला विश्वास दाखवून माझ्या देशामध्यें घेऊन या." तेव्हां राजाच्या भीतीनें ग्रस्त होऊन गेलेल्या व मुनि शाप देईल असें वाटून भयभीत झालेल्या त्या स्त्रिया काळ्याठिक्कर होऊन गेल्या व त्यांस कांहीं सुचेनासें झालें! तेव्हां, त्यांतील एक वृद्ध स्त्री राजास ह्मणाली, "महाराज, मी त्या तपोधनाला घेऊन येण्याचा प्रयत्न करीन. पण त्या कार्यासाठीं मला ज्या गोष्टीची आवश्यकता आहे त्या करण्याची आपण अनुज्ञा दिली पाहिजे. ह्मणजे मी मुनिपुत्र ऋष्यशृंग ह्यास येथें आणूं शकेन." हें ऐकून, तिला ज्या गोष्टीची आवश्यकता वाटत होती त्या सर्व करण्याविषयीं त्या राजानें अनुमोदन दिलें व तिला पुष्कळ द्रव्य आणि नानाप्रकारचीं रत्नें अर्पण केलीं. नंतर, हे पृथ्वीपते, स्वरूपसंपन्न आणि वयांत आलेल्या कांहीं स्त्रिया बरोबर घेऊन ती सत्वर अरण्याकडे निघून गेली.

अध्याय एकशें अकरावा.

—:*:—

वेश्येचा विभाण्डकाश्रमीं प्रवेश.

लोमश ह्मणाले:—हे भरतकुलोत्पन्ना, तदनंतर राजाच्या आज्ञेवरून त्याची कार्यसिद्धि

करण्यासाठीं त्या वेश्येनें आपल्या बुद्धीनें नौकेमध्यें एक आश्रम तयार केला. हा आश्रम दिसण्यांत मोठा आश्चर्यकारक, रम्य आणि चित्ताकर्षक होता. तसेंच तो स्वादिष्ट अशीं इच्छिलेलीं फळें देणाऱ्या, नानाप्रकारच्या वेलींच्या जाळ्यांनीं व्याप्त झालेल्या आणि अनेक प्रकारच्या पुष्पांनीं व फळांनीं संपन्न असलेल्या कृत्रिम वृक्षांच्या योगानें अतिशय रम्य दिसत होता. असो; नंतर ती आश्रमयुक्त नाव घेऊन तिनें विभांडक मुनीच्या आश्रमाजवळच नेऊन बांधून ठेविली व त्या मुनीच्या आश्रमांतील तपास काढण्यासाठीं हेर पाठविले. पुढें संधि पाहून तिनें आपल्या बुद्धिमान् मुलीला—तेथें गेल्यानंतर जें कांहीं करावयाचें तें मनांत भरवून देऊन—त्या काश्यपकुलोत्पन्न ऋष्यश्रृंगाकडे पाठविलें. त्या आश्रमांत गेल्यानंतर, निरंतर तपश्चर्येमध्यें आसक्त असणाऱ्या त्या ऋषिपुत्र ऋष्यशृंगाच्या जवळ जाऊन त्या चतुर स्त्रीनें त्याचें दर्शन घेतलें व ती पुरुषाप्रमाणें बोलूं लागली.

ऋष्यशृंग आणि वेश्या यांचा संवाद.

वेश्या म्हणाली:—हे मुने, तपस्वी लोकांचें कुशल आहेना ? आपणाला विपुल कंदमूळें मिळतातना ? ह्या आश्रमामध्यें आपणाला करमणूक होतेना ? मी आपणाला भेटण्यासाठीं आलें आहें. ह्या ठिकाणीं तपस्वी लोकांच्या तपाची अभिवृद्धि होत आहेना ? येथें आपल्या पित्याच्या तेजामध्यें न्यूनता येत नाहींना ? हे विप्रा ऋष्यशृंगा, आपण आनंदांत आहांना ? आपलें अध्ययन चालू आहेना ?

वेश्या म्हणाली:—आपण ऐश्वर्यामुळें केवळ अग्नीसारखे प्रकाशत अहां; ह्यावरून आपण वंदनीय आहां असें मला वाटतें. मी आपणांला पाद्य अर्पण करितों आणि आमच्या धर्माप्रमाणें मनःपूर्वक फळें आणि मूळें हीं देतों. आपण आपणांस वाटेल त्या रीतीनें ह्या सुखदायक आणि वर कृष्णाजिन घातलेल्या दर्भमय आसनावर बसा. हे ब्रह्मन्, आपला आश्रम कोठें आहे ? व देवांप्रमाणें आपण हें जें व्रत आचरण करीत आहां त्याचें नांव काय?

वेश्या म्हणाली:—हे कश्यपपुत्रा, हा जो तीन योजनें लांब पर्वत आहे त्याच्या पलीकडे माझा रम्य आश्रम आहे. दुसऱ्याकडून नमस्कार करून न घेणें हा माझा धर्म असून पादक्षालन करण्यासाठीं कोणीही दिलेल्या उदकास मी स्पर्श करीत नाहीं. आपण मला नमस्कार करणें योग्य नाहीं. मींच आपणाला नमस्कार केला पाहिजे. तसेंच, हे ब्रह्मन्, मीं आपणाला आलिंगनही दिलें पाहिजे !

ऋष्यशृंग म्हणाला:—मी आपणाला बिब्बा, आवळे, करूषक, हिंगणमिट्टे धन्वन आणि पिंपळ ह्यांचीं फळें देतों त्यांचा आपण स्वीकार करावा.

ऋष्यशृंगाचा मोह.

लोमश म्हणाले:—पुढें त्यानें दिलेल्या त्या सर्वही फळांचा निषेध करून तिनें अत्यंत उत्तम असे भक्ष्य पदार्थ त्यास अर्पण केले. ते अत्यंत रसभरित व दिसण्यामध्येंही अतिशय सुंदर असे पदार्थ ऋष्यशृंगाला रुचिकर लागले. तसेंच तिनें सुगंधि माला, चित्रविचित्र रंगांचीं आणि देदीप्यमान दिसणारीं अशीं वस्त्रें व सर्वोत्कृष्ट अशीं पेयद्रव्येंही त्याला दिलीं. ह्यामुळें तो आनंदित झाला, खेळूं लागला व हसूंही लागला ! तदनंतर, फळांच्या भारामुळें मुळाशीं वांकून जाऊन मोडूं लागलेल्या लतेप्रमाणें दिसणारी—अगदीं वांकलेली—ती स्त्री त्याच्या सभोंवार चेंडू खेळूं लागली; व वरचेवर त्याच्या अवयवांस स्पर्श करून त्यास आलिंगन देऊं लागली. तसेंच सर्ज, अशोक, तिलक इत्यादिक प्रफुल्लित वृक्ष वांकवून तिनें

त्यांचे गुच्छ तोडले व मदानें धुंद होऊन जाऊन लाजल्यासारखें करून त्या महर्षिपुत्रास मोहित केलें. नंतर ऋष्यशृंगाच्या अंतःकरणांत कामविकार उत्पन्न झाला आहे असें पाहून पुनः पुनः त्याच्या शरीरास दृढ आलिंगन देऊन त्याजकडे पहात पहात ती अग्निहोत्राचें मिष सांगून हलकेच निघून गेली. ती निघून गेल्यानंतर मदनाच्या योगानें ऋष्यशृंग वेडा व विचारशून्य बनून गेला व अंतःकरण तिजवर गेलें असल्यामुळें त्या निर्जन प्रदेशांत पीडित होऊन सुस्कारे टाकूं लागला! पुढें दोन घटका निघून गेल्यानंतर—सिंहाप्रमाणें पिंगट नेत्र असलेला. शरीरावर केश असलेला, वेदाध्ययन आणि सदाचार ह्यांनीं युक्त असणारा व समाधिसंपन्न असा कश्यपकुलोत्पन्न विभांडक मुनि त्या ठिकाणीं आला व आपल्या पुत्राजवळ गेला. तेव्हां त्याचें अंतःकरण विपरीत झालें असून तो उदासीन होऊन एकटाच विचार करीत आहे व वारंवार वर दृष्टि लावून सुस्कारे टाकीत आहे असें त्यास दिसून आलें. तेव्हां तो विभांडक त्या दीन होऊन गेलेल्या आपल्या पुत्रास ह्मणाला, “ बा ऋष्यशृंगा, आज तूं समिधा कां बरें तयार करीत नाहींस? तूं अग्निहोत्रहोम केलास काय? स्रुक् आणि स्रुवा ह्या तूं चांगल्या धुवून ठेविल्यास काय? तूं आज धारेसाठीं होमधेनूचें वासरूं सोडिलें होतेंस काय? मुला, तूं आज पूर्वीसारखा दिसत नाहींस. तूं आज ह्या ठिकाणीं चिंताक्रांत होऊन बसलेला, मनास कांहीं सुचेनासें झालेला आणि अतिशय दीन असा कां बरें होऊन गेला आहेस? तेव्हां आतां मी तुला विचारतों कीं, आज येथें कोणी आलें होतें काय?”

अध्याय एकशें बारावा.

—:०:—

ऋष्यशृंगाचें पित्यास उत्तर.

ऋष्यशृंग ह्मणाला:—येथें एक जटाधारी ब्रह्मचारी आलेला होता. तो ज्ञानसंपन्न असून आकारानें फार उंचही नव्हता व ठेंगणाही नव्हता. त्याचा वर्ण सुवर्णासारखा असून तो प्रत्यक्ष देवाप्रमाणें सुशोभित दिसत होता. त्याची चर्या अतिशय सुंदर असून तो सूर्याप्रमाणें देदीप्यमान दिसत होता. त्याचे नेत्र तुळतुळीत आणि कृष्णवर्ण असून तो अतिशय गौरवर्ण होता. त्याच्या जटा कृष्णवर्ण, स्वच्छ, सुगंधि आणि लांब असून त्यांमध्यें सुवर्णमय रज्जु गुंफलेली होती. त्याच्या कंठामध्यें वृक्षाच्या आळ्यासारखें कायसेंसें एक चकाकत होतें व तें आकाशांत चमकणाऱ्या विजेसारखें दिसत होतें. त्याच्या कंठाच्या खालच्या बाजूस अतिशय मनोवेधक असे दोन गोळे असून त्यांवर केश आलेले नव्हते. त्याचा नाभिप्रदेश अत्यंत कृश असून कटिही अतिशय बारीक होती. माझी ही जशी मेखला आहे तशीच वस्त्राच्या आंत असलेली त्याची सुवर्णमय मेखला अतिशय चकाकत होती. तसेंच, त्याच्या दोहों पायांत दिसण्यांत आश्चर्यकारक असें कायसेंसें घातलेलें असून तें मंजूळ शब्द करीत होतें व फारच शोभिवंत दिसत होतें. माझ्या हातांत जशी रुद्राक्षमाला बांधलेली आहे, तशीच त्याच्या दोहों हातांत आवाज करणारीं भूषणें बांधलेलीं होतीं व तो हालचाल करूं लागला ह्मणजे तीं भूषणें सरोवरामध्यें असणाऱ्या मत्त हंसांप्रमाणें शब्द करीत असत. त्याचीं वल्कलें सुद्धां दिसण्यांत फारच आश्चर्यकारक दिसत होतीं. हीं माझीं वल्कलें तशीं सुंदर नाहींत. विस्मयकारक, प्रेक्षणीय आणि उत्कृष्ट

भाषणांनीं युक्त असलेलें तें त्याचें मुख अंतः-करणास जणू अल्हादित करून सोडीत होतें. त्याची वाणी कोकिलासारखी होती. ती ऐकतांच माझ्या अंतःकरणास एक प्रकारची पीडा होऊं लागली ! बाबा, ज्याप्रमाणें वसंतऋतू-मध्यें वायूनें आंदोलित केलेलें वन शोभत असतें, त्याप्रमाणें अत्युत्कृष्ट आणि शुद्ध अशा सुगंधानें युक्त असलेला तो ब्रह्मचारी वारा लागूं लागला ह्मणजे शोभत असे. त्याच्या जटा चांगल्या बांधलेल्या असून त्या मस्तकास घट्ट चिकटून बसल्यासारख्या होत्या. त्यांचे दोन भाग केलेले होते व त्या ललाटप्रदेशा-वर फारशा सरळ दिसत नव्हत्या. त्याच्या कर्णाचा आकार सौंदर्यसंपन्न आणि आश्चर्य-कारक अशा चक्रवाकांसारखा दिसत होता. त्यानें उजव्या हातांत एक विलक्षण फळ घेतलें आणि तें भूमीवर फेंकलें. तें अत्यंत आश्चर्य-कारक असणारें फळ वरचेवर भूमीला लागलें कीं उड्या मारीत असे ! हा ब्रह्मचारीही वाऱ्यानें हालविलेल्या वृक्षाप्रमाणें डुलत डुलत त्याच्यावर आघात करीत फिरत होता. बाबा, देवपुत्रतुल्य अशा त्याला पाहतांच माझें अंतःकरण आनंद-युक्त व त्याजवर अत्यंत आसक्त झालें. त्यानें मला वरचेवर आलिंगन दिलें, माझ्या जटा धरून माझें मुख खालीं वांकविलें व माझ्या तोंडाला तोंड लावून शब्द केला, त्या योगानें तर मला अतिशयच आनंद झाला ! त्यानें मीं दिलेल्या पाद्याचा अथवा फलांचा स्वीकार केला नाहीं, व ‘ माझें असें व्रतच आहे’ असें सांगून मला दुसऱ्या प्रकारचीं फळें दिलीं. आजपर्यंत जीं फळें मीं उपयोगांत आणलीं आहेत तीं रसामध्यें त्या फळांच्या बरोबरीचीं नाहींत. तसेंच त्यांची सालही ह्यांच्यासारखी नव्हती. मगज देखील जसा ह्यांचा आहे तसा त्या फळांचा नव्हता. त्या अतिशय सौंदर्य-संपन्न अशा पुरुषानें मला अत्यंत रसभरित असें जल प्राशन करण्यासाठीं दिलें. तें पितांच मला फार आनंद झाला आणि भूमि हालतेशी वाटूं लागली. रेशमी सुतामध्यें गुंफलेल्या ह्या चित्रविचित्र पुष्पमाला त्याच्याच आहेत. तपाच्या योगानें प्रकाशमान दिसणारा तो पुरुष ह्या माला येथें पसरून टाकून आपल्या आश्रमाकडे गेला. तो गेल्यामुळें माझी विचार-शक्ति नष्ट झाली असून माझें शरीर पेटून गेल्यासारखें होत आहे. ह्यामुळें मला सत्वर त्याच्यासमीप जावें आणि त्यानेंही निरंतर ह्या ठिकाणीं संचार करीत रहावें अशी इच्छा झालेली आहे. बाबा, मी आतां त्याच्याच-जवळ जातों. त्याच्या त्या ब्रह्मचर्यव्रताला काय बरें नांव आहे ? तो श्रेष्ठ धार्मिक जशी तपश्चर्या करीत आहे तशीच त्याच्या सहवासाला राहून तपश्चर्या करावी अशी मला इच्छा झाली आहे. त्याच्यासारखीच तपश्चर्या करावी अशी माझ्या मनांत इच्छा आहे ह्यामुळें खरोखर तो जर माझ्या दृष्टीस पडला नाहीं तर माझ्या अंतःकरणाला ताप होईल.

अध्याय एकशें तेरवा.

—:०:—

विभांडकानें केलेली समजूत.

विभांडक म्हणालाः—मुला, दिसण्यांत अतिशय आश्चर्यकारक अशा तऱ्हेचीं रूपें घेऊन हे राक्षस येथें संचार करीत असतात. ते अप्रतिम वीर्यशाली राक्षस अत्यंत सुस्वरूप बनून सदोदित तपश्चर्येस विघ्न करण्याचा विचार करीत असतात; आणि, बा ऋष्यशृंगा, ते सुस्वरूप बनलेले पण वस्तुतः उग्रस्वरूपी असलेले राक्षस नानाप्रकारच्या उपायांनीं अंतःकरण मोहित करून सोडतात व वनामध्यें असणाऱ्या मुनींना सुखापासून आणि सद्गती-

पासून भ्रष्ट करितात. तेव्हां सद्गतीची इच्छा असलेल्या मनोनिग्रहशाली मुनीनें त्यांच्याशीं कोणत्याही प्रकारचा संबंध ठेवूं नये. इतकेंच नव्हे, तर ते दुराचारी राक्षस तपस्वी लोकांना विघ्न करूनच आनंद पावत असतात; ह्यास्तव तपस्वी मनुष्यानें त्यांचें दर्शन सुद्धां घेऊं नये. मुला, तुला जें त्यानें जल दिलें तीं अपेय आणि दुर्जन लोकांनीं सेवन केलीं जाणारीं पापकारक मद्यें होत. तसेंच ह्या चित्रविचित्र झगझगीत आणि सुगंधयुक्त असणाऱ्या पुष्पमाला मुनीच्या नव्हत. सारांश, तुजकडे येणारे ते राक्षस आहेत !

असें सांगून विभांडकमुनीनें आपल्या पुत्राचें अंतःकरण तिकडून परावृत्त केलें व नंतर तो त्या स्त्रीचा शोध करूं लागला. पण जेव्हां तीन दिवस शोध केला तरीही ती सांपडली नाहीं, तेव्हां तो पुनः आश्रमाकडे आला. पुढें जेव्हां तो काश्यप मुनि वेदामध्यें सांगितलेल्या विधीप्रमाणें फलें आणण्यासाठीं पुनरपि बाहेर निघून गेला, तेव्हां ती वेश्या ऋष्यशृंग मुनीला भुलविण्यासाठीं पुनः त्या ठिकाणीं गेली.

वेश्येबरोबर ऋष्यशृंगाचें प्रयाण.

तिला पाहतांच ऋष्यशृंग अत्यंत आनंदित झाला व गडबडीनें तिजकडे धावत गेला आणि ह्मणाला कीं, 'जोंवर माझा पिता आला नाहीं तोंवर आपण तुझ्या आश्रमाकडे जाऊं.' हें ऐकून ती वेश्या त्या काश्यपमुनीच्या एकुलत्या एका पुत्रास घेऊन आली व त्यास नावेंत बसविल्यानंतर तिनें युक्तीयुक्तीनें ती नाव सोडली. नंतर नानाप्रकारच्या उपायांनीं त्याला आनंदित करीत करीत ती सर्वही मंडळी अंगदेशाधिपति राजा लोमपाद ह्याच्या समीप आली. येते वेळीं ते ज्या अत्यंत शुभ्र अशा नौकेंतून आले होते ती नौका त्यांनीं —पुनः तींतील आश्रम दाखवितां यावा ह्मणून— पाण्यांतून वर काढून तेथेंच ठेवली व त्या ठिकाणीं नाव्याश्रम ह्या नांवाचें एक विचित्र अरण्य केलें.

ऋष्यशृंगाचा राजमंदिरप्रवेश.

नंतर राजा लोमपाद ह्यानें त्या विभांडक मुनीच्या एकुलत्या एका पुत्रास अंतःपुरांत नेऊन ठेविलें; इतक्यांत पर्जन्याची वृष्टि होऊन सर्व जग जलानें भरून गेलें आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां मनोरथ परिपूर्ण झाल्यामुळें लोमपाद राजानें शांता नांवाची आपली कन्या त्याच वेळीं ऋष्यशृंगाला अर्पण केली; आणि पुढें विभांडक मुनि आले तर त्यांच्या कोपाचा प्रतिकार करितां यावा ह्यासाठीं त्या राजानें अनेक मार्गावर पुष्कळ गाई, शेतीचीं साधनें, विपुल पशु आणि शूर असे पशुपालक लोक ठेविले आणि त्यांना आज्ञा केली कीं, पुत्राची इच्छा करणारा विभांडक मुनि ज्या वेळीं तुह्मांला विचारील त्या वेळीं तुह्मी हात जोडून त्याला असें सांगा कीं, "पशु आणि ही शेतकीचीं साधनें आपल्या पुत्राचीं असून, हे महर्षे, आह्मीही वचनानें बांधले गेलेले असे आपले दास आहों. तेव्हां आह्मीं आपणांस प्रिय अशी कोणती गोष्ट करावी त्याची आज्ञा व्हावी.

विभांडककोपशमन.

इकडे तो अत्यंत कोपिष्ट असलेला विभांडक मुनि फळें, मुळें घेऊन आपल्या आश्रमाकडे आला व पुत्राचा शोध करूं लागला, पण पुत्र तेथें दिसेना ! ह्यामुळें तो अतिशय क्रुद्ध होऊन गेला. त्या कोपाच्या योगानें त्याचें अंतःकरण विदीर्ण होऊं लागलें व हें सर्व कृत्य राजाचेंच असावें अशी त्याला शंका आली. ह्यामुळें तो अंगदेशाधिपति राजा लोमपाद, त्याचें नगर आणि राष्ट्र ह्या सर्वांना जाळून भस्म करण्याच्या उद्देशानें अंगदेशाची

राजधानी चंपा येथें जावयास निघाला. मार्गामध्यें श्रम होऊन त्याला क्षुधा लागली, तेव्हां तो संपत्तिपूर्ण असणाऱ्या गौळवाड्याकडे गेला असतां त्या गवळ्यांनीं त्याचा यथाविधि सत्कार केला व तो त्या रात्रभर तेथें राजासारखा आनंदांत राहिला. याप्रमाणें अतिशय सत्कार झाल्यामुळें तो मुनि त्या गवळ्यांना ह्मणाला कीं, 'हे गवळ्यांनो, तुह्मांला कोणाचे गवळी ह्मणतात?' ह्यावर त्यांनीं जवळ जाऊन सांगितलें. कीं, 'हें सर्व धन आपल्या पुत्राचें आहे. ह्याप्रमाणें देशोदेशीं त्याचा बहुमान होऊं लागला व अशाच प्रकारचे गोड गोड शब्द त्याच्या कानीं पडूं लागले. तेव्हां त्याचा कोप बहुतेक नाहींसा होऊन गेला व तो आनंदित होऊन राजधानीमध्यें असलेल्या अंगदेशाधिपति लोमपादाकडे गेला. तेव्हां त्या नरश्रेष्ठ लोमपादानें त्याचें पूजन केलें. नंतर त्या मुनीनें—ज्याप्रमाणें स्वर्गामध्यें इंद्र असावा त्याप्रमाणें—तेथें असलेला आपला पुत्र व आकाशामध्यें चमकणाऱ्या विजेप्रमाणें दिसणारी स्नुषा शांता ह्यांस अवलोकन केलें; आणि आपल्या पुत्राचे गांव, गौळवाडे व स्त्री शांता ह्यांस पाहून त्याचा तो प्रचंड कोप अगदीं शांत होऊन गेला!

हे भरतकुलश्रेष्ठा राजा, असें पाहिल्यानंतर विभांडक मुनीनें त्या लोमपाद राजावरच अत्यंत अनुग्रह केला. मग सूर्य व अग्नि ह्यांसारखा प्रभावशाली तो महर्षि आपल्या पुत्रास तेथेंच ठेवून ह्मणाला कीं, 'तूं ह्या राजाचीं सर्वही अभीष्ट कार्यें कर आणि तुला पुत्र झाला ह्मणजे पुनरपि वनामध्यें ये.' ऋष्यशृंगानेंही आपल्या पित्याच्या सांगण्याप्रमाणें केलें व नंतर तो जेथें आपला पिता होता तेथें निघून गेला. हे नरेंद्रा, ज्याप्रमाणें आकाशामध्यें रोहिणी ही चंद्राच्या अनुकूलपणें राहून त्याची सेवा करिते, त्याप्रमाणें शांतेनेंही त्याची सेवा केली. हे राजा युधिष्ठिरा, ज्याप्रमाणें सौभाग्यवती अरुंधती वसिष्ठाची, लोपामुद्रा अगस्त्य मुनीची, दमयंती नलाची, इंद्राणी इंद्राची आणि नारायणकन्या इंद्रसेना ही मुद्गलाची सेवा करीत होती, त्याप्रमाणेंच शांता वनामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या त्या ऋष्यशृंगाची प्रेमपूर्वक सेवा करीत असे. हे राजा, त्या ऋष्यशृंगाचा हा पवित्र व पुण्यकारक अशी कीर्ति असलेला आश्रम ह्या ठिकाणीं ह्या डोहास सुशोभित करीत आहे. ह्या ठिकाणीं स्नान करून तूं कृतकृत्य आणि शुद्ध हो व नंतर दुसऱ्या तीर्थावर जा.

अध्याय एकशें चौदावा.

—:*:—

वैतरणीवृत्त.

वैशंपायन ह्मणाले:—जनमेजया, तदनंतर पांडुपुत्र युधिष्ठिर कौशिकीपासून निघून अनुक्रमें सर्व स्थानांची यात्रा करूं लागला. हे राजा, पुढें समुद्रावर गेल्यानंतर, ज्या ठिकाणीं गंगा समुद्रास मिळाली आहे त्या ठिकाणीं पांचशें नद्यांच्या मध्यभागीं त्यानें स्नान केलें; आणि तदनंतर, हे भरतवंशजा, तो पृथ्वीपति वीर आपल्या बंधूंसह समुद्रतीरावरूनच कलिंग देशास गेला. त्या ठिकाणीं त्याला—

लोमश ह्मणाले:—हे कुंतीपुत्रा, हाच तो कलिंगदेश. ह्यामध्येंच वैतरणीनामक नदी आहे. येथेंच देवांना शरण जाऊन धर्मानें यज्ञ केला होता. ऋषींचें वास्तव्य असलेला व ब्राह्मणांनीं सदोदित सेवन केलेला, यज्ञ करण्यास योग्य व पर्वतांनीं शोभायमान असा हा देश ह्मणजे समुद्राचें उत्तरतीर होय. हें तीर प्रत्यक्ष स्वर्गमार्गासारखें असून ह्याच ठिकाणीं पूर्वी स्वर्गास गेलेल्या ऋषींनीं व इतरही लोकांनीं

अनेक यज्ञ केले होते. हे राजेंद्रा, ह्या ठिकाणींच यज्ञामध्यें रुद्रानें पशु घेतला व तो घेऊन 'हा माझा भाग आहे' असें म्हटलें. हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्यानें तो पशु हरण केला, तेव्हां देव त्याला म्हणाले, 'रुद्रा, दुसऱ्याच्या यज्ञभागांचा नाश करूं नको व सर्वही यज्ञभाग आपणच घेण्याची इच्छा करूं नको.' असें म्हणून उत्कृष्ट प्रकारच्या वाणीनें त्यांनीं रुद्राची स्तुति केली व यज्ञ करून त्यास तृप्त केल्यानंतर त्याचा बहुमानही केला. तेव्हां त्या पशूला सोडून देऊन तो रुद्र विमानांतून निघून गेला. हे युधिष्ठिरा, ह्याविषयीं रुद्रासंबंधानें एक गाथा आहे ती ऐक. "सर्व भागांमध्यें उत्कृष्ट व शिळा न झालेला असा उत्तम व शाश्वत हविर्भाग देवांनीं रुद्राच्या भीतीनें त्यास देण्याचें ठरविलें." हे राजा, ही गाथा म्हणून जो मनुष्य ह्या ठिकाणीं स्नान करील,त्यास देवलोकाचा मार्ग नेत्रांनीं प्रत्यक्ष दिसूं लागतो.

वैशंपायन ह्मणालेः–तदनंतर ते सर्व महाभाग्यशाली पांडव आणि द्रौपदी हे वैतरणी नदीमध्यें उतरले व त्या ठिकाणीं त्यांनी पितृतर्पण केलें.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हें लोमशा, हें पहा, ह्या नदीमध्यें स्नान केल्यामुळें मी तपोबलाच्या योगानें मृत्युलोकापासून दूर गेलों आहें असें मला वाटतें. हे सुव्रता, आपल्या प्रसादानें मला सर्वही लोक प्रत्यक्ष दिसूं लागले आहेत. जप करणाऱ्या महात्म्या वैखानसांचा हा शब्द मला ऐकूं येऊं लागला.

लोमश ह्मणालेः—हे, प्रजापालका, तुला हा ध्वनि जेथून ऐकूं येत आहे, तें स्थान येथून तीन लक्ष योजनें दूर आहे. हे राजा, तूं आतां कांहीं बोलूं नको. हे राजा, हें ब्रह्मदेवाचें दिव्य वन ह्या ठिकाणीं विराजमान आहे. हे राजेंद्रा, ह्या वनामध्यें प्रतापशाली विश्वकर्म्यानें यज्ञ केला होता. त्या यज्ञामध्यें ब्रह्मदेवानें पर्वत, वनें आणि इतर प्रदेश ह्यांसहवर्तमान हीसर्व भूमि दक्षिणेसाठीं महात्म्या कश्यप मुनीला अर्पण केली होती. हे कुंतीपुत्रा, त्यास अर्पण करितांच भूमि म्लान होऊन गेली आणि कोपानें लोकाधिपति प्रभु ब्रह्मदेव ह्यास ह्मणाली कीं, "हे भगवन्, कोणीही मनुष्याला माझें दान करणें हें आपणाला योग्य नाहीं. आपण केलेलें हें दान व्यर्थ आहे. ही पहा, मी आतां रसातलास चाललें!."

राजा, पृथ्वी खिन्न होऊन गेली आहे असें पाहून भगवान् कश्यप मुनींनीं तिला संतुष्ट केलें. तेव्हां, हे पांडुपुत्रा, त्यांच्या तपःप्रभावानें प्रसन्न होऊन ती पृथ्वी जलांतून वर निघाली व वेदिकेच्या आकाराची होऊन राहिली. हे राजा, हीच ती वेदीच्या आकारानें विराजमान असलेली पृथ्वी! हे महाराजा, तूं हिजवर आरोहण केलेंस ह्मणजे वीर्यवान् होशील. हे राजा, ही वेदी सागराच्या तीराचा आश्रय करून राहिली आहे. ह्या वेदिकेवर आरोहण केलेंस ह्मणजे तुझें कल्याण होईल व तूंच एकटा भवसागर तरून जाशील. हे युधिष्ठिरा, मी तुजकरितां पुण्याहवाचन करितों, ह्मणजे त्या योगानें तूं आज ह्या वेदिकेवर आरोहण करूं शकशील! मनुष्याचा स्पर्श झाला कीं ही वेदी समुद्रामध्यें शिरते; तेव्हां तसें न व्हावें म्हणून पुण्याहवाचन करणें भाग आहे. "ज्याच्या ठिकाणीं प्रलयकालीं सर्व विश्व लीन होऊन जातें व जो ह्या विश्वाच्या पलीकडे आहे, त्या परमेश्वरास नमस्कार असो! हे देवेश्वरा, ह्या क्षारसमुद्रामध्यें तूं आपलें सांनिध्य कर. हे समुद्रा, तूं अमृताचें गर्भस्थान असून तुझें दिव्य जल हें विश्वव्यापक परमात्म्याचें वीर्य आहे व अग्नि आणि सूर्य हें त्याच्या उत्पत्तीचें स्थान आहे." हे पांडुपुत्रा,

अशा प्रकारचें सत्य वचन उच्चारीत तूं वेगानें ह्या वेदीवर आरोहण कर. हे पांडवा, " अग्नि हा तुझें उत्पत्तिस्थान असून यज्ञ हा तुझा देह आहे व विश्वव्यापक परमात्मा हा तुझ्या ठिकाणीं वीर्य स्थापन करणारा असून तूं मोक्षाचें साधन आहेस." असा जप करीत करीत समुद्रामध्यें प्रवेश करावा. ह्यावांचून, हे कुरुश्रेष्ठा कुंतीपुत्रा युधिष्ठिरा, देवांचें वसतिस्थान व जनांचा अधिपति जो महासागर त्याला दर्भाग्रानें देखील स्पर्श करूं नये.

वैशंपायन म्हणालेः—असें म्हणून लोमश मुनींनीं पुण्याहवाचन केल्यानंतर महात्मा युधिष्ठिर समुद्रासमीप गेला व लोमश मुनींच्या आज्ञेप्रमाणें सर्व करून महेंद्र पर्वतावर येऊन रात्रभर राहिला.

अध्याय एकशें पंधरावा.

—:०:—

परशुरामचरिताचा उपक्रम.

वैशंपायन म्हणालेः—त्या ठिकाणी आपल्या बंधूंसह एक रात्र राहिल्यानंतर त्या पृथ्वीपतीनें तपस्वी लोकांचा उत्तम प्रकारें सत्कार केला. तेव्हां त्या ठिकाणीं लोमश मुनींनीं भृगु, आंगिरस, वासिष्ठ, काश्यप इत्यादिक सर्व तपस्वी लोकांची युधिष्ठिरास ओळख करून दिली. नंतर त्या प्रत्येकाकडे जाऊन त्या राजर्षि युधिष्ठिरानें नमस्कार केला; व हात जोडून परशुरामाचा अनुयायी वीर अकृतव्रण ह्यास विचारिलें कीं, ' भगवान् भार्गवराम हा तपस्वी लोकांना केव्हां दर्शन देणार आहे हें मला सांगा. कारण, त्याच प्रसंगानें भार्गवरामाचें दर्शन घ्यावें अशी माझी इच्छा आहे. '

अकृतव्रण म्हणालाः—आत्मज्ञानसंपन्न अशा रामाला तूं येत आहेस हें कळलें असून तुजवर त्याची प्रीति आहे; ह्यामुळें तो तुला लवकरच दर्शन देईल. कारण चतुर्दशी आणि अष्टमी ह्या दिवशीं तपस्वी लोकांना रामाचें दर्शन होतें व आजची रात्र निघून गेली म्हणजे उद्यांच चतुर्दशी आहे.

युधिष्ठिर म्हणालाः—आपण जमदग्निपुत्र महाबलाढ्य अशा रामाचे अनुयायी असून त्याच्या हातून पूर्वीं घडलेलीं सर्व कृत्यें प्रत्यक्ष पाहिलेलीं आहेत. तेव्हां रामानें संग्रामामध्यें सर्व क्षत्रियांचा पराजय कसा व कोणत्या हेतूनें केला, हें आपण सांगा.

अकृतव्रण ह्मणालाः—हे नृपश्रेष्ठा भरतवंशजा युधिष्ठिरा, भृगुकुलोत्पन्न जमदग्निपुत्र राम ह्याचें देवतुल्य चरित्र आणि हैहयाधिपति कार्तवीर्य ह्याचें चरित्र हें उत्कृष्ट आणि मोठें असें आख्यान तुला सांगतों. हे पांडुपुत्रा, रामानें हैहयाधिपति कार्तवीर्यार्जुनाचा वध केला. त्याला सहस्र बाहु होते. तसेंच, हे पृथ्वीपते, दत्तात्रेयाच्या प्रसादानें त्याला सुवर्णमय विमानाची प्राप्ति झाली होती. पृथ्वीवर असणाऱ्या सर्व प्राण्यांवर त्याची सत्ता असे. त्या महात्म्याच्या रथाची गति कोठेंही कुंठित होत नसे. वरप्रदान करतेवेळीं दिलेल्या त्या रथांतून जाऊन तो वीर्यवान् अर्जुन सदोदित देव, यक्ष आणि ऋषि ह्यांचा चोहोंकडून धुव्वा उडवीत असे व सर्वही प्राण्यांना सर्व बाजूंनीं पीडा देत असे. तेव्हां देव आणि महाव्रतनिष्ठ मुनि हे देवशत्रुनाशक अमोघपराक्रमी देवाधिदेव श्रीविष्णूकडे गेले व ह्मणाले, " हे भगवन् प्रभो, प्राण्यांचें संरक्षण करण्यासाठीं आपण अर्जुनाचा वध केला पाहिजे. कारण, इंद्र शचीसह क्रीडा करीत असतां ह्या हैहयाधिपतीनें दिव्य विमानांतून जाऊन त्याचा पराजय केला." हे भरतवंशजा, हें ऐकून भगवान् विष्णूनीं त्या वेळीं कार्तवीर्यार्जुनाचा नाश करण्यासाठीं इंद्राबरोबर खलबत केलें. तेव्हां